

Р Ш44(4Ук)
К Д 70

ОЛ. ДОСВІТНІЙ

ТВОРИ

ТОМ

V

Л І М

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

+

M 1454-5

Шифр Ш44(4Укр) Л7Є Инв. № 2217058

Автор Восвітяк Ол.

Назва Лівова

Місце, рік видання Х, 1931

Кіл-ть стор. 381, [3]с.

-\\- окр. листів _____

-\\- ілюстрацій _____

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том 5 частина _____ вип _____

Конвюлот _____

Примітка:

15.03.12

ОЛ. ДОСВІТНІЙ

ТВОРИ

ТОМ V

Державна орденна Трудового
Червоного Прапора
Республіканська бібліотека
УРСР імені Кіпрс

ДВОУ

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ХАРКІВ—1931

ОЛ. ДОСВІТНІЙ

Н О В Е Л І

Н О Т А Т К И

ЗАКОРДОННІ НАРИСИ

ДВОУ

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ХАРКІВ—1931

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку“, „Картковому репертуарі“ та інш. покажчиках Української Книжков. Палати.

Оформлення Л. КАПЛАНА

Упрліт. 2911. 25/V-30 р. З. 1514. Т. 5.000
Літ.-друкарня Книгоспілки, Харків.
Нетеч. наб., № 14. СтА1 Б6. 931

Н О В Е Л І

СІРКО

I

Свирид Онуфрієвич раптом спинився.

— Що? Як ка'те?—озираючись, промовив він лагідним голосом. Але біля нього нікого не було. Тоді він, примруживши очі, подивився на перетяте природним валом узбережних скель синювате дзеркало морського простору, перевів погляд ліворуч на візерункове зелене мереживо великого міста, що вкрило широченну долину побіч моря, і знизив очі під ноги.

— Чи ти ба!—ласкаво промурмотів він і, нахилившись, почав виплутувати ногу із заржавілого залізного обруча.

— Диваки! Навіщо ото кидати сміття під ноги?—прогомонів він, обережно ступаючи через всіляке дрантя та цурпалки.

Свирид Онуфрієвич поволі вийшов на доріжку, що бігла від моря, топнув ногами, збиваючи пил з черевиків, і пішов у напрямку околиці по жовклих кам'яних хаток. За хвилину, проте, він знову шкутильгав смітником, загубивши стежку.

— Наш професор знову чимчикує „навпростець“,—промовив юнак у вицвілому а-ля студент

кашкеті до літнього чоловіка, що сидів на камені біля воріт і уважно розглядав свої порепані, мозолясті долоні.

Літній чоловік підвів голову і поглядом, повним ласки, подивився на невеличку фігурку людини в потертому сіренькому вбранні, що замріяно чимчикувала через смітниковий майдан до будівель.

Юнак і літній чоловік—студенти інституту, де викладав Свирид Онуфрієвич—любили цю невеличку на зріст людину—професора. Любили за те, що він ніколи не підвищував свого голосу, не гиркав на слухачів, не вимагав „підтягтися“, мило дозволяв під час своїх лекцій зловживати запитаннями... Любили за те, що він по-батьківському зустрічав їх у себе вдома і допомагав розв'язувати ті складні теоретичні і практичні питання, що їх не сила було збагнути за стінами інституту.

—Га? Як ка'те?—запитав сам себе Свирид Онуфрієвич і, нахилившись до черевиків, одчепив од ноги гниле мотуззя.

Коли він, нарешті, вийшов на брук,—підійшли до нього і студенти.

—А... Бітнер... Шевчук!—протягнув Свирид Онуфрієвич, зиркнувши на своїх учнів.—Як ся маєте? Мо, що цікавого читали? Га?—Він простяг руку до одного студента і, не потрапивши в долоню, посіпав його за рукав, потім, помітивши свою помилку, усміхнувся і вже двома руками вхопив долоню другого студента. Він дружно стиснув її.

— А я завтра вирушаю в дорогу!—надхненно промовив Свирид Онуфрієвич і подивився на своїх учнів крізь блискучі окуляри, сповненими ласки, синіми очима.

Ніхто б і ніколи не дав йому п'ятдесят років. Його рожеве, гладенько голене обличчя мало юнацький вигляд, і жадна зморшка не збігала на його чоло. Мабуть професор за все своє життя не знав, що таке лютість, що таке людська злоба.

— А, може, візьмете і нас із собою?—запитав білявий юнак, почухавши мизинцем собі біля вуха.

— Виходить, ви знаєте, що я їду?—Бач, а я забув—похапцем відповів професор, перевівши погляд з одного на другого.—Ні, мої любі! Я хочу мати цілковитий спокій. Вирушу сам.

— Але ж самому небезпечно,—зауважив літній студент, мнучи в руці пакуночок.—У дорозі все може трапитись...

— Що трапитись?—стенув плечима Свирид Онуфрієвич і подивився на білу хмарку, що пливла в піднебесних просторах.

— Тоді ви... може, ось... це візьмете...—промовив літній учень, похапцем розгортаючи газетний пакуночок. Він видобув звідти маленький, з дитячу долоню, чорненький бравнінг і передав Свиридові Онуфрієвичу. Потім витяг із кишені папірець і, ткнувши до рук професорові, додав:—А це посвідка на право...

Свирид Онуфрієвич повертів у руках металеву річ, прикинув її на долоні, ніби виважуючи, і хутко

поклав до кишені, стиха промовиши сам до себе:

„Мо, й справді сказиться яка тваринка“.

В цей момент рипнула хвіртка, і звідти з криком „татусю!“—до Свирида Онуфрієвича кинулись дівчинка й хлопчик. Вони повисли на його шиї, кілька разів поцілувавши йому обидві щоки, потім скочили на землю, кивнули до студентів, як до старих знайомих і, вхопивши за руки Свирида Онуфрієвича, потягли його до хвіртки.

На порозі з'явилась висока, струнка білява жінка. На її обличчі грала матерня усмішка.

— Так ми, мабуть, підемо,—промовив білявий студент, і обидва, вклонившись жінці, простягли до професора руки.

— А мо чаю нап'єтесь?—кинув Свирид Онуфрієвич і додав, побачивши, що студенти вже пішли:—А втім, як хочете.

За кілька хвилин Свирид Онуфрієвич сидів за столом серед своєї родини і, посміхаючись, розповідав пригоду, що трапилась із ним у видавництві. Коли він виходив звідти,—примітив, що хтось іде просто на нього. Згадавши свою звичку завше натикатися на людей, Свирид Онуфрієвич дав дорогу добродієві, але добродій і собі став осторонь, і якраз проти нього, щоб дати дорогу професорові. Тоді Свирид Онуфрієвич уклонився. Так само зробив і добродій, одхилившись в той же лівий бік. Професор ще раз уклонився; уклонився ще раз і зустрічний чоловік. Свирид

Онуфрієвич попросив пробачення за таке непорозуміння та порадив добродієві, щоб їм розминутися, так: він постоїть праворуч, а добродій хай проходить ліворуч. Але тут здивований Свирид Онуфрієвич спостеріг, що зустрічний добродій, хоч щось і мовив ротом, хоч і робив якісь рухи, проте від нього не було жадного звуку. Мабуть, добродій був німий. А втім треба ж було якось розминутися. Треба ж було примусити добродія піти, скажімо, праворуч, коли Свирид Онуфрієвич ішов ліворуч. Витерши своє спітніле чоло (що і собі ніби на глум, зробив і зустрічний добродій), професор поклав силою відтягти нахабу. Він простяг руку, щоб ухопити того за лікоть (цей самий жест зробив і добродій), і тоді відчув раптом, що його рука доторкнулась холодного слизького скла. То було дзеркало.

Сміялись тільки діти: семилітній синок та десятилітня небога (вона постійно жила у професора). Дружина та стара професорова мати тільки усміхались. Вони звикли до різних подібних придибашок... Що вони, ці придибашки, важили проти їхньої до нього любови?

Крім того, вони знали давню байку про того знаменитого вченого, який замість крашанки вкинув в окріп свого годинника, тримаючи в руках, замість годинника, яйце рівно хвилину і п'ятдесят три секунди, тобто стільки часу, скільки треба було, щоб яйце зварилося. Вони знали, що їхній „татусь“—як усі вони його звали—великий вчений

що він пише новий науковий твір, що за півроку ляже важким томом у шахві його кабінету, там, де в золотих оправках було вже дванадцять томів його наукової праці.

І дружина і мати любили професора не менше, ніж його любили студенти. Щоб не посваритися, вони навіть розподілили поміж себе обов'язки: одна мала нагадувати йому за обід, вечерю, сніданок, що він про них забував; друга допомагала йому знаходити в кабінеті приладдя, бльокноти, нотатки, книжки чи то діаграми й мапи, що завжди десь зникали або потрапляли туди, де їм зовсім не личило бути: одна мала зав'язувати йому краватку, що її він ніяк і досі не навчився „по-людському“ зав'язувати, друга допомагала йому в інших щоденних дрібничках.

Взагалі Свирид Онуфрієвич був живою анекдотою. Про це він і сам знав. А втім, „дзеркальні“ пригоди мало обходили його. На його думку, кожна людина є чимсь дефективна, як дефективна й сама природа. Хіба можна бути універсальним? Хіба можна досконало знати рух і значіння кожної молекули і разом із тим вивчати та знати, як будуються хати, друкуються книжки, на якій вулиці якою стороною ходять, де по коридорах стоять дзеркала, як треба шнурувати та ваксити черевики?

Але Свирида Онуфрієвича непокоїло більш за все те, що він не вмів зав'язувати краватку. Коли б він був диваком у суспільстві, він (на зразок

тих людей, що хочуть бути оригінальними й намагаються ходити голими, в той час коли більшість ходить одягнутими) ходив би без краватки. Та він був звичайною людиною, що підпорядковується всім звичаям громади. Тим то він теж, як і всі інші професори, носив краватку. Ця краватка, як уже сказано, його непокоїла й частенько давалася в знаки. Одного разу, коли його сім'я була десь на вакаціях, а він затримався на кілька днів у городі (був з'їзд біологів), він, роздягаючись і скидаючи краватку, згадав, що ранком він не зможе зав'язати її. Але згадав він у той момент, коли краватка була розв'язана. Тоді він хутко, одягнув нову сорочку й комірець, швиденько натяг керею і вийшов на вулицю. Зайшовши в першу крамницю, він поспитав собі краватку і тут же люб'язно попросив зав'язати йому. Крамар, звичайно, залюбки виконав прохання (хіба ж даремно він здер за неї вдвоє?). Свирид Онуфрієвич пішов додому та так і ліг не роздягаючись, щоб уранці бути з зав'язаною краваткою...

У той день на з'їзді колеги трохи дивувалися, чому це вбрання Свирида Онуфрієвича таке поміжте. Проте, вони замилювались його майстерно зав'язаною краваткою з блискучою запиналкою в комірці.

Секрет цієї майстерности Свирид Онуфрієвич сам розшифрував під час перерви...

Цього року завітало чудове літо. Приятелі Свирида Онуфрієвича—професор Нейман та асистент Демчук—запевнили його, що цілих три місяці стоятиме прекрасна година, ота чудова година, що може бути тільки коло моря, в тих краях, де жив і працював на користь науки й суспільства Свирид Онуфрієвич.

Дивного в тім, що професор цікавився годиною, нічого не було: Свирид Онуфрієвич лагодився використати свої вакації для мандрівки. Річ у тому, що (як це він уже довів і родині і своїм колегам) для його чергової наукової праці, що ото має вийти взимку з друку, бракує йому особистих дослідів над свійськими тваринами, дослідів безпосередньо на місці, в селі, в тому різноманітному оточенні, що в ньому перебуває худоба. Насамперед він має перевірити останні твердження американців та французів, які доводили, що такі органічні атоми скажімо, як фагоцити, впливають на вдачу тварини, її міць, витриваність і загартованість од хвороб, саме залежно від тих спожиткових, житлових, кліматичних і інших умов, в яких перебувають ці тварини, подруге...

...Свирид Онуфрієвич налив у блюдечко з склянки чаю, вломив шматок хліба і похапцем почав пити.

— Ну й духота ж!—промовив він, поторсавши ковнір своєї сорочки.

— Ба, я й забув було,—додав він, обвівши поглядом своїх—жінку, матір, синка й небогу, що

принишкли, схилившись до своїх парцелянових філіжанок із запашним чаєм.—Сьогодні редактор сам принесе гроші!

Мати й дружина презирнулися, і на їхніх обличчях заграла ледве помітна усмішка.

У цей момент вони, певно, згадали ту пригоду, коли одного разу їхній „татусь“, одержавши від редактора наукових видань чека на скількись-там карбованців, загорнув у нього якогось жучка, що спіймав десь на вулиці. Навіщо потрібний був йому той жучок, вони так-таки й не дізнались, але вони тепер, певно, раділи, що редактор домишився сам принести гроші. А втім, хіба справа в одному жучкові? Одного разу їхній татусь у поштову скриньку замість листівки вкинув синеньку банкноту...

Рипнула хвіртка, і професорова дружина, зиркнувши крізь кручені паничі, що повили веранду, підвелась.

— А ми гуртом, Свириде Онуфрієвичу!—пробасив ставний брюнет, ступаючи східцями.

— Пане редакторе! Оце гаразд... Чайку!—схопився Свирид Онуфрієвич з-за столу, простягнувши обидві руки до гостя. Але, побачивши, що за брюнетом ідуть ще двоє, раптом розвів руками.

— Карле Абрамовичу! Денисе Трохимовичу!

Старенький Карло Абрамович Нейман, професорів колега по інституту, витерши хусткою своєю спітнілу лисину, вклонився.

Демчук Денис Трохимович, асистент Свирида Онуфрієвича, людина з кислою фізіономією, схилився на поручні веранди і закивав головою до дружини й матері Свирида Онуфрієвича. Він хворів на задуху і тому більше кивав, потакував чи заперечував головою, ніж говорив.

— Так, значить, рушаєте?—веселим тоном промовив редактор, погладивши голівку професорового сінка. Потім він повернувся до Демчука та Неймана і, потерши руки, захоплено сказав тоном лектора:

— Ми таки втремо носа закордонникам! Через свої спостереження ми таки добудемось справжньої істини, ствердження наших лябораторних аналіз через...

На обличчі старого Неймана виступив піт, і він чемно кивнув головою.

— Коли ж ви гадаєте вирушити, професоре?—мовив редактор, передаючи господині пакетик.

— Гроші? Дякую!—промовив Свирид Онуфрієвич побачивши пакетик у руках дружини, і додав:

— Завтра ранком,

— А яким чином?—спитав і собі Нейман, взявши стільця і сідаючи край столу.

— Яким чином? Вийду за місто, сяду на першу підводу, що їхатиме, і вже...—Свирид Онуфрієвич підвів одно плече і, ніби відганяючи від себе настирливу муху, схилив голову набік.

— А коли вона не туди поїде, куди вам треба?—з усмішкою в голосі запитав Демчук.

— Та мені що? Аби понад морем, а куди привезе—однаково де досліджувати. Чи не так, Карле Абрамовичу?—звернувся Свирид Онуфрієвич до старого колеги.

— Може, і справді краще було, коли б і я з вами вирушив?—зауважив Демчук і зиркнув на професорову дружину, благаючи в неї підтримки.

— Ні, ні, Денисе Трохимовичу! Вам досить буде роботи й тут, а я якось сам упораюсь на місці. Аджеж твори я сам пишу? Невже я не здолаю цього зробити?—ображено проказав Свирид Онуфрієвич і, наче злякавшись, що ця розмова тягтиметься, без кінця, додав:

— Та що ж ми тут стоїмо? Ходімо хоч до кабінету...

В кабінеті гості оглядали сагайдак і шкуратяну скриньку з причандалами, що їх мав забрати в дорогу Свирид Онуфрієвич. Розмова якось не в'язалась.

II

Було за полудень. З-за гори, де хлюпалось море, дмухав легкий вітрець. У своїх прозорих хвилях він ніс приємний пах м'яти та ніби, паленого пороху, змішаного з солоними випарами. Сполучившись на вулиці з запахом щойно змолоченої пшениці полови й соломи цей морський, бадьорий дух створював таку комбінацію пахошів, що їх жадні парфуми не в силі перехопити. З гарманів чулись знесилені вйокання та втомлені, спокійні голоси гар-

Державна ордена Трудового
Червоного Прапора
Республіканська бібліотека
УРСР імені КіпрС

манників. По деяких дворах уже замітали токи, і кури поволі, слідом за замітальниками, опановували пасовисько. Собаки спокійно потягалися, відчуваючи, що тепер господарі і на них звернуть увагу, давши будь-чим вгамувати нестерпучий голод. Біля деяких халупок уже сиділи чисто вдягнені бабусі, обсипані малеччю. Відчувалось, що це було перед святом.

Десь хтось позіхнув, і це позіхання невиспаної людини відгукалось в інших дворах, ніби даючи знак: „Пора кінчати“, „досить таки наробилися“.

Недалеко від села заревли корови—то череда, перед святом, раніш як звичайно, йшла з пасовиська. По дворах замигтіли жіночі спідниці.

Зачулося сердите собаче бурчання, а за мить серед пилуги йшла запекла баталія собачої зграї, що своїм гарчанням і скавулінням нагадувала зголоднілих, хижих звірів.

Нараз здоровенний рудий пес, підігнувши хвоста, випорснув із собачої навали і, мов вихор, подався через двір просто в поле.

— Так йому й треба!— посміхнувшись, промовив бородатий дядько, що вийшов за ворота.

— Не ходи на чужу вулицю,— додав він потягнувшись.

Собачня, після вдалого наскоку, ліниво розходилася, і лише кілька псів обнюхували один одного, ніби оглядаючи пошкодження.

Тим часом сливе біля кожної хати стояли чоловіки, підлітки, що вже покінчали гарманувати

і вийшли подивитись, що воно ото збентежило їхню тиху вулицю—село.

Це невеличке селище, на кілька десятків хаток, довгенькою вуличкою простяглось на узгір'ї повз солоний непривітний лиман, за кільканадцять кілометрів од великого міста та за кілька гін од моря, де ніч-у-ніч рибалки закидали невід, покладаючи на нього всі надії.

Колись, ще за кілька років тому, тут було лише кілька низеньких розхристаних халуп, економічних будівель для наймитів. Потім за одне літо ці халупки прийняли до своєї компанії ще кілька хаток, а тепер вони складали цілу вулицю. Темними вечорами тут у хатах, ніколи не світилось... Чи шкода було гасу, чи звичка жити без світла, чи ще яка причина була цьому—про це ніхто не знав. П'ять років тому тут був голоді, люди й худоба, поївши все, що виявляло подобу соломи чи дерева, не вилазили на пустельну вулицю. Навіть єдина сука Куцька перебувала десь поза хатами у звалищах, боячись з'являтися до двору, живлячись усячинсю, що впіймає на полі—мишею, зайцем чи то підмерзлим птахом. А втім, тепер кожен двір мав по кілька „Куцьок“ і „Рябків“, і, коли дівора бавилась у „кусі“,—собачні з'являлося на вулиці цілі табуни.

У цей приємний надвечір різного зросту, масти й вигляду собачата й собаки, шолудиві, гладкі, безхвості і з пишними хвостами, сиділи або спокійно шалабудили біля дворів, покинувши хо-

лодки під стогами, де вони перебували денну спеку.

— А ваш Рудько, Панасе, той, здорово підобгав того собацюгу... дарма, що менший на зріст,— промовив бородатий дядько вбік другого двору, де сперся на низенький кам'яний паркан літній парубок.

— Атож,—запаливши цигарку й замотуючи кесета, обізвався парубок.—Це ж од Куцої... Дужий пес... Розумне стерво...

— Чи буде там ще на цигарку?—спро-квола прямуючи до парубка, запитав бородатий дядько.

Через дорогу з воріт новенького паркану, що за ним виднівся новий череп'яний дах халупки вийшло ще двоє дядьків і попрямували до курців. Один із них був подібний до тих дядьків, що на ярмарках цілий день ходять із пужалном поміж коней. Він був відроокий, і через те його погляд здавалось, не міг поїнятися ні усмішкою, ні розпачем, ні байдужістю. Другий був кудлатий, як той рудий, що втік у поле. Він увесь заріс бородою, і з цих рудих пасом блищали сірі іскристі очі.

— Скінчили?—разом звернулись до них обидва курці, плюнувши набік.

— Де там...—відповів відроокий.—Ще днів на гри буде.

— Коли б година...—ліниво кинув парубок, зиркнувши на сонце.—У місті, як ото їздив із курми, кажуть, ніби почнеться злива.

— Та їм що,—злісно відгукнувся рудий, спершись на ціпок і підтягнувши свого тулуба на парканчик,—нічого робити—от і вигадують.

— Атож,—згодилися курці.

Мовчки палили кручанки і цвіркали на землю.

— А ваш Рудько, го-го...—мигнув видроокий до пса, що випростався поперед них на присохлій траві, поклавши голову на передні лапи і ніби обмірковуючи щось мудре.

— А це ж од Куцьки, тієї, що єдина, здається, на ціле село, не далась із'їсти себе за голодовки.

Кілька хвилин мовчали.

— М-да... були часи...—загадково промовив сам до себе курець і зиркнув на рудого й видроокого, що нараз чомусь закашлялись, а рудий навіть засовався на паркані, ніби йому щось раптом замуляло. Можливо, в цю хвилину мовчанки рудому спало на думку, що парубок і бородатий згадали за його минуле. Усі знали, що за старих часів він поклав до банку завдаток, і той наділив його одрубом біля лиману, на тій землі, що продавалась. Але трапилось так, що волохатий не встиг ще й осісти на ній, як вибухла революція, і всі вільні неселянські та громадські землі перейшли до загального розподілу. Проте, до речі кажучи, рудий дядько не зважав на те. Він кинувся теж в аграрну революцію... і „воював проти поміщиків“..Коли „комісар“, що умовляв не руйнувати й не розграбовувати (тепер, мовляв, громадське добро всім належить), сів на коня і майнув до іншої

економії, рудий дядько підморгнув своєю волохатою щокою селякам і рушив із ними до панського двору.

Увечері, коли палали економічні будівлі, його бачили з двома навантаженими хурами та кількома прив'язаними кіньми й наміченими коровами.

У голод, коли селяни взагалі мало дбали про сівбу, він цілими днями й ночами вовтузився на своєму гармані. Ніколи нікому й на думку не спадало, що ті копиці ярової, ячменю тощо, що зникали з селянських полів, він хутенько перетирив на зерно.

„Хіба ж такий заможний чоловік буде шведяти вночі по полю? То все забирали оті червоногвардійці, що їх безліч блукало з хурами тут“ — міркували селяни.

Ще б пак! Хіба рудий дядько залюбки не ставав возити „продподаток“? Хоч йому й не щастило (його завжди „грабували якісь партизани“), його все таки вважали за відданого революції дядька; хоч у нього у дворі, на вгороді збільшувалось горлах, та селяни знали, що рудий усе „докопується криничної води“...

У жахливий голод, коли слідом за вкритими землею солом'яними стріхами зникла навкруги ледве притрушена снігом чорна травиця і бур'ян, рудий дядько перший зняв лемент тікати геть під три чорти, в інші околиці, де, мовляв, хліба — хоч греблю гати... Сам він не квапився, бо ж „чекав на брата з фронту“, і йому втікачі доручили до-

глянути своє злиденне хатне майно. Коли селяни повернулися, те хатне майно „хтось“ пограбував чи так собі забрав. Селюки не дорікали рудому за таке, бо ж вірили, що він, попухлий з голоду, лежав у хаті“, і коли очунявся, ходив у місто жебрувати.

Його сусіди якось не звернули уваги ні на розриті горлахи в його дворі й городі, тепер порослі бур'янами, ні на його пару добрячих коней, що, як він казав, йому „подарували“ переїжджі червоноармійці...

Тепер, коли все встановилося, рудий дядько завжди возив рибалкам у місто рибу і, коли повертався—на всі заставки лаяв жалюгідників із спілки, що обчисляли йому рибу. Рибалки зідхали і, прицмокуючи губами додавали: „Нема правди на світі. Спілка—і та шахрує“... Сусіди та й сами рибалки не їздили в місто по солону скумбрію, адже її завжди можна було поцінно добути в рудого дядька! Хіба в тім було що дивного? Адже рудий дядько іноді купував у рибалок якийсь десяток свіжої скумбрії! Ощадна людина він! Нікому ніколи й на думку не спадало запитати: „Де ж дядько добував так багато риби для постачання „солонної“ на ціле селище?“

Тепер він господарював із видрооким жінчиним братом.—хліборобив на тих двадцятьох десятинах, що їх приділено їхньому „колективу“...

— А теперь, ба-о собачні!—хитнувши головою на обидва боки вулиці, промовив після недовгої мов-

чанки парубок.—Коли б на м'ясо, так пудів із триста набралось б.

— Атож... Коли вважати, що в кожного завелось по три-чотири собацюри—так набереться!—додав бородатий і, кинувши оком на малечу, що, мов комашня, вовтузилася в пилюці, зідхнув із полегкістю, згадавши, мабуть, минулий голод.

— А чому ваш Сірко не гавкає вночі? Старий чи що?—запитав парубок волохатого.

— Де там! Він по-дурному не гавкає,—поважно відказав рудий.—А сильний! Ух! Учора їхав із снопами через Решетилівку; свиня на дорозі лягла і хоч би тобі що... Так Сірко як ухопив її за вухо... ледве вирвалася!... Здоровенна!—і рудий дядько задоволено обвів усіх гострим поглядом.

— А Рудька навряд чи подужає,—зневірливо кинув в його бік бородатий дядько.

— Рудька? Степанового?—кинув він до парубка та на собаку, що простягся попереду них.

— Сірко, на-на!—гукнув рудий на другий бік вулиці, де біля двору вовтузилась дітвора, а поміж ними кілька кудланів.

Кілька собак підвели морди й на заклик господаря підтюпцем подались через дорогу.

— Позаторік гривеник заплатив за щеня, а тепер бач який!—торкнув він з паркана ногою сірого кудланя, що підійшов був до нього.

Парубок зневажливо цвіркнув набік, усміхнувся і, на мить одвихнувшись спиною від паркана, гукнув, торкнувши пальцем убік Рудька:

— Рудько! Кусі, його! Кусі!

Рудько в одну мить стрепенувся, а Сірко сердито вишкірив зуби, показуючи величезні вовчі ікли.

Та тільки то було Рудько вчепився в Сірка, а Сірко, огризнувшись, миттю підібгав під себе Рудька, і заросла рудим волоссям людина задоволено зареготалась—на кінці вулиці з'явилась людська постать.

III

Свирид Онуфрієвич приємно посміхався, простуючи вулицею. На нім була кольору хакі керея кепі й жовті, спортові черевики. На спині в нього висів новенький, сіренький рюкзак, а по боках два шкур'яних сагайдаки—один ніби коновальська скринька а другий—довгий, циліндричний, мов зорова трубка.

Професор бадьоро йшов уздовж вулиці, поблискуючи на сонці своїми окулярами.

Йому так подобалась мандрівка, що він рішуче відганяв із голови думку одразу ж зайти до першої хати—йому хотілося ще хоч трохи протягти ходу—хоч, принаймні, до середини вулиці, і тільки тоді закінчити свою денну подорож, зайшовши до будь-якого двору.

Свирид Онуфрієвич приязно поглядав на дітвору, що метушилася біля хат; на корів, що звертали до воріт; на собак, що ліниво міняли місця своєї лежанки; на курей, що поспішали через

вулицю, певно, на сідало; на людей, що стояли, сиділи й напівсиділи, обіпершись спинами на паркани, і з усмішкою зорили „городського мандрівника“.

— Що ото воно за опудало преться!—кинув „курець“ дядько вбік початку вулиці, що виходила на шлях.—Та ну, хай вам!—вилаявся він до собак, які зчепившись, у запалі борні ледве не збили його з ніг.

І він так штовхнув їх чоботом, що собаки на мить спинились і войовниче стояли один проти одного, повернувши набік голови та вишкіривши зуби.

— Певно, якийсь землемір,—зауважив хтось.

— Кий дідько!.. Той би кіньми приїхав...—не згоджувався парубок і ляснув долонею по коліні, цмокнувши до Рудька, щоб той підійшов до нього.

— Мабуть із тих, що коні лікує,—зневажливо цвіркнувши на Рудька, який підійшов, махаючи хвостом, до парубка, відказав видроокий.

— А мо з тих, що погоду вгадують...—злісно кинув рудий.

У цю мить край вулиці гавкнув якийсь собака, за ним другий, третій, четвертий...

Поруч Свирида Онуфрієвича вже бігло шолудиве цуценя та (чи з голоду, чи з хвороби із запалими ребрами) біла здоровенна сука, безперестанку гавкаючи.

Свирид Онуфрієвич не звертав на них жадної уваги й простував далі, аж доки навкруги нього

не утворилось щось подібне до собачої отари Собаки оточили Свирида Онуфрієвича широким кільцем і поволі (які просто, інші боком, а деякі задки) простували з ним уздовж вулиці, ні на крок не відступаючи із захоплених позицій та дистанції від мандрівника. Щодалі йшов Свирид Онуфрієвич, то голосніше розлягалось гавкання, лютіше ставали собаки.

Свирид Онуфрієвич спинявся був на мить і зиркав на обидва боки вулиці, де стояли й сиділи люди, уважно стежачи за цією цікавою картиною, але тоді собачня напосідала ближче до нього, гарчала й гавкала лютіше, і йому тоді спало на думку, що краще вже не спинятися доти, доки або собаки сами не відстануть, або хтось не віджене їх. Свирид Онуфрієвич хотів був уже звернути вбік до хати (де сиділо кілька дядьків), щоб припинити свою подорож, але собаки, ніби злякавшись, що він таки й справді може піти з дороги, — з усією силою своєї злоти напосілись на нього. На момент професор знову спинився. Сірий пес був просто проти нього і, люто гавкаючи, поволі відступав. Сірий пес був схожий на вовка.

Свиридові Онуфрієвичу спало на думку перевірити Сіркові кров: чи нема в ній вовчої? Він думками шугнув до скриньки, що висіла збоку і де зберігався його мікроскоп та різні голки й шприци до видобування з-під шкури крові... Але в цю мить Сірко люто кинувся на нього й одірвав йому шмат кереґи.

Свирида Онуфрієвича на мить проїняв переляк. Але це була тільки мить, бо вже в наступну хвилину він міркував над тим, як у такі моменти собачої люті циркулює в них кров, як приливає вона до голови, до ніг тощо... А ось у цю хвилину коли біла вівчарка, відступаючи, згаряча перекинулася й знову ще лютіше схопилася на ноги,— в цю хвилину в неї кров ринула до серця, а потім шугнула геть, вдарила в ноги... Він так захопився цими спостереженнями, викликаючи в своєму мізкові тисячі різних комбінацій рухів атомів собачого організму, що й не помітив, як Рудько, забігши ззаду, хапнув за сагайдак-циліндер, і Свирид Онуфрієвич, захитавшись, ледве не впав. Шмат шкури й зашіпка від сагайдака опинилися в зубах собаки, і з пащі професорового циліндричного сагайдака забіліли папери.

Певно, професорів рух був такий кумедний, коли він захитався і затуляв дірку сагайдака, (щоб не випали папери), що з обох боків вулиці зачувся регіт.

— Ба, як пручається!— зауважив парубійка і разом гукнув:— Рудько, на!

Але Рудько тимчасом схопив Свирида Онуфрієвича за полу і ще відірвав шматок кереї. Сірко, певно, щоб не заборгуватися Рудькові, стрибонув з вишкіреними зубами туди, де рука Свирида Онуфрієвича притримувала отвір циліндричного сагайдака.

Тепер Свирид Онуфрієвич зауважив, що у нього по руці тече кров, що йому болить литка—певно,

якийсь собака хапнув його за ногу. Професор раптом скрикнув і метнувся на місці так, що й рюкзак і сагайдак зарухались, як лахміття від вітру. Проте, його крик потонув у собачому верещанні й гавканні, а його метушливий рух захисту додав собакам нових сил і люті. Собаки все лютіш кидались на нього, і він уже остаточно втратив надію вихопитись із собачого кола. Він одбивався, то однією, то другою рукою і вже поранив об собачі зуби обидві руки.

Тим часом дядьки сиділи, стояли біля хаток, парканів і не рухались: вони, певно, зачаровані були такою цікавою картиною...

Нарешті, коли якийсь попелястий кудлань лагодився стрибнути професорові просто на окуляри, Свирид Онуфрієвич миттю сунув руку до кишені і витяг звідти шматочок блискучого чорного заліза. Свирид Онуфрієвич ще раз зиркнув був навкруги, на людей попід хатами, але й на цей раз ніхто, певно, не побачив під блискучими окулярами його благання. Собачня зовсім оскраженіла і билась професорові під ноги. Собаки ніби сп'яніли і їхні злі очі налились кров'ю. Коли ж Сірко з вишкіреною пащею стрибнув професорові на груди, Свирид Онуфрієвич сунув до нього залізячку.

З блиском вогнику розлігся постріл, і Сірко, заскавуливши, крутнувся в повітрі і, не досягнувши професорового обличчя, мертвий впав йому біля ніг.

Свирид Онуфрієвич одступив крок назад і в цю мить собачня, мов за чийось наказом, раптом

утихомирилась. У цю ж хвилину розлігся чийсь голос, чийсь крик:

— Та повідганяйте, ато всіх собак постріляє!—І кілька чоловіка кинулося розгоняти собак.

Рудий дядько, що сидів на парканчику, спершись на свій ціпок, зручно стрибнув звідти і замить був біля Свирида Онуфрієвича.

—Ти навіщо вбив мого собаку?—глухо прохрипів він, погрозливо підступаючи до Свирида Онуфрієвича.

Професорове запорошене обличчя зблідло. Він дивився, то на рудого дядька з зарослим обличчям, мов у мавпи, то на його грізний ціпок, то на собаку, до якого рукою торкнувся той.

Та кинь, миршавий, свого пістоля! Чуєш—кинь!—щосили гукнув дядько до Свирида Онуфрієвича, що вистреливши, так і заціпнув з бравнінгом у руці Свирид Онуфрієвич ворухнувся хотів щось відповісти, але в цей момент дядько лупонув по його закривавленій руці ціпком... Револьвер випав із професорових рук.

З якогось гуртка хтось сердито гукнув:

— Та що ти на нього дивишся?!

Це додало рудому більшої енергії. І, в ту мить, коли револьвер випав із рук професора, дядько щосили торохнув подорожнього ціпком просто по голові.

Свирид Онуфрієвич знітився, якимось смішно схилив голову і звалився на закурений шлях.

Ярмарковий, видроокий дядько підійшов до Сірка, поторкав його носком чобота й промовив:

— Хм... здох!..

— Сюди... Хай тобі!—гукнув парубійко до свого Рудька і, захопивши грудку, жбурнув на пса, додавши—Таки застрелять тебе, падло!

— Ото не дратуй собак!.. ото не дратуй!..—промовляв рудий дядько, блимаючи своїми рудими повіками і оглядаючись навкруги.

— Чого ото повітріщали?—прогомонів чийсь сердитий голос біля двору.—Гайда до хати! Хай вам...

За мить на вулиці не було ні душі.

1928 р.

ПІЙМАВ

Боронити їм республіку, psia krew!? Ні за що садовити до в'язниці?!

І капрал так стусонув кулаком об стіл, що аж полохливо задеренчали спорожнілі філіжанки.

— Тихше, пане капрале,—бо знову позбавлять нас обіду,—перелякано звернувся до опецькуватого жовніра білявий тендітний унтер-офіцер.

У цю мить залізні штахетчасті двері відчинилися і до камери дозорець пропустив кремезного матроса.

— Ого-го!—ще з порога гукнув новий гість, жбурнувши в куток свого куценького жакета. Добрячі оборонці молоді республіки! Саме панство; унтерофіцери й капрала! А як же ви жовнірів покинули на призволяще?—зареготав він, сідаючи до столу.

Матрос безцеремонно, ніби він потрапив із вахти до каюткомпанії, а не до тюрми, і був „своєю людиною“, налив собі зі жбану холодної кави, zarazом захопивши в сусіда недогризок глиєтяка.

Унтерофіцери, капрала, заздрісно подивилися на свого нового товариша-шибайголову, що йому

здавалося й море було по коліна,—миттю оточили його півколом і навперейми закидали запитаннями хто він, що, як потрапив до цієї осоружної дисциплінарної буцегарні?

Матрос спорожнив філіжанку, смачно крекнув, немов би вихилив чарку на похмілля, і проковтнув решту недогризка.

— Шкіпер я, psia krew! Перший, хто не дав німцям одвести з Гданську пароплава! Нашого Rzeczy Pospolitej пароплава! Маю пошану цілої республіки! А тому, що не стер на порох, а лише понівечив одного суходольного щура—поручника,—набив тільки пику—тепер посаджено до цюпи.

Матрос згріб зі столу недогризки і, набивши ними рота, провадив:

— Прибув до Варшави по амуніцію... Випили... Іду вулицею. Ляльки голодранець продає—гумові малюсінькі—з палець завбільшки... А в мене дівчатко вродилося, пише мря Ванда... Купив, встро- мив за вилогу, йду собі, метикую, як то рада буде моя кобета з такого подарунку... Коли це:

„Ти що? честь польського мундира ганьбиш?!”

— Це мені, шкіперові Невядомському якийсь фендрик! Хоча б наш маринер, а то цуценя! Доки я оглянув, що воно за гедзь, а він за руку смик та за ляльку хап... А я його по пиці ляп! Та так, що він крученою овечкою завертівся. Звичайно, янголами налетіли поліція, жандар. Чи нема де лягти тут?—підвівся він із ослінця, озираючи камеру та прищеплені до стін залізні ліжка.

— Позамикали, гади! Жовніру вдень не личить спати?! Дідько їх потопи! Я й тутки.—І він подався до свого жакета, що, розкинувши рукава, ковніром заноричився в кут.

— Спина, боки болять... Били прокляті... Певне й я не одному зуби вилущив... Хоч і п'яний був—добре пам'ятаю: так затопив в одну жилаву пику, що жандар барилем покотився по сходах.

„Уг !!!—простогнав він, лягаючи на долівку.— Балакайте собі... грець вас тіпай; адже між вами ні одного моряка немає? А, я спатиму.—Він підібгав під голову свою куртку, млосно потягнувся і додав:

— Як будитиме дозорець, скажіть:—хай не займає,—щелепи витрощу.

Арештанти—унтерофіцери й капралаи знизали плечима, повертаючи до своїх ослінців біля столу.

— Дивак!—прогомонів хтось.

— А я кажу—молодець! Так їх і треба, паскуд!—крізь зуби процідив капрал, стримуючи свій гнів.— Вони хочуть, щоб ми їх од більшовиків боронили, а сами нам боки одбиватимуть?! Чорта лисого!

— Атож... Виходить і я більшовик... — сонно промурмотів матрос. Він перехилився на бік, натягнув свого жакета, зі стрічкою „Niepodległa Polska“ на плечі й захріп.

— Ну, а далі що, пане капрале?—звернувся до опецькуватого жовніра білявий унтер, що присунувся до нього. Решта теж кинула:—Ну, ну!

Всі арештанти знову обсіли капрала дослухати почате ним оповідання.

„Пішли ми дозором: я, підпоручник Менчинський та двоє жовнірів. Знаєте ви ліси пущанські?—болота, гущовина непролазна... Коли не знаєш стежки,—загинеш, як муха в окропі.

„Чуємо, щось шамотить, немов би жорству гребе...—Ми принишкли... Підвода іде.

—„Стій!—не своїм голосом заверещав підпоручник.

—„Більшовики! Тікай!—гукнув хтось звідти.

„А ми вже ось. Єврей хурман, а на возі якісь пан і пані... Перелякані.

--„Ой лишенько! Та це ж наші!—гукнув панок. Зіскочив з воза та до підпоручника... трясє руку...

„Той був отетерів. А я:—Пождіть, пане, в штабі розберемося. На віз!—скомандував.

„Тоді й підпоручник теж, одштовхнув:—„на підводу!“—звелів.

„Я й підпоручник сіли побіч, а жовніри—зброя наготові—назирці.

„Я міркував собі:—кий дідько свої? Напевне більшовики.

„Фронт спереду кілометрів сорок; ледве іноді дочуваєш вибухи.

„Свої! Бач куди верне, стерво!

„В штабі я до полковника: як хочете, а це більшовики. Підпоручник Менчинський теж саме: руський мовляв, а чому трохи по-польському ку-

мекає... Актор і акторка! Тікають од більшовиків?—Брехня!

„Посадовили їх до ранку в сусідній—од поручникової—кімнаті: він повинен був ранком приставити їх. Походом спинилися в тім селі і звичайно ніякої тобі буцегарні. Мене він теж лишив; відомо навіщо: він спатиме,—я стерегтиму.

„В штабі вже всі дізналися — більшовиків піймано.

„Приходить другий штабний ад'ютант—поручник Зеленський. Такий химерник,—завжди веселий. „Ну що питає,—більшовиків піймали? Молодця! І пішло. Підпоручник Мечинський до нього:—ти, каже, Владку, може б по шкалик послав? А то за душу скребе.. Чорт його зна:—може й не більшовики...

„Добув я їм оковитої. Підвипили. Я сьорбонув. Владек почав розповідати про кохання з якоюсь Ніною... Щось про своє юнацтво мовив, про батька управителя заводу, що більшовики розстріляли... А двері в ту кімнату, де арештовані—скляні. ледве причиняються...

— Для чого це я вам кажу про двері—зауважив капрал,—потім доміркуєтеся. Я домислився, коли вже до Варшави прибув.

— Повтікали? запитав хтось.

— Куди їм?! Він би дременув, так пані з ним.

„Вранці зробили трус. У нього нічого, а в пані—п'ятсот крон.

„Звідки взяли? Так куди тобі!—Купили. Тікаємо ж, мовляв, од більшовиків!

„Полковник погрожує, клянеться всіма святими що розстріляє... Пані вплач... панок—нічого... Дивиться та посміхається. Каже:—що ви! хіба ж інтелігентні люди можуть бути більшовиками?

„Коли це надходить той адьютант, поручник Владек. Тільки він увійшов, а панок дивиться на його, потім:—Владеку! та до нього,—не пізнаєш? Я ж Люся Дубінін... Пам'ятаєш—у школі разом училися... Батько мій інженір!

„Поручник знизує плечима... — Не пам'ятаю—каже... Хто й зна,—надто давно це було.

— „А згадай Ніну!—це панок до поручника.

„Почервонів поручник. Звертається до полковника— і прохає залишити допит. Він, мовляв, сам побалакає...

— І що б ви гадали?—Умовив поручника, що вони здавна знають один одного...

— Пустили їх?—запитав унтер.

— Е, ні!..

„Я нишком до полковника.

„Хоч поручник і ручиться за них, а я гадаю—панок туману йому підпустив. Більшовики вони, хоч що хоч!

„Ну, то виряжайся й ти з ними до штабу дивізії... Може в дорозі що помітиш.

„Полк пішов на фронт, а ми з поручником Владеком у запілля до дивізії з ними.

„Капосна тварина... Розмовляє з поручником, ніби справді ціле юнацтво разом згаяли. А той, звісно, тухтій,—вірить!

„Два дні їхали. Я не спускаю з очей.. Наш Владек так заприятелював,—хоч водою розливай.

„В однім селі, на постої—пан з панею десь зникли... Діло було ввечорі.

„Я метнувся по хатах. Сидять в одній,—у шевця, молоко п'ють.

„Чому гадаю тут пити молоко, коли на постої хоч залийся?! Принишк я до вікна... Панок відповідає Шевцеві:—„Які ми більшовики? Що ви? Хіба такі бувають більшовики?“ А сам регоче, ірод.

„Коли це зирк, а біля печі певно донька шевцева, вже доросла дівка, щось з панею переморгується. Пані шугнула в сінці і миттю назад, не встигла навіть поладнати щось у своїй торбинці.

„Е, думаю... Тепер ви голубчики наші... Та до хати: годі, кажу, теревені правити! Час рушати!

„А панок сміється:

„Що ж,—каже,—час, так і час!

„У мене кипить всередині... Міркує собі: зараз зробимо трус і накриємо.

„Приходимо до постою. Я нишком поручникові: таке й таке діло. А він: ти що, здурів. Пішов до них, балакає... Регочуть усі.

„Поручник виходить до мене й каже: дурниці, браток, плещеш. Вона у жіночих справах ходила і прохала дівку купити їй десь бавовни...

„І, справді, за який час приходить та дівчина, приносить бавовну і прохає мене передати тій пані.

„Мені соромно стало. Та ще більше злість мене взяла.

— Який ото я ослячий йолоп,—не подивився, що воно ото за бавовна!—постукав себе в чоло долонею капрал.

„Приїхали до дивізії, що в містечку розташувалася. Вони спинилися в готелі, а я до касарень майнув. Міркую собі: що скаже полковник, коли вернуся: хотів обдурити, щоб поїхати? Тож поклав собі хоч луснути, а виявити, що більшовики... Ночами не сплю, стежу за готелем...

„А вони шастають по театрах... по рестораціях... Навіть заступник дивізіону з ними. Ну,—гадаю,—халепа буде. Помилився.

„Коли це на третій день, увечорі, йду собі повз готель, а звідти дівчина—шусть! Ота сама, що бавовну пані приносила.

„Не стямився я, а вона мов у воду булькнула.

„Що за мана! Чого б ото шевцевій донці за сто кілометрів пришалабудити? А може не вона? Сумнів узяв мене. Певне помилився. В цю мить—пані. Ота сама пані, немов з-під землі виринула, і просто до готелю. Сама пані, смерком, у чужому незнаному місті?!

„Хіба дарма я відбув піврічну пластунівську школу!

„Я просто до начальника дивізії. Подумав він, а потім каже;—Що ж, не зле буде... Паняй назирці за ними до Варшави... Запримітиш,—сповісти, куди треба.

„Потай од поручника (бо ясно, вони його обкрутили, а може він з доброго серця—повірив)

одержав я потрібні документи й гроші, та й стежу собі за готелем: коли вони виїдуть. Поручник дістав на тиждень відпуску й десь до родини мав їхати.

„У той день, як Владек виїздив, і вони виїхали... я назирці. Вони в другій клясі, а я в третій, у сусідньому вагоні. Хоч і обов'язок, а втома бере своє,—проспав я цілу ніч. А вранці гукає мене вагонний грубник:—Пане Шопінський! Пане Шопінський!

„Хто може мене тут знати?—міркую. А він до мене:“

„Оце, каже вам помаранчі. Передали якісь пани із сусіднього вагону...“ Що за диво, міркую собі, поглядаючи в вікно. Звідки вони довідались про мене. Чи передали, щоб поглузувати з мене, чи так... Поїзд стояв на станції Бресті. Раптом, тільки но поїзд рушив, бачу, ота сама дівка, щевцева донька: чвалає собі пероном до дверей вокзалу...

„Зійшла!.. Їхала з цим поїздом!

„Я ледве не вистрибнув з вагону.

„Еге, братіку, міркую собі,—тепер ви наші, хоча й знаєте, що я назирці їду. Тепер викрию.

„На першій зупинці пішов геть із вагону повз їхні вікна до вокзалу... хай, мовляв, собі гадають, що я зійшов. Добув у жандаря цивільну одіж, а своє забрав у клунок і, коли поїзд рушив, я з другим цивільним, що дав жандар на підмогу—сіли до останнього вагону так, що „вони“ й не бачили.

„У Варшаві, на пероні, вони все щось ша-стали очима по військових... Та мене не було серед них. Ми з цивільним стежили за ними, як за немовлям на столі.

Але яке було моє здивовання,—коли ми вийшли за ними на вулицю:—до візника сідав лише один панок... Пані з ним не було. Я на візника та за ним. А цивільний лишився шукати пані... Але за хвилину мій подорожній наздогнав мене: „Пані як у воду впала!“—прошепотів він, пересідаючи до мене. Він боявся, що я, не знаючи Варшави, можу заблудити.

„Та що б ви думали! Панок під'їздив до дефензиви.

„У мене замакітрилося, а мій подорожній усміхнувся та й каже:

„Ех ти! То ж наш брат.. А проте, зміркував він,—може замельдуватися їде, як кожен чужо-земець...—Ти, каже, стережи тут, а я піду все-редину,—мене він не знає... “

„За хвилину мій помічник вискочив з дефензиви на вулицю, мов гедзь його кусав: „Там „його не було!“—гукнув він мені.

„Довго я розповідав полковникові дефензиви про свої спостереження.

„Більшовики,—каже.—Ну нічого, ми їх спіймаємо. Лишайся у Варшаві, адже ти його в обличчя знаєш? До полку ми напишемо, що затримали тебе на якийсь час.

„Два місяці шукали ми їх... Про пані й думати покинули. А от панка. Де тільки не були: і всіх

арештованих я передивився, і яких щоденно затримували, а панка, як корова язиком злизала.

„Коли одного разу наш соціяліст сповістив, ніби у них на заводі іноді на зборах виступає хтось новий. Коли мені він розповів прикмети та звички того агітатора, я визнав: то був він—панок.

„Прослідкували... За драгала примостився... Меблі всякі перевозив... Таким чорноробом став, і не пізнати... Але він,—панок!

„Приміщення він мав на околиці, в маленькій хатині, що другою частиною ховалася в садочку.

„Отож, увечорі, коли він здав підводу хозяїнові і прийшов додому, ми—я, один панок з дефензиви і двоє жандарів—настигли (я вже передягся у свою уніформу, щоб вразити його відразу)“.

Слухачі нервово зарухалися на ослінці; деякі навіть спинили грати в шахи.

„Уявіть собі здивовання панка, коли ми накрили його в хаті за роботою.—Писав якісь проклямації...

Він навіть не опирався...

„Побачивши мене, тільки й промовив: „Молодчага капрал Шопінський!“.

„Сам сів на стілець і не рухався, аж доки дефензивник і один жандар робили трус. Я з другим жандарем вартував панка, що похнюпив голову, певне, міркуючи про свою гірку долю.

„Коли всі проклямації, заборонені газети та книжки були складені докупи, а дефензивник почав лаятись, що ніяких листів нема—панок підвівся й гукнув:

„Ваша перемогла! Однаково мені не жити!..

„З цим покликом він прожогом скочив у куток, схопив із полички якусь маленьку пляшечку і миттю вихилив собі в пельку

Капрал передихнув і витер руками спітніле чоло.

„Жандарі навіть не стямилися, що вдіяти, і стовбичили, поглядаючи один на одного та на панка, що почав смикатись. Ми були, мов очманілі... А з панком творилося щось незвичайне... Він ще хвилинку покорчився, озираючи нас нелюдським жахливим поглядом і, пройнятий весь корчами,—звалився на підлогу... Смиконувся разів зо два—і витягся“...

Білявий унтер, роззявивши рота, дивився на перелякане обличчя капрала, що переживав якісь муки.

„Отруїлося падло!—суворо промовив цивільний з дефензиви. Він нахилився за пляшечкою на підлозі, зиркнувши на її ярличок з черепом і додав

„Отрута... Нікотин.

„Мене пройняла злість:—чи для того ото я тут стирчав два місяці з гаком, щоб здобути мертву людину? Зпересердя штовхнув чоботом мертвяка... Його задубіла нога черкнула по підлозі і знову випросталася... Стало якось моторошно“...

Хтось з грачів, зідхнувши, промовив—Шкода!

„Треба комусь лишатись!—порядкував дефензивник, забираючи під пахву ластівки тощо...

„Вартуй ти, капрале, доки приїде ридван,—звернувся він до мене (жандарі, мовляв, підуть з ним бо ще хто нападе в дорозі).

„Було тихо, мов у домовині...

„Ніч із садка зазирала в віконце і борюкалася з підсліпуватою лямпою, кидаючи тінь од столу на мертве тіло.

„Мені стало чомусь моторошно, бридко, насамоті із мертвяком. Вийшов у сіни, намацав триніжник... Така мене взяла втома. Сів спиною до дверей і поринув у спогади свого дитинства, про втопленика сусіда, що заподіяв собі смерть, заборгувавши поміщикові за неврожайні ниви...

„Чи спав я, чи ні—не знаю. Та, коли з'явився квартальний з санітаром і ми відчинили двері...

Капрал перевів дух і, важко зідхнувши, промовив:

— У хаті нікого не було.

— Як?—скрикнули слухачі. Деякі навіть схопилися.—Нікого не було? А де ж самогубця подівся?

„Так,—у хаті нікого не було... Мрець вискочив у вікно, навіть обережно причинивши його знадвору.

„Лише сліди на поталому сніжку казали, що він дременув садом у безвість.

Капрал кінчив і долонею почав терти на столі крихотки од глявтяку.

— От, так панок!—усміхнувся білявий унтер, похитавши головою.

— Фу!—зідхнув один із шахистів!—Та й молодець же більшовик!

—А далі що?—запитав унтер.

— Далі... Мене посадовили сюди-о, до хурдиги, за недбайливе вартування... Важного більшовика,

бач, випустив. За ним шукали опріч нас уся поліція, навіть чужоземна контррозвідка...

— Тепер будеш знати, як стерегти!—усміхнувся юнак капрал, що почав підмітати підлогу.

— Ні, братіку! Хай тепер мене золотом обдарують, а чорта ритого приневолиш ганяти за більшовиками. За ними сам чорт не встежить! Що й казати,—молодця!..

З кута камери розляглося солодке хропіння... Десь у далечині коридорів забряжчало залізо. До камери вдарило кисловонючим духом.

Несли обід...

1924 р.

ЖЕБРАЧКА

Через колючий дротяний присадок перехилилась жіноча постать і крізь мережево зелені веранди простягла руку.

Тріо музики завзято витинали новітній фокстрот „Валенсію“ і звуки звабливої мелодії заглушали безугавний гомін публіки в кафе.

Це було кафе „вищого“ світу. Сюди щовечора сходились: заможні, щоб похвалитись своїм новеньким капелюхом, модерного крою сукнею, останньої моди зачіскою; юні панянки, щоб прив'язати оком якого чорнявого юнака, а старі мегери й бахурі, щоб згадати за своє минуле... В білих кителях, куртках, кельнери метушилися між столиків, запобігливо зазираючи у вічі одвідувачам. Морозиво кращого гатунку, „кафе-глясе“, кава, нарзан на блискучих тацях, у зручних руках кельнерів носилося над головами їдців.

Одвідувачі, серйозні, замислені, ніби виконували величезної ваги завдання—поважно уминали морозені й гарячі ласощі.

Худа і бліда, мов свічка, пані розповідала про те, як їй тяжко було добути собі чорного „агату“ для намиста, що гадючкою стисло її горло. Кілька

пань і добродіїв у білих, добре випрасованих убраннях, з'осереджено слухали її оповідання, іноді занепокоєно хитаючи головами.

Сивий дідусь, що сидів у куточку і смоктав із соломинки холодний мазагран, частенько позирав на столик візаві, де умостилося молоде дівча з підфарбованими очима. У дідуса з обличчя не сходила усмішка, усмішка досвідченого лікаря-венеролога, що ніби ховала в собі запитання: „любестворіння, чому я й досі ще не бачив тебе в клініці?“

Проти нафарбованої милої дівчинки сиділа людина, з тих, що їх завжди можна здибати по кафе, „казіно“ й валютних біржах. Повите зморшками лице цієї особи було подібне до задубілого попелу сигари, але вицвілі очі пожадливо їли виплекані бюст, плечі, руки дівчини.

Простягнута крізь зелень веранди рука залякла в повітрі. За нею було сіре витягнуте жіноче обличчя. Віхтики брудного волосся звисали на її запалі щоки, що раз-у-раз хоробливо смикалися. Жінка щось говорила. Але її голосу не було чути. Весела музика заглушала її поклики, і простягнута рука безсило опустилася на штахету веранди. Тоді жінка пройшла поволі далі, там, де менше було зелені, і спинилася з простягнутою рукою в отворі листя. Серед темної ночі її погруддя освітлювала блискуча електрика в кафе, і в овальній рямці зелених прочитанів нерухомо стояла постать легендарної „Марії із Магдали“. Лівою рукою вона

підтримувала дитину, що, схиливши голову на її плече, притиснувшись вустами до шиї—спала.

— „Гр... дяни... дайте щонебудь...“—ледве почувлось з її вуст, коли на мить вщухла музика.

Ближчі до жебрачки їдці на мить зиркнули до зеленої рями веранди і, знову спокійно, повні уваги, слухали оповідання сухорлявої пані.

Товстенький панок, що схилився на блискучу палицю з держакон слонової кости, нетерпляче рухнув головою, нервово стенив плечима, і зиркнув на старчиху.

Кінчики жіночих вуст смикнулись. Вона обережно перемінила руку і, ніжно підтримуючи дитину правицею, простягла ліву.

— „Дайте щонебудь...“

Обличчя мого приятеля зіщулилось, ніби від якоїсь унутрішньої муки. Нараз він схопився, протиснувся поміж одвідувачів до входу на веранду і за хвилину, слідом за ним, увійшла жінка.

Все її убрання, пом'яте, припале пилом, свідчило, що їй за притулок був простір вулиць, забруднені куточки панелі, бруку, а постіль—тверда земля. Жінка, дико озираючись, простувала за приятелем, незграбно чіпляючи своїми худими стегнами стільці та їдців.

Запашні пані й добродії з огидою визвірились на неї, а кельнери кинулись були, щоб випровадити за двері такого дивного гостя, як вони спроваджували всіх настирливих прохачів,—старців і безпритульних. Мій приятель суворим поглядом

спинив їх на місці і вони знітилися, чємно пропустивши жінку, що ледве посувалась за ним, у наш півтемний куточок.

Хвилинку панувала мовчанка. Жінка ніяково сіла в крісло, як сідають люди, що вже забули, як це робиться, або ніколи не знали про це. Вона щільніше притисла до себе дитинку і похапцем почала чепурити свої віхтики.

— Хто ви?. Чому?—глухим, тремтливим голосом кинув невиразне запитання приятель.

Жінка полохливо здригнулась. Вона з підозрою зиркнула на нас обох і прикусила губи.

Вона була ще молода. Їй було не більше як два з половиною десятки років, і, мені здавалось що, вона була вродливіша за всіх тих виплеканих паній, що сиділи недалеко нас.

— Хто я?..—Жінка здивовано підвела брови.— „Я... тепер не знаю, хто я... Мій чоловік чотири роки тому загинув у поїзді біля Запоріжжя... Він був...—Але вона не договорила: її очі заблищали й спинилися на блискучім, нікельованім тарілі зі смаженими ковбасками, що приніс кельнер і поставив на столику перед нею.

Хутко звільнивши одну руку з-під дитини, вона вхопила виделку і тремтливим рухом встромила її в смажену картоплю.

Мій приятель відкинувся на крісло і, заплющивши очі, пихкав цигарку. Згодом він схилився до мене і стиха, щоб не розбудити дитину, промовив:

— Яка жахлива зустріч... Невже вона одна з тих, що їх чоловіки чи коханці загинули там? Я теж був... — На момент він замислився, потім прокинувся від задуми, кинув недокурок на висипану гравієм землю і запалив другу цигарку.

— Ти знаєш, як це було?—звернувся він до мене. Його обличчя пашіло жаром, а очі вилисували іскрами.

— Тоді наші прогнали білих у Крим і запакували їх на півострові. Але на півдні України шалено роздмухав акції Махно. Йому допомагали білі, глитаї і злодійкуваті людці, що притаїлися по селах, лісах. Махно мав велику силу, що наганяла жах на кожне село, містечко, де вже панувала наша влада. Треба було знищити цього багатоголового гада, що не давав нікому спокою і відволікав нашу увагу від запертих білих, які дедалі більше зміцнювали свій захисток та, за допомогою чужоземних країн, концентрували на півострові сили.

— Опріч військ—на південь було відряджено спеціальний агітаційний поїзд з електроустаткованою друкарнею, редакцією, радіом та щось із стома політичними рбітниками—пропагандистами.

Приятель на мить спинився, зиркнув на жінку, що доїдала ковбаски, і мовчки присунув їй склянку з чаєм.

— Отож,—порушив він мовчанку,—все це було так поспішно зорганізовано, що ми навіть не знали добре один одного, та ба, навіть не мали списків тих, хто з нами їхав.

Приятель перзвів дух.

— Пізно вночі поїзд рушив, а вже вранці наша редакція розповсюджувала в путі листівки та відозви. Другого вечора ми були вже за півсотні кілометрів від Запоріжжя. Це було вночі. Поїзд спинився на маленькій станції, погасивши вогні. За півкілометра було розібрано колію, пірвано дроти... В цім місці глитайсько-махновські загони переходили на захід... Їхні знамениті „тачанки“ безперестанку цокотіли, і це дзвінке цокотіння лякливою таємницею дражнило нічну тишу.

Приятель замислився на мить і потім поспішно, ніби, щоб не забути, швидко провадив:

— То переправлялись через колію махнівські загони. Чи могли ми їх спинити? У нас було з півсотні душ варти та політробітники й друкарсько-редакційний склад, що мали за зброю тільки револьвери. Негайно було сповіщено до залізничного вузла, щоб вислали нам панцерника. Адже махнівці могли нас розтрощити на скіпки, і завдання, що було покладено на нас, зійшло б нанівець.

— А тачанки одно цокотіли й навівали на нас смуток. Так тривало годин зо дві. Нарешті здалека зачулось, як у темряві ночі посувався до станційки наш панцерник, розсипаючи в пільму жмені дрібних іскор.

— Комендант, товариш Мартиненко, що тим часом розташував навкруги станції варту, тепер зібрав її до купи й, підсиливши політробітниками,

посунувся повз колію, в напрямку до зруйнованого шляху, звідки цокотіли тачанки та іноді кінські підкови.

Приятель зиркнув убік жінки. Тепер дитинка спала у неї на колінах, і жінка підтримувала її обома руками. Вона втопила зір в її обличчя, ніби намагалась розгадати, які рожеві чи смутні сні від часу до часу хмурять брівки маляти.

— Ще чаю?—запитав стиха приятель.

Вуста жінки знову смикнулися, надавши кислого вигляду її обиччю. Вона замотала головою.

— Ми йшли лавою. Темна ніч, висока тирса ховали людей одного від одного. Позад посувався панцерник... Цокоту не стало чути, і було таке вражіння, ніби ось, несподівано, на нас сипонуть із кулеметів...

— Знову заторохтіли, зацокотіли колеса і на лівому нашому крилі хтось раптом вистрілив. У ту ж мить кулемети з панцерника застрочили в небо вогняними перлинами. На колії зчинився лемент, людський крик. Але жодного пострілу на відповідь. За хвилину, оточені нашими вояками, хури звертали до станційки.

— Перелякані селяни-хурмани тулились один до одного... Їх відповіді були неясні, незрозумілі.— Куди вони везуть набої, чиї набої...

— Місяць виліз із-за обрію й обдарував пільму молочним світлом. На фоні цього сьйва ми побачили широку, блискучу щетину шабель, що мчала в повітрі на станційку. Політробітники миттю роз-

сипалися в лаву, і в нічній тиші почувався трохи хрипкий комендантів голос:

— Кулемети!

— Але в ту ж хвилину збоку виринув із пітьми верхівець і щосили гукнув:

— Стій! Це свої... Девята бригада!

— Гукнувши це, верхівець, поблискуючи шаблюкою, подався назустріч своїй кавалерії.

Приятель усміхнувся, перевів погляд на кельнера, що стирчав збоку і замислено втопив на нього погляд.

— Отож... За хвилину виявилось:—ми захопили в полон свої хури з набоями, що йшли через колію... Тільки перед тим маханівські загони пройшли тут, і наша кавалерія гналась за ними назирці. На часинку вона спинилась, щоб напоїти коні, пустивши вперед свої хури з набоями.

— Було якось і неприємно з такої okazji і радісно, що своїх здибали. Кіннотчики сміялися з нас, і за хвилину вже подалися туди, де зникли тачанки руйначів революції. —Валка з набоями теж повернула слідом за ними.

— Коли на станції засвітили ліхтарі, і ми збились на пероні, я побачив виснажені, бліді від утоми обличчя наших товаришів. Ми перекидалися слівцями; хтось жартував, і хоч в розмовах відчувалось, що люди ці не знали один одного навіть на ім'я, проте, єдина мета, спільна думка сковувала всіх у ціле, рідне. Почало сіріти, і ми рушили лагодити зруйновану колію. Почався другий день, а ніхто

й очей не стулив. Надхнення брало гору над перетомою. Тільки після полудня, коли поїзд рушив, щоб до вечора прибути на станцію призначення, коли я переходив через вагони до коменданта, я бачив, як товариші вкладалися спати. Політробітників було цілих три вагони. Деякі ще гомоніли, але з їх напівсонних голосів було зрозуміло, що вони незабаром заніміють у солодкому сні.

— Звідки були ті люди—будівники нового життя?

— Ці політробітники їхали робити діло. Сказано—треба, і кожен із них, хоч і мав, може, напрямок у рідні сторони,—за годину, вже сидів у поїзді і їхав зовсім у інший бік,—туди, де анархістичні злодійкуваті ватаги розповзлися на півдні України, руйнуючи тількино почату будівлю нового життя.

— Небезпека минула, і товариші спали солодким сном, щоб завтра вранці розлетітися по обшарах півдня, сполучати порвані зв'язки, відновлювати зруйновану вчора будівлю.

— Лише смеркло, поїзд оминув головну станцію Запоріжжя і, зігнувши гадючкою довгу валку вагонів,—щосили подався ліворуч, щоб обійти навколо міста і пристати до південної малорухливої станції. Звідти було ближче до центру города.

На хвилинку приятель замовк, примруживши очі, ніби пригадуючи щось.

— Я розповім тобі, як це виглядало збоку—згодом промовив він.

— Поїзд мчав, мов вихор. На підніжках, у відчинених дверях вагонів, притримуючись за одвірки, стояли вартові. Минувши невеличку залізничну хатинку — пост, від якої в різні сторони послалися колії, паротяг жалібно загув і щосили промчав далі. Залізничник, у червонім кашкеті, що вийшов на перон, нараз кинув об землю свого ліхтаря і звівши до неба руки, почав ними вимахувати, а за мить, ніби з'їхавши з глузду, подався поруч поїзду, щось вигукуючи і все махаючи руками... Якийсь вартовий вистрілив у повітря, раз, два... А паротяг, ніби злякавшись цих пострілів, (адже на кожному кроці могли бути вороги), щосили смикнув вагони і дав ходу скільки було духу.

Дитинка рухнулась, перевернулась на материних колінах і, розкинувши рученята, простяглась голі черева на момент, міцно обхопивши неньчин лікоть і знов пустивши його.

— Так... Поїзд летів мов вихор... Летів валом, що мов п'ятдесят метрів заввишки... летів у чорну пащу—зруйнований міст над безоднею. Ще момент, і біля самої прірви з паротяга стрибнула людська постать... Вона в'юном перекрутилась у повітрі, гепнулась об узбіг насипу й покотилась униз.

— А паротяг, розпустивши пару, видихаючи дим—енергійно гупаючи колесами, стрибонув у безодню, гепнувся об схрещені, увігнуті залізні рейки, тріснув, і з його розірваного черева вихопилась до неба хмара білястої пари, рудого диму й вогню... А слідом, у провалля, мов кетяги, коти-

лися вагони... Вони нагромаджувались один на одного і, ніби воюючи між собою й паротягом, валилися набік. Один вагон, що зачіпився в залізних рямах мосту раптом спалахнув і з нього полилось срібне течиво. Рідина, палаючи, лилась на потрошену купу вагонів, створивши грандіозну пожежу. Широкі язики полум'я лизали зустрічні вагони і приймали ці рухомі будинки з людьми в свої обійми... Раптом, на вінчику безодні тріснули рейки мосту, і залізо, вигнувшись догори, кілком уп'ялось у передній вагон, що за ним тяглась із колії валу в прірву решта поїзду.

Приятель важко дихав. Він ледве промовив до кельнера:—прошу содової!

Утопивши позір у зелень веранди, він якийсь час нерухомо сидів, немов би пригадуючи „що ж було далі“.

— То була пекельна картина—стиха промовив він, відпивши із склянки і не повертаючи до мене голови.

— Звільнена з кількох барил бензина водоспадом лилася з захряслого між клітинами мосту вагону. Полум'я охопило цей водоспад, жвавою гадюкою повзучи по звислому ланцюгу вагонів... по землі... Нарешті повислі вагони обірвались. Вогонь охопив розчавлену купу їх пекельним вогнем, звиваючись до неба своїми пожадливими пасмами. І разом із деревом, залізом, майном,—у тім полум'ї горіли люди... Від тріскоту сухих дошок, скла, вибуху набоїв—не чутно було навіть стогону..

— Нас решта, за одну мить стала мов варіяти. Чи допомагати там внизу в безодні, чи відкочувати решту вагонів, що дивом затримались на валу. Я, мов очманілий, подався вниз. Адже там горіли люди. Там горіли невідомі на прізвища мені товариші й товаришки... Там горів мій давній друг, комендант Мартиненко з дружиною, яка завжди була поруч чоловіка у всіх боях громадянської війни.

Приятель витер хусткою спітніле чоло й безтямним поглядом подивився навкруги. Потім він знову хутко заговорив.

— О, що то було! Коли я збіг униз, ні, не збіг, а скотився під міст до пекла, я побачив... Так, це була вона, дружина Мартиненко—вся в чорному з розпатланими стриженими пасмами... Вона вихопилась із під уламків вагонів, що палали і хутко одбігла геть од полум'я. Вона була жива, непошкоджена, на ній навіть не тліла одіж... Вона хутко спинилася, присіла на горбик недалеко полум'я, підперла голову руками і втовпила погляд у жахливе багаття. Мене поняла невимовна радість. Мені чомусь здалось, що слідом за нею вийдуть цілими, непошкодженими й інші товариші... Але... вона раптом схопилася, немов щось ізгадавши, подивилась на мене і промовивши: „А він же там?“— хутко, пішла просто у вогонь, ніби до себе в хату. Я не встиг навіть отямитись. За мить, вона зникла у вогні... Там раптом закуріло темним димком, а потім полум'я ще скаженіше охопило все нав-

коло. Воно немов змагалось само з собою, переплітаючись тисячами жовто-червоних язиків.

Приятель знову замовк. Я зирнув на нього і побачив, що його очі блищали кришталеvими перлинами сліз. Мені було ніяково. Здавалось, що коли я запитаю що, чи взагалі порушу мовчанку—трапиться якась трагедія. Проте, я миттю відігнав цю химерну думку і важко зідхнув.

— Так,—бадьорим тоном промовив приятель, певне намагаючись притаїти своє хвилювання. Він хутко витяг хустку і, ніби піднісши до носа, непомітно витер очі...

— Там загинуло дев'яносто борців!—додав він.— Можливо, що оця теж загубила там свого чоловіка.—І він спокійно глянув на жінку.

Старчиха міцно притисла дитину до грудей і, схилившись над нею,—спала.

Але, ніби відчувши погляд на собі, вона здригнулась, підвела голову й сонно промовила, простягнувши руку:

— Допоможіть чимнебудь...

Музика знову ревнула „Валенсію“, і її веселі звуки линули у наш куток.

Приятель мовчав, сумно втопивши погляд на запобігливого старшого кельнера, що, немов іменинник, люб'язно доглядав за гістьми, щасливий з їх задоволення.

Мовчав і я. Мабуть мої думки поринули в героїчне минуле, бо я не відчував, що сиджу в кафе, з приятелем і невідомою жінкою, де грає музика

і своїми звуками звабливо впливає на чоловіків у випрасованих убраннях, пахучих паній у намисті... Певне в цей час до кафе зайшла моя дружина, і на її непомітний кивок головою, як це завжди вона робила, коли десь засиджувався,—я вийшов, залишивши приятеля. Я, пригадую, отямився лише на вулиці, коли дружина сердито кинула до мене: — Чого ото хламидниця сиділа за вами? Я нічого не відповів.

*

Минуло півдесять років. Хіба людина знає, що буде з нею завтра, яких придбає вона нових друзів і ворогів, як життя оберне її долю? Серце людське черствіє. Розум, загартовуючись, відкидає геть найближчі єства, на час знаходячи нових друзів. Той, хто був тільки рік тому твоїм другом—стає для тебе тільки приятелем і, людина, що ти кілька раз зустрів її, стає твоїм найкращим другом, щоб знову згодом стати тільки смутним спогадом колишньої дружби.

Такий здається невеликий час—п'ять років!

На вулиці мене хтось назвав на ім'я і потис лікоть. Переді мною стояла літня особа; вона дивилась на мене поглядом найщасливішої в світі людини, хоча на вустах грала загадкова усмішка.

Не пізнаєте? А Карпа пам'ятаєте? Вісім років тому—вартового ревтрибуналу у фільварку Сагах?

Так, це був він... Колишній шахтар червоногвардієць... Я пригадав, як він одного разу пере-

плував пакети, куди який треба було приставити, і я, потім, крім пояснень про адресатів, мусив ставити хрестики, ластівки, дужки, щоб він затямив куди який однести. Тоді Карпо був майже неписьменний.

— Асистент? Найкращого психоневролога?

Перед таким поступом людства—метаморфозою, із напівграмотного шахтаря за вісім років бути за асистента у найкращого професора психіки! Мати наукові досягнення! Викрити людству невідомий мікро-мозговий нерв, регулятор підсвідомого! Шахтар, Карпо Шанкей!

Я відчув себе супроти нього мізерією і пригноблено потакав його балачці, зачудовувався з його енергійних рухів.

Прощаючись, він кинув:— „А ви знаєте, що Герман Форфор тут?!

„Герман... мій старий приятель, що з ним бачився востаннє біля моря в кафе. Як він тепер?“—І не думаючи зайвої хвилини, я подався на адресу, що сказав Карпо.

Це був один із тих сотень нових колосальних залізобетонних будинків, що спорудили наслідки Жовтня. Коли я підіймався на п'ятий поверх, назустріч мені дружньо мчалась весела малеча та іноді обганяв який чоловік в синій блюзі. Це був час після роботи.

Двері відчинив хлопчик-школяр. Він допіру прийшов і ще не встиг скинути легеньке пальто.

— Прошу, заходьте. Герман Петрович зараз буде. Почекайте отут,—торкнув він кріселко біля округлого столу, вкритого білою скатертиною,— я зараз роздягнусь і буду до ваших послуг.

Я стенив плечима. Новітніх дітей мабуть я не знав. Я тільки пригадав, що в такі—вісім-дев'ять років, я напевне зі страху перед незнайомою особою, що раптом увійшла до хати, подався б десь у кут і тремтів своїм худеньким тілом.

У кімнаті було привітно. Кілька стільців, канапа, обідний стіл, два мислівських портрети на стінах, на вікнах—тюль. Темнозелена порт'єра у візерунках листя, ніби природним прочитаном запинала двері.

Мені щось нагадувала ця зелена порт'єра, та я не міг пригадати.

— Скажіть, будь ласка: як довго треба нагрівати три свічки, щоб шовкова куля кубатурою у метр—піднялась у повітря?—раптом запитав мене школяр увіходячи до вітальні. Він тримав у руках розгорнуту книжку.

Я відчув, що почервонів, а хлоп'я підсіло до столу і, ткнувши пальцем у книжку, додало:

— Отут є завдання. Я не хочу дивитися у відповідь, адже напевно ви знаєте, скільки?

— Ні?—запитав хлопчик, коли я захитав головою. А от мама знає. Герман Петрович, теж як ви,—нічого не знає, крім своїх плянів, та переплянів! Мама, та—все знає.—Хлопець перегорнув сторінку і заглибився в читання. Згодом він підвів

голову і подивився на мене таким поглядом, ніби хотів відгадати, що я за людина.

— Ви в нас ніколи ще не були! Адже правда? Я знаю всіх хто в нас коли бував—проказало хлоп'я.

В коридорі заскрипів замок і чути було, як відхилились двері. Мале раптом скочило із стільця і хутко пішло до партъери.

— Це ти, мамо?—спокійним тоном дорослого, запитало воно.

Крізь зелену портъеру до кімнати простяглись дві руки і на мить застиги в повітрі. Потім вони ніжно взяли за обидві щоки хлоп'ятка і жіноча голова схилилась над малою голівкою.

До хати ввійшла жінка.

— Ви до Германа Петровича? Він за хвильку буде,—промовила вона і затримала на мені свій погляд.

Це була вона. Атож. Та що п'ять років тому простягала руку крізь зелень варанди. Але, як вона змінилася. Та, колишня із зеленим видом жінка була ніби привидом цієї рожевої вродливої, що придбала в своїй подобі вигляд поважної людини, жінки не примх, а громадського та родинного обов'язку.

Вона провела рукою над своїми очима, ніби здіймала невидиме запинало, що заважало їй пригадати жось. Але, певне, не згадавши, усміхнулась до хлопчика, що одібрав у неї з рук пакунок і капелюх, і прудкою ходою пішла до другої кімнати.

Я не встиг ще отямитись як—приятель тримав мене в обіймах. Потім ми сіли один проти одного. Герман зворушливим голосом кидав безпереривні запитання. Він був одно надхнення. Де й поділась його колишня меланхолійна сантиментальність. Атож, він працює над розробкою нових кодексів, він вивчає рефлексологію людини... Але це не все! Герман має до всього того Прекрасного друга—педолога. Це його дружина.

Він спинився передихнути, примруживши очі, точнісінько так, як це зробила жінка, коли щось пригадувала, і лице йому зашарилося.

— Ти ж її знаєш! Пригадуєш кілька років тому кафе й жінку з дитиною на руках?! Тільки, цур тобі, краще не згадуй при ній... А втім, як знаєш...

Мій приятель присунув своє кріселко ближче до мене і провадив далі.

— Мене тоді взяв жаль—Я був самотній, чомусь відчув громадський обов'язок допомогти... Мені здалось, що вона хвора. І я одвів їх з дитиною додому, а другого дня закликав лікаря—психіатра. Він ствердив мої припущення і я відвіз її до лікарні. В неї було нервово зворушення якихось нервів мозгового центру. Тепер, як бачиш,—вона цілком дужа, і вже чотири роки моя дружина... Та не тільки! Вона прекрасний педолог, громадська людина...

— Я не знаю, чи є ще хто так особисто щасливий, як я... А це ж має колосальне значення для людини з громадськими обов'язками...

Герман на хвилинку замріявся. Згодом він тихо промовив:

— Так, люди не знають, де бродить їхнє родинне щастя. Ми шукаємо його в састовій сукні і звабливих очах, а воно іноді в подертій одежі—протягає забруднену руку крізь зелене листя, неприступної для нього веранди...

— Знайомся, Оксанко,—це мій найкращий друг— проказав мені через голову Герман.

Я обернувся, підвівшись.

Його дружина вся в світлому, струнка, тендітна, як ясний, радісний привид стояла на тлі темно зеленої портьєри.

Вона усміхалась людяною усмішкою, про стягнувши до мене обидві руки.

1927 р.

НА ПЛАВНЯХ

I

Це був уже другий день, як ми блукали. Атож: першого дня ми були на Голубовім лимані. Хоч ми й приїхали туди вдосвіта, проте, всі місця перелітні захопили інші мислівці і нам нічого не залишалося, як причалити до рибальського острівка і, витягши на берег свої човни, залізти в курінь спати. Щоб добутись туди, ми їхали майже цілу ніч рівчаками, озерами і таки добре потомились. Ми одразу захропли і не чули перших мислівських пострілів, що із зорею залунали над водою. Коли прокинулись, сонце було ген-ген за полудень. Мислівці, певне, вже вирушили геть, бо на лимані була тиша, а на березі острова залишились ще вогкі від днищ човнів сліди. А вони таки довгенько були біля нас, ба навіть тут і обідали, бо в курені висів величезний казан, а в нім трохи ще теплих залишків юшки. Рибалки, що володів цим лиманом і спорудив на острові курінь, теж не було. Він, як звичайно, повіз свою здобич до містечка.

Вранішній переліт для нас згинув, на вечір лишатися не було рації.—Качки не летітимуть—ми

добре вивчили їхню звичку на Голубовім лимані. Тож махнувши рукою—на вечірній лет—ми рушили звідти на Чижі—наши улюблені озера. Ми їхали поволі поруч провадячи нашу перервану сном розмову про значіння для запорізьців тих плавнів, де ми ото полювали. Наши гнуті човники спроквола повзли гирлом, що єднало Голубів і Олексіїв лимани, обабіч якого тягся непролазний густий, високий очерет. Тільки наші весла, що ми ними ледве ворушили, викликали приємний плескіт і час від часу нагадували нам, що ми не на землі, а на воді. Тінь від очеретів спадала на воду, дедалі темнішала і давала знати, що швидко зайде вечір. Де-не-де, попереду нас, з хуркотом перебігали по лататтю сполохані курочки та в очеретах ляжливо кахкали лиски, трипотінням крил сповіщаючи, що вони нас запримітили й тікають у гущавину очеретів.

— Атож. Це був головний тракт козаків з одного боку суходолу на другий,—к тегорично потвердив я свою думку про гирло.

— Можливо, але яким чином вони могли робити припони туркам, що мусли ж знати про це гирло?—заперечив мій приятель.

— Дуже просто. Ти зверни увагу на оці всі рівчаки, що одним із них ми вчора їхали до гирла. Порослі рідким чаканом та високим горобинником вони майже не помітні. Хіба то не сліди давні доріжок до гирла й лиману? А потім, ти зверни увагу на кругленьке озеро, що починається від

гирла? Адже ввесь зарослий очеретом суходіл навкруги нього ворухиться. Це озерце, коли треба було козакам закрити вхід у гирло, зникало—зовсім зливаються з Голубовим лиманом:—весь очеретяний плавний „суходіл“ тоді відсувався до гирла і створював суцільну стіну густого очерету з рештою очеретяної загороди, що колом оперізує лиман.

Якийсь час ми мовчали, заглибившись кожен у свої мрії, викликані цим поясненням, що малювало в свідомості романтичне минуле про одчайдушних запоріжців.

Над нами з хуркотом промайнув перший табунець чирят, як знак початку вечірнього лету. Але ми були в гирлі, де при метеоричному леті—нема чого було й думати щось устрелити. І ми налягали на весла, плекаючи надію ще завидно впливти до будь-якого озерця. А втім, ми добре знали, що гирлом їхати треба ще добрих дві години, аж поки почнеться вершина лиману.

Десь вибухнув постріл, що прорізавши безкраї очерети, глухим звуком долетів до нас. Ми чомусь припустили, що цей звук—напевне належить старезній дубельтівці нашого приятеля Синиці.

Виною дальшої блуканини був я. Мені спало на думку, що коли ми рушимо знаним нам тільки наполовину своєї довжини рівчаком за назвою „Гадюка“, то мусимо потрапити до Чижів або до самої ріки Конки, звідки нам вже легко буде дістатись до Чижів.

Карпо за своїм звичаєм потер брови і пристав на мою пропозицію. Він, цей маленький на зріст чоловік, з чорним, як у цигана, волоссям і такими ж очима, ніколи не вагався ні перед якою невідомістю за часів нашої мисливської мандрівки. А втім, чого було й жахатись. Ми, обидва, мали чудові човники, з брезентами до них, досить харчів, цигарок і тютюну та до речі по дві сотні набоїв до наших кращої марки, справних дубельтівок. Очерет завжди міг стати нам за притулок від хуртовини, брезенти—від дощу й спеки, та юнацька відвага—від будь-якої небезпеки.

І наші човни з тихим шелестом посунулись вузьким рівчаком, порослим рідким чаканом і очеретом.

Тут було не глибоко і ми попихали свої човники, упираючись веслами в дно. Так мовчки їхали, аж доки потомились. Нас укривала пільма, збільшена звислими над човнами китицями очерету. Лише вільним посовуванням човна крізь рідкий хирлявий очерет та іноді поблискуванням води попереду прови ми вгадували шлях рівчака.

— Мені здається, що ми повземо ліворуч у напрямку Олексіївого лиману,—зауважив Карпо, коли ми підсунули свої човни поруч і запалили цигарки.

— Можливо. Алеж рівчак в'ється гадюкою і колись він має повернути праворуч?—ніби сам із собою розмовляючи, відповів я.

— А, хай!—лише промовив приятель, ніби сховавши продовження думки: „чи не однаково куди нам приїхати?„.

І ми, перепочивши годинку та випаливши по цигарці, знову посунули вперед. Тепер спереду—Карпо на своїм каючку, а позаду—я. Їхали мовчки, від часу до часу спинялись перепочити, бо очерет став густіший і раз-у-раз затримував рух наших каючків. Нарешті, наші човни ледве посувались, а згодом я почув, як Карпо кинув весло в човна і вилаявся. Мій каюк легенько вдарився провою об гузу переднього човна і спинився.

— А дай но ліхтарика,—прогомонів Карпо. Коли я посунувся до прови, щоб подати ліхтарика в простягнуту до мого човника руку,—приятель промовив:

— Мені здається—я запровадив чорт-зна куди.—Потім він світив навколо, штурхаючи веслом. Світло від ліхтарика розповзалось в очеретах, воді і ледве освітлювало навкого. Згодом він погасив ліхтар і все штурхав веслом навкруги.

— Що за чортовиння!—прогомонів мій друг.—Ти розумієш, з боків і не просунеш веслом—твердо, а спереду вільно. Мабуть вузесенький рівчачок.

За хвилинку ми поклали все ж таки посуватись уперед. Треба тільки добре впертися веслами в якісь дивні береги і хоч поволі—сунутись.

І коли розляглась Карпова команда: „Разом!“—я, намацавши веслом твердіший ґрунт, щосили вперся в нього веслом.

Мені здалось, що каючок посунувся, але не вперед, а набік, разом із тим, висмикуючи загрузле весло з ґрунту, я ледве-ледве всидів на човні,— а коли спробував перенести весло на другий бік— уже не надібав там ґрунту, ба, навіть очерету— весло хлюпнулось у чисту воду.

„Що за диво?“—подумав я і в ту ж хвилину зачув голос Карпа: „І біля тебе вже нема ґрунту?“— Ми хутко почали гребти і наші легенькі човни прудко пішли вперед по чистому. Коли за годинку ми спинились і Карпо освітив навколо ліхтарем,— ліворуч і праворуч, очерета легенько коливаючись, поволеньки одпливали набік, одкриваючи широкий прохід. Перед нами було велике озеро. Ми спинились, здається, посередині і поставили човники поруч. Карпо знову посвітив назад, туди, звідки ми їхали, і ми зауважили, що очерета тихенько сходились до купи, а незабаром, з'єднавшись берегами, загородили прохід.

— Ти віриш тепер, що очерета стоять на плавах, колись порізаних мистецькою рукою, і колосальні шматки цих плавних острівків можна пересувати, на величезних водах, як шашками?—кинув я запитання у пільму.

— Атож,—почув я Карпів голос,—не даремно ж їх звать плавнями. Наші лінгвісти дають вигадане ними пояснення. А це ж ясно, як день.

У далені глухо виводили пісню. Співали дівчата. З того, як пісня глухо доходила сюди і звідки вона лунала—ми обидва погодилися, що були десь

у районі „Чижів“, а часу було десь після півночі. В таку пору дівчата із сіл, що були по той бік Олексіївського лиману й болот, завжди виражались на дубах з кавунами до Алешків.

Але де саме ми були, що воно за озеро, де ото ми опинилися—ні я, ні Карпо не знали. Було ясно, що це не Чижі і ні одно з Сухих чи Черепаших озер. За мапою, що ми склали з оповідань рибалок і власних дослідів—такого озера ми не знали.

— Що ж далі?—запитав Карпо, освітлюючи навколо човнів озерце і озираючи його.

— Треба десь шукати рівчака, або хоч принаймні рідкий очерет,—відповів я, хоч жадної надії просунутись кудись далі з цього озерця вночі я не плекав.

Карпо відштовхнувся від мене із своїм каючком і поїхав понад очеретом. Од часу-до-часу він служував дичину, що або з хуркотом звивалась у повітря, або з плескотом зникала в гущавину очеретів. Десь у далечині почувся мелодійний свист кроншнепа, і йому на відповідь, недалеко від нас, сонно відгукнувся другий.

— Ти чув?—прогомонів я в напрямок плескоти Карпового човна.

— Атож,—відповів приятель і стиха прогомонів сам собі: „звідки тут візьметься кульон?“

Він мав рацію. Цей довгоносий птах водиться тільки на сухому, або мілких болотах, а тут скрізь, мабуть на кілька кілометрів, була глибока вода,

густі, непролазні очерета—місця, що ніяк не приваблюють цю дичину.

„Невже тут ще хто є з мислівців?“—Не встиг я це подумати, коли почувся жіночий голос:

— Хто там лазить? Дороги чи що не знаєте? Паняйте на голос!

За мить я був біля Карпа, і ми мовчки справували свої каючки туди, звідки був поклик.

— Там є кущ горобинцю, так зразу повз нього й паняйте просто в очерети!—почули ми знову той самий лагідний голос.

„Що за диво? Жінка на воді! Не селянка й не рибалка—це було зрозуміло з особливої інтонації її поклику,—міркував я, посуваючись човном крізь хирлявий рідкий очерет слідом за Карпом. З того як приятель мій, сопучи, хапав руками пучки очерету, підтягаючи вперед човна, я зрозумів що й він був не абияк зацікавлений швидше вздріти дивну людину серед безмежних болот-плавнів.

Ми знову були на чистому, бо руками нічого було вхопити.

— Сюди паняйте, в очерет...—тихенько промовив все той же жіночий голос.—Тільки, будь ласка, не перекиньте там на плесі човна, бо чоловік, що в нім спить, не чує.

Карпо освітив ліхтариком навколо. Атож, недалеко нас посеред невеличкого плеса, що оце ми на нім опинилися, сиротливо стояв мініятюрний, як і наш, човник.

З очерету визирав ніс другого човна, вкритого брезентом на дугах.

— Ставайте поруч—стиха прогомонів із нього голос. І ми всунуись в очерет, обабіч того човника.

Коли я примотував шпагатом до очерету обидва боки каючка, я відчув, що не абияк нервуюсь, бо все не потрапляв, як слід туго примотати, щоб човен не рухався. А наш сусіда і не гадав відхилити полог, зацікавившись в нім. Різноманітні думки кружляли в моїй голові, не знаходячи відповіді: хто ж воно були оці двоє: „глухий“, що спав у човні серед плеса і жінка під пологом. Ми ніколи не бачили таких ні на полюванні, ні на рибальстві—ба, навіть ні від кого не чули за них...

Лозові дуги, що я витяг із човна і налагоджував зігнути над каючком, ніяк не потрапляли до кільчиків облявку і раз-у-раз вислизали з рук,—потім я зауважив, що й ташу натяг не тим кінцем, і довелося починати знову. Врешті ташу поверх каючка було туго зашморгнуто, натягнуто на дуги. Коли я засвітив свічку і почав слатися, була перша година. Ще можна спати одну годину, бо о другій треба було ставати на лет. А втім, хіба до діла станеш на зорю, не знаючи місцевости?

Мій сусіда по човні, ніби крізь сон, запитав: „Яка воно година? Адже це Карпо й Методій?“

Карпо відповів і запитав:

— А з чого ви нас знаєте? Хто ви така?

У човні почувся тихий сміх, а потім відповідь: „Я знаю, що праворуч мене—Карпо, а ліворуч—Методій...”

Приятель мхикнув і зауважив: „Це залежно від того, як ви лежите: чи горлиць та головою: до гузи чи до прови...”

— Знаєте,—згодом промовила сусіда,—сторонніх завжди всі знають. І не диво, що ви нас не знаєте... Вас двоє, а нас, тутешніх, тисячі. По хвилі сусіда додала:—Ми теж, не тутешні.

Мене почало дратувати це вмисне інтригування схованої під ташею жінки, і я сердито кинув:

— Коли ви нас знаєте, так на біса я б ото кирпу гнув? Питають вас, хто ви такі—чому не відповідаєте? Однаково доведеться у вас перевірити квитки, чи маєте ви право полювати або ж рибалити...

— Не сердіться, товаришу Методію,—ви ж чудово знаєте, що ми маємо квитки на полювання...

— Знаю?!—Та я на своєму житті першій раз здибаю жінку мисливця, коли справді ви теж полюєте.—Я лютішав. Можливо не тому, що нас інтригувала невідома нам, схована темрявою й ташею жінка-мисливець, а тому, що вона була не сама, а з якимсь іншим чоловіком, який оце відважно, не боячись, що перекинеться, без причалу, спав у човні на чистому, глибокому плесі.

Жінка тихо засміялась, і той сміх був глухий, немов би вона закрила рот долонею, щоб не зареготати.

На плесі раптом зашуміла вода, ніби туди хто висипав з лантуха пампушки. Сів табунець качат. Хвилинку панувала цілковита тиша. Ясно, ці створіння закам'яніли, приглядаючись навколо. Потім залопотіли крилами... почувся плескіт, біганина на воді, шурхотіння й приглушений крик, ніби качки жирували, подавшись до свого улюбленого місця, після нічної паші на полі чи вогких луках та мілких болотах.

Ми зацікавилися. На поклик качок в очереті відгукнулись лиски, заквакали чомги—ці чубаті красуні, залопотіли курочки, а згодом на плесі та в гущавині очеретів і рогозу, знову почалось пташине життя, що принишкло було на якийсь час з нашою тут появою. На голос я намагався розпізнати породу качок, курочок, інших пір'ястих тварин, що зняли галас. Он муркало про щось двоє чирят хропунків, а їхні приглушені голоси забивав шелехвіст, квакчучи, переївшись мабуть і одсапуючись на воді. Кректало кілька черників та безугавно з писком хрипіли лиски, іноді, замовкаючи з голосним тріскотливим криком, чомги. Десь в очереті задумливо пискали курочки. Вода жила! Над головами недалеко прошумів знову табунець, і крижень—на плесі тривожно кахнув. Нараз із шумом і плескотом табунець схопився з води і з хуркотом шугнув у повітря. В очеретах залопотіли крилами, поплескалась вода від утечі лисок, чомг, курочок. Навколо знову настала мертва тиша.

— Асю, ти спиш?—почувся з плеса чоловічий голос.

Сусідка мовчала. Я згадав, що він глухий, і мені не було дивно, чому вона не відповідала. Я відхилив край таші і зиркнув на озерце.

В човні сидів літній чоловік; світло від сірника, що присвічував він ним годинника на руці, авреолею обкутувало його бюст. Коли огонь погас, чоловік засвітив другий сірник, і тримаючи його в руці, на облявковій каючка, замислено дивився на блідий язичок світла. Згодом, коли знову запанувала темрява,— він прогомонів тоном, ніби його хтось слухав:

— Сьогодні буде горішній вітер.—По хвилині, він запалив люльку і гукнув: „Асю, пора!„.

Атож було близько другої. Саме час лагодитись ставати на зорю. Я почув, як з хрускотом розігнулись у сусідському каюці лозові дуги, а потім захурчала таша. Сусідка лагодилась рушати. Було ще темно, навіть темніше, як ми приїхали—знак часу перед зорею.

— А ви що, не ставатимете на зорю? Добрі мисливці!—з іронією в голосі промовила сусідка.

— Хіба скажете, де стати, бо ж ми не знаємо цієї місцевости. Залізли по темному ка-зна куди,— відповів мій приятель.

— Одному—стати в озерці, звідки ото виїхали,— другому—їхати далі, за моїм чоловіком і стати на першій плесі, що буде недалеко... Я лишуся тут,— навчально проказувала жінка, шурпаючись у човні.

За хвилину наші таші теж були згорнуті, лозові дуги лежали на споді човнів, каюки звільнені від прив'язів до очерету, і ми виїхали насередину. Карпо освітив нас усіх, і глухий чоловік—кинув нам на знак привітання.

Ми більше не розмовляли. Карпо посунувся в очерета, звідки ми сюди дістались, жінка справувала човник до західнього озерця, а я, слідом за чоловіком, тихо посунув човна між невисокий чакан. Ми їхали зарослим рівчаком, що згодом, прослався між двох стін очеретів, за якими було невеличке плесо. Глухий чоловік зник на своєму каюці в темряву очеретів, а я спинився на плесі, вирішивши чекати тут, доки трохи розвидниться і я зможу зорієнтуватися, де стати.

Над очеретами війнув вітерець, в безвісті неба засіріла смужка,—передвісник зорі. Тепер я знав, де схід, а вітерець, що почав дмухати в однім напрямку, відкрив мені мисливську таємницю,—де стати.

Я стояв у човні, що його облавки були прив'язані мотузками до пучків чакану і ждав на качок. Знову настала тиша, і знову почалось життя води і зелені. Плесом промчала курочка і закрехтала чомга, залопотіли лиски, десь заукало чиря.

Поволі, бліде світло ранку стягало одно по одному накриття темряви.

Позад бабахнуло. Перший постріл. Плесо мов на мить завмерло, ніби прислухаючись до жахливої події, що сталася в природі. На слух я пізнав постріл Карпа. Потім раптом один за одним

ще два, незнані мені постріли, теж в стороні Карпа. Це постріли жінки. Знову два її постріли і знову Карпів один... Передо мною через плесо, злякано озираючись, пливла чомга. Вона спинилась саме проти мене і збентежено озиралась довкола. Її віхтики біля вух настобурчилися догори і справляли вражіння корони на голівці цієї стрункої на воді істоти. Груди її виблискували сріблом, і я, не стерпівши, підвів дубельтівку. Намить я згадав наш із Карпом зарік не бити сидячої дичини, але зміркувавши, що чомгу тяжко спонукати, щоб летіла,—в одну мить прицілився.

„З цієї красуні вийде прекрасне опудалко!„— Вибухнув постріл, і шріт із сичанням зашумів у воду. Але на поверхні не було нирця. За мент він виринув і, не звертаючи на мене уваги, полохливо озирався, потім закружляв, заквоктав хрипло-погрозливим голосом. „Що він шукав„? Я знав, що цей птах, коли пірне, то вже не побачиш його, він вирине десь аж в очеретах, але цього разу він випірнув майже там, де й поринув. І в ту хвилину, коли я приклався був удруге,—я побачив: від другого берега прудко пливло двоїко чомгинят... малесеньких, з довгими шийками пташат. Вони раз-у-раз пірнали і щосили намагалися досягти своєї неньки. Я опустив дубельтівку. Чомга раптом пірнула і опинилась біля дітей, квокнула до них, і всі троє потонули в воді, проте зразу ж виринули. Тепер на спині матері сиділо двоє чомгинят, притиснувшись тільцями до згину

слини й шиї. Чомга мов вихор попливла геть, несучи на собі своїх дитинчат.

На момент я мабуть забувся, що вже зовсім розвиднилось, і качки, як чмілі, носились над озерцем. Ось шелихвіст просто летить на мене, певне, з наміром сісти до мене в каючок. Я підвів рушницю, і качка одним помахом хвоста вертнулася убік, а ту ж хвилину розлігся мій постріл, що припинив лет і життя цьому пірнатовому створінню. У цей же момент, ледве не чіпляючи мого кашкета на голові, промчав табунець чирят, і я другим пострілом навздогін тільки піддав їм пари. Табунець звився догори і помчав щосили. Качки мотались, як бджоли над поживою, виглядаючи місце де б сісти, а ми гатили й гатили в повітря, намагаючись котрих із них зняти до долу—на воду. Позад мене йшла кононада. Карпо й жінка просто не вгавали, і їхні постріли раз-у-раз розтинали повітря над плавнями. Іноді їхній шріт із шумом сипався недалеко мене в воду, шелестячи по очеретові, а я теж, відірвавшись від краси споглядання природи, захопившись спортом влучати в яку пір'ясту тварину, що проносилась над плесом, бабахав в повітря. Іноді необережна качка чиря, черник або шелихвіст, звалений з лету, плюхався на плесо. Деяким із них, підстрілкам, щастило хутко прийти до стями і бистро чи повагом—зникнути в очеретах, з надією видужати або ж потрапити в кігті хижака яструба—луня. Биті мертво, голічерва, а здебільшого долілиць, встро-

мивши голову в воду і трохи розіп'явши крила, нерухомо лежали на плесі. Але що за диво: десь недалечко щось грало ніби на флюярі... Лірика залунала над водою. Так, атож—це ж з шопенової „сімфонії життя“ неслось у повітрі... лилось безугавно. Іноді ця мелодія переходила в інші невідомі мені мелодії, ніби виконувані грачем власні імпровізації, скомбіновані зі звуків голосу дичини: улітів, куликів, пісочників, кроншнепа й лиски...

Сонце вийшло над очеретами й залляло золотом саява зелень, плесо й мене самого. Звідти, де поїхав глухий чоловік, не чути було жадного пострілу, так, ніби він заснув сердега. Тепер і я відчув страшенну втому і під теплом соняшних променів хтілося отак упасти на дно каючка й поринути в солодке забуття. Лет припинився. Іноді лише пролітало, ніби заблукалось, яке чиря, та в височіні ледве чутно, хурчав табунець качок кудись далеко в степи, на ниви чи інші водяні місця, де їх спокій не порушували б отакі злодійкуваті люди як ми...

Я виїхав на плесо і, ледве посуваючи човна, почав підбирати биту дичину. А мелодія флюяри одно лунала й лунала звідкілясь і здавалось так з далека, ніби линула сюди за сотні верстов по радіо невидимим серед плавнів гучномовцем.

В очеретах зашелестіло, почувся легкий гомін, а за хвилинку на озерце виїхали жінка й Карпо. Вони підїхали до мене. Жінка нахилилась до мого човника і рахувала дичину.

— Оце й усе сім качок?—і ромовила вона і додала—А у нас рівно по шістнадцять.

Атож у обох прови човників були геть чисто набиті дичиною, по-мисливському, мистецьки складеної, догори черевцями. Я розглядав цю дивну, жіночої статі, особу, що невідомо звідки взялась серед плавнів.

Вона вже була не молода, але гарненька. Розвинені м'язи голих рук були дивним контрастом до її тоненьких пальчиків, що ледве охоплювали держак правила. Вона сиділа на дні човна рівно, спершись на загородку гузи, упершись босими ногами в перетинок прови—так, як сидять досвідчені мисливці. На ній була грубого полотна, пофарбованого в зелене, блюза, а замість слідниці коротенькі, широкі шаровари.

— Що ви уп'ялися у мене, ніби зроду не бачили?—засміялась вона і кивнула догори підборіддям, як це роблять діти, коли не вдоволені чим.

— Паняймо до чоловіка!—тоном наказу промовила вона і взяла весло обома руками.

Я десь її бачив—майнула думка, але де саме й коли—не міг пригадати. Я зиркнув на Карпа, що спокійний, з усмішкою на вустах, трохи схилився спиною на перетинок гузи, спочивав, поглядаючи на мене. Я стенив плечима, крутнув у воді веслом і півкола повернув човна.

Вона правувала прекрасно. На чистому, її весло нечутно встромлялось у воду немов у густу рідину

і з ледве помітним натиском рук хутко гнало човен уперед. Поміж очеретом вона повертала його трохи, міцно притиснувши до бортів, і так само без плескоту пхала човен уперед, ледве торкаючись кінчиком весла зарослого зеленню плаву. Ми знову були на плесі,—її каючок круто повернувся й подався вузьким рівчачком поміж низенькою осокою. Раптом її човен спинився, і жінка обернулась до нас, схилившись ліктем на облавок.

— Чудна я,—промовила вона і обтерла вільною рукою чоло.— Навіщо я вас сюди тягну?—На хвильку вона ніби замріялась, а потім додала:— Даєте слово, що нікому не скажете про ці місця, де ми оце ідемо? Адже їх ніхто крім нас та, може, минулої історії, не знає.

Ми презирнулись із Карпом. Тепер я згадав про те, що, правда,—ми цієї місцевости не знали і навіть не чули за неї ні від одного із старих мисливців та рибалок. Карпо мхикнув і добув металевого портсигара.— Він посунув свого човна до мого, і ми закурили. А жінка все в тій же поставі, схилена на лікоть, дивилась на нас і ніби чекала на відповідь.

— Гаразд..—промовив Карпо,—якщо ця місцевість ні користи, ні зла нікому не несе.

— Абсолютно!—вигукнула жінка і енергійним рухом попхнула свого човна вперед. За момент, вона встромила прову човна в зелену осоку поруч другого човна, що тут стояв, і вистрибнула на берег.

Сухе! Тут серед плавнів—сухе?! Це було дивовижно.

На втоптаній травиці сидів глухий чоловік і, обхопивши руками коліна та схиливши на них голову, спав чи дрімав. В одній руці він тримав фабричного виробу флюяру, а поруч на землі лежала дубельтівка.

Жінка хутко взяла рушницю, розкрила її і витягла два набої.

— Так це він грав!—раптом скрикнув я.

Жінка подивилась на мене. Її очі сміялись, ніби глузували з мого запитання, потім вона поклала набої в кишеню своєї блюзи і тихо проказала:

— А ви гадаєте, що він їздить стріляти дичину?—Потому, вона ніжно доторкнулася плеча чоловіка, і той підвів голову. Він шанобливо подивився на нас і підніс руку догори, тріпнувши долонею на знак вітання. Доки його дружина вклала флейту до сагайдачка, її чоловік розглядав нас так уважно, ніби був суддя, а ми двоє злодіїв, приставлених йому на суд.

— Сідайте, тут зовсім сухо,—ледве чутно прошепотів він, —я не можу говорити як слід... або говорю зовсім тихо, або криком... адже я не чую нічого... А втім, я вас знаю... Мені тільки дивно, що цілком здорові люди, як ви, в таку пору, будівництва нового суспільства гаєте час на полювання?—Він замовк і почав об закаблук вибивати люльку.

Карпо нараз нахилився до нього; поплескав по спині і задиркувато промовив:—Нічого, чоловіче, адже ви теж могли б десь бути за диригента?

Глухий підвів голову і пильно подивився на Карпа. Потім мовчки набив люльку, запалив, витяг із кишені блок-нота й олівець і подав Карпові.

— Що писати йому?—з іронією в голосі запитав мене приятель. Що він за один і чому тут опинився, та чому замість стріляти дичину виграє на сопілці,—ми дізнаємось від жінки... Відповідати на його безглузде запитання? На, краще ти йому щось напиши...—і Карпо передав мені олівець і блокнота.

Дружина глухого принесла з човна оклунок і розклала на землі сніданок. Карпо теж подався до човна по провізію, а я сидів над розгорнутим блок-нотом і міркував, що саме написати цьому глухому, дивному музиці... Мабуть перевтома перемагала думання, і я тільки для того, щоб не образити невідому мені, але на перший погляд симпатичну людину, та до того ще каліку, написав, що спало на думку:

„Чому ви не стріляли, а все грали?—і передав блокнота чоловікові.

Він підвів голову і ніби прокинувся від задуми. Спокійним поглядом кинув на запис, і на його губах заграла усмішка Джеоконди. Він начеркав відповідь:

„Ви хтіли зовсім запитати не те, що написали, але на ваші думки я відповім іншим разом“...

Карпо підніс глухому чоловікові чарку настоянки. Глухий кивнув головою на знак подяки, взяв із жінчиних рук порожній келих, потримав його, доки дружина налила червоного вина і, черкнувши об Карпову мислівську чарку, що той все тримав у руці,—підніс до вуст. Повагом, ніби смакуючи чудовий запашний напій, він цідив із келиха. Врешті келих був порожній. і чоловік взявся до смаженої холодної риби.

Жінка теж відмовилась від горілки, відпила трохи свого вина і запропонувала мені. По ширості кажучи, мені теж забажалося того прекрасного напою, що його легкий запах залоскотав мені в горлі. І я теж вихилив.

— Ви знаєте—це ж нашого власного виробу,— зауважила жінка, коли я, випивши, аж прицмокнув.

— Вашого?—здивовано підніс очі Карпо —Ви хіба винороби?

— Атож... і те вино, що п'є Metodій у кооперативі—то теж наше... Звичайно краще з тих, що там є...

Карпо перевів погляд на мене. Мабуть він пригадав колишню нашу коротку розмову, коли, одного разу я одмовився пити його настоянку, купивши на диво чудового вина, що було диковиною після сирівця місцевого виробу. На пляшках того вина була чудна назва „Вино Ася“

Карпо засміявся.—А як же по батькові вас, коли ваше ім'я Ася?

Жінка всміхнулася.

— Який ви кметливий!—Устинівна... А чоловіка Пармен Кирилович. Чому усміхаетесь? Погане ім'я Пармен? Колись батьки його хтіли прозвати Віктором так піп замахав руками: як, мовляв, простого роду хлопець, син якогось там грубника буде зватися Віктором... і дав йому ім'я Пармен. Чудне-справді, але просте...

Ася Устинівна розгорнула ще одну серветку із смаженими курчатами. Пармен їв мовчки. Коли наївся і обтер обережно об траву руки—він налив собі ще повненький келих, подавши мені решту в пляшці. Карпо завів балачку за полювання, і жінка почала критикувати його мильні постріли. Вона доводила нам, як треба ставати на човні, як веслувати, щоб не втомитися і, взагалі, виявляла силу мисливських та спортивних знань і досвіду. В погляді мого приятеля я часом за примічав тварино-звірські пожадливі іскри, що з'являються у самців. Проте в такі моменти Ася насуплювала брови і гостро відказувала на його запитання.

Це мабуть гнітило Карпа, і він, випивши ще чарку соковитої, раптом зауважив:

— Устинівно, будь ласка, не гадайте, що мій інтелект не повстримає того звірячого інстинкту, що на лихо заклали мені в кров дикуни батьки...

На вустах Пармена заграла знову іронічна усмішка і він зовсім тихо, майже пошепки, зауважив:

— А все ж таки дикуни чи темні люди далеко менше виявляють на своїм обличчі тваринних інстинктів.

Вже згодом мені спало на думку: як цей глухий чоловік міг чути про що балакають?

Нам усім було ніяково, і Ася засміялась зауваживши: „Не сердьтеся. Пармен—філософ. Але він добряча прекрасна людина: його серце ніколи не проймається злістю і завжди підпорядковується розумові.“

Сонце підбилося зовсім високо і обкутало теплом все навколо. Його проміння й випитий алкоголь робили своє, навіваючи сон. Карпо потягнувся й позіхнув. Доки я з Асею прибирали рештки сніданку, він вже витяг човника на берег і хутко розіп'явши ташу—ліг у холодочку.

Ася десь зникла за острівком і за хвилину звідти чути було її хлюпотіння в воді.

Коли я теж, витягнувши човна, розпинав над ним ташу, щоб поринути в непереможний сон,—я зауважив, що Пармен все сидів на своїй копичці сухої трави, насунувши на лоба капелюх—і обхопивши коліна руками, пихкав люльку.

„Про що думав цей дивний чоловік? Що він є крім винороба?—виринули в моїй голові думки і мабуть одразу згасли, не знайшовши відповіді, заціпнуті обіймами сну...“

Сонце вже черкало верхи очеретів. Мабуть ми ще довго спали б, коли б не спрага. Я гукнув

Карпа і zarazом зауважив, що ані жінки з чоловіком, ані їхніх човнів не було.

— Оце так халепал—протягнув мій приятель, коли я йому сказав про це. Ми хутко вклали наші таші. За дві, три години смеркне і нам довелось би тут знову ночувати, щоб у день шукати виходу з цієї невідомої нам місцевости.

Коли я пішов подивитися на місце, де ми снідали, чи нічого не лишилося з речей,—на копиці сухої трави, де сидів Пармен, під грудочкою землі маячив клаптик білого паперу

„Не хтіли вас турбувати. Ви обидва так солодко спали. Виїздіть тією самою дорогою, що й приїхали.—Ми поїхали іншою, що тяжко пояснити на папері. Коли захочете, заїздіть або приходьте до вас. Я і чоловік будемо раді. До того він же обіцяв нам відповісти на думки, що їх ви не хтіли скласти в бльокноті... За потопленою баркою, друга сижа—наш виноградник. Спитати Парменову дачу.

„Ася—Пармен“.

— Чудасія! сказав Карпо, сідаючи в човна.

Де-не-де в повітрі вже почали мотатися качки і манили нас лишитися, хоч на вечірній лет. Але обов'язок мисливця—не доводити свою биту дичину, щоб завонялася, та триденна мандрівка, — пхали нас додому.

З невідомих нікому озер і порослих чаканом рівчаків ми вибралися до головного гирла „Гадюки“—ще завидна. Тепер шлях нам був відомий.

За дві години ми будемо на своєму положому березі з дичиною й дивними приємними спогадами про зустріч.

— А й справді чому б нам не піти до них?— ніби сам себе питаючи, проказав Карпо. Він випував із куширю весло і спрямував човна на чисте— середину гирла.

Смеркало. Десь позад нас ледве чутно долітало ліниве гупання, знайомі звуки знаного нам рибалки Олексієвського лиману, що в цей час, на ніч розстановляв ятирі й верші серед зарослого травою й лопухом—рибного лиману.

Спереду слалась пільма, а крізь неї довгою гадюкою поблискувало гирло, зникаючи в гушавинах непролазних очеретів. Години півтори ми їхали мовчки. Проїхали гирло, голубів лиман, заросле озерце і коротке друге гирло до річки. Коли подались річкою за течією понад берегом і обминали темний силует затопленої за громадянської війни барки з каменем—та проїхали одну кладку і були проти другої, — приятель прогомонів:

— Оце тут.

Я нічого не відповів. Якесь тривожне чуття підкотилось мені під серце і здалось, що я самотній. Стало шкода себе самого і ту жінку, що від її голосу, рухів, дивних очей, мене поймав тваринний позаб. Мабуть я зідхнув, бо Карпо раптом гукнув:—Го-го!

II

Через плече у мене висіла дубельтівка, а на паску ладівниця з кількома набоями.

Карпо оглянув мене і, не побачивши ані торби з запасом набоїв, ані рюкзака з харчами та іншими, потрібні ми на полюванні речами, хмикнув, потім хутко смикнув на плече ладівницю й зняв з гачка свою дубельтівку.

Ми мовчки дійшли до річки, витягли з двору рибалки-котяря свої каючки й спустили на воду.

І приятель і я без слів розуміли, що ідемо не полювати, а тільки до затопленої баржі. Щодразу, вирушаючи в дорогу, ми обговорювали де поїдемо, оглядали один одному речі—чи не забули що; міркували за погоду, звідки вітер і інші дрібниці, що так захоплюють кожного мисливця, коли він виражається на полювання. Тепер, поміж нас, ніби було спущено густу запону, що розлучала-поділитись цією провізорочною радістю. Кожен із нас думав про ту цікаву жінку, до якої нас тягла сила повабу...

На річці було тихо і на її гладкій поверхні виблискувало сонце. Завжди, коли ми рушали горішнім шляхом, ми напружували сили, безперестанно еєслуючи. Ми йшли проти прудкої течії, що несла води до недалекого Дніпра і тут був завжди опір, хоча б на поверхні ріки не було жадної зморшки. Зараз ми не відчували опору і легко посувались уперед. На звороті ми здибали рибальського вели-

кого човна, що тихо плив без жадного руху його господаря.

— А, доброго здоров'я!—зачули ми знайомий голос. Це був Степан, рибалка з Олексіївського лиману. Він на момент встромив весло в воду і його човен, спинившись, пристав до нас. Ми теж спинились...

— До мене їдете?—запитав він і бистрим зором оглянув наші човни.—Чого так легко?—

Ми презирнулись із Карпом і одвели один від одного погляди, ніби вчинили яке злочинство.

— Ні, так собі їдемо... на луки... може бекасів знайдемо... — промимрив Карпо і взявся за весло.

— То-то, бачу, без харчу... легенько вибрались,—процідив Степан і мабуть якийсь час стежив за нами, коли ми од'їхали. Я почув згодом, що він загадково мгикнув, плюнув на руки і гребнув веслом.

— А коли ж приїдете?! Там така сила дичини, і хоч би тобі хто!—ледве чутно докотився до нас його голос.

Я щось гукнув, озираючись і, щосили, наліг на весло.

Недалеко затопленої барки ми пристали до кладки. Карпо заклав в дубельтівку два набої і, піднісши цівкою догори, вистрілив дублетом.

Потім ми запалили цигарки і мовчки сиділи в човнах, як ті два вороги, що обмірковують засоби подолати супротивника.

На березі стояла Ася. На ній була беленька блюза і коротенька спідниця—убрання робітниць на виноградниках. Вона тримала в руці плетений з лози невеличкий кошик.

— Чого ж сидите?—проказала вона, і її темні очі радісно блиснули.—Просимо. Ми раді гостям. Човники можна витягти ось сюди,—черкнула вона рукою повітря в напрямку кущів лози, що тяглися від хвіртки загороди. Вона пропустила нас у ворітця і присунула їх за нами, накинувши липовий зашморг на стояна. Обабіч піщаної стежки—вишикувались рівні ряди виноградних кущів. Налиті ягідки зелені прозорого плоду, притиснувшись одна до одної, важкими гронами звисали з віт, низько згинаючи їх. Тички повгрузали з землю і здавалось от-от тріснуть під вагою важкого винограду.

— Оце наше майно,—проказала Ася, на мить спинившись і повівши рукою в обидва боки густих кущів зелені.—Спробуйте, він майже весь стиглий, люб'язним тоном господині додала вона. Я був доторкнувся до виноградинки, але гроно раптом повисло мені на руці, і весь кущ, ніби живий перелякано захилитався. Я одірвав руку і хутко пішов геть, як сполоханий злодій, що несподівано відчув живим те, що вважав за мертве.

Минули виноградник і ввійшли в чистий двір. Праворуч, до високих тополь, притиснулась невеличка відкрита повітка, з якої розлягався глухий грюкіт. Під кучерявим каштаном серед двору стояв

стіл і два ослінці. З повітки сивий дідок викотив вилічезне барило, намагаючись перекинути догори днищем. На мент він спинив на нас свій погляд.

— Ідіть но сюди, татусю. Оце ті, що по газетах пишуть,—проказала Ася.

Увесь у світлому - парусиновому,-- сивий дід з сокирою в руці, стояв біля барила, як сірий привид і не рухався з місця, ніби міркуючи: „чи варто йому старому гаяти час на розглядини двох юнаків в зеленім одязі, з дубельтівками за плечима, більше подібних до міліціонерів, аніж на тих, що ото каже його невістка“

— Пармен у хаті,— глухим трохи збентеженим голосом врешті промовив дід, ніби даючи зрзуміти молодій своїй невістці, що негаразд із якимось там юнаками водитися, та ще й приводити їх у двір. І дід знову заходився морочитися з барилом.

Ми пройшли через широкі сіни, спинилися у світленькому покої.

За столом, заваленим рівненькими копичкати книг сидів Пармен. Він заклав клаптиком паперу сторінку, одсунув книжку набік і підвівся

— Оце добре, оце гаразд—тихо промовив він подаючи нам руку.—Прошу!—вказав він нам стілець і тапчан.—З полювання?

Ми мовчали. Якось було дивно відповідати людині, що нічого не чує.

— Асю, нам би винця... Хоч я й сам,—промовив він, озираючи кімнату, ніби щось шукаючи очима.

— Нічого. Не турбуйся,—відказала жінка і зробила рукою знак, щоб Пармен лишився в хаті—Ходімо, дапоможете,—звернулась вона до мене, беручи з мого плеча дубельтівку. Вона повісила її на дерев'яний кілочок, поруч двох своїх рушниц і вийшла в сіни. Підняла з землі важку дубову ляду і зручно спустилась у отвір.

Я теж намацав рукою драбину й обережно знизвся. Світло крізь отвір вгорі тмяною смугою падало до льоху і ледве освітлювало середину. Але зір незабаром принатурився і я помітив навколо стін кілька великих і малих барил. Пахло вином і землею, просяклого духом цього напою.

Ася, як той альхемік, підходила до барил і барилиць, застромляла гумку, і потягши ротом у кінчик—цідила вино в сулії.

Я мав у руці вже дві трохи не повні сулії, а вона все шпорталася біля барил. Врешті вона подалась нагору, а я мусів кілька разів підійматись по драбині, щоб подати їй пляшки й сулії з вином.

Пармен щось тихо розповідав Карпові, від часу-до-часу беручи яку книжку зі столу і цитуючи деякі сторінки.

— Оце „бордо“, третьяго літа, іноді його трактують як „каберне“. Це ще з першого нашого врожаю. Ми зберегли кілька літрів,—поясняла мені Ася, становлячі вино на сосновий стіл, що притисся біля дешевенької шафи.—Оце біле „піно“, або столове, чищене.—Як чистити від мулу звичайнісіньке просте вино—це вже знахідка останнього

року. Оце, світлорожеве—чудова „берізка“ або „мускат“, а нарешті оце те, що ви пили: „червоне вино“ „Ася“. Знаєте, як воно робиться? Це наш із Парменом секрет. Ми поєднали, за певною пропорцією „Березку“ з „Бордо“, і вийшов чудовий напій „Ася“. Ася засяла усмішкою і трохи налила цього—вже відомо мені світло-червоного вина.

— Спробуйте, яке смачне й ароматне,—запропонувала вона.

Я сидів біля столу, і її лікті засмалених рук, від яких пахло ніби мускусом—були на рівні з моїм обличчям. Вона ворушила руками по столі розставляючи чарки, пляшки, хліб, нарізаючи шматочки хатнього окосту. У мене макітрилось у голові. Я мимохіть зиркнув на приятеля, а той, ніби слухаючи тиху балачку хазяїна, блискучим зором дивився на його дружину, її рухи, поставу...

— Прошу!—вже дзвінко промовила Ася і підсунула до столу тапчана. Пармен раптом здригнув, підвівся і пішов до столу.

— Тепер ви розумієте певність всіх тих заходів, що вживає наш уряд,—промовив він до Карпа, що сідав на тапчан проти хазяїна. Пармен налив собі „бордо“

— Ваш шлунок як?—запитав він мене й Карпа—Білого чи червоного?—І побачивши, що ми мовчали—налив і нам червоного. Ася налила собі свого вина. Ми мовчки вихилили наші куцики, що їх в ту ж мить наповнила Ася ясно-червоною рідиною.

— Ви, певне, знаєте закон:—коли мішати—скоро уп'єшся,— зауважила вона і налила господареві його „бордо“.

Мій приятель сидів як прибитий, ніби трапилось яке нещастя, а я все підливав Асі її вино і сп'янілим голосом розповідав пригоди з нашого мисливського життя. Ася уважно слухала, іноді заходила дзвінким сміхом і мені здавалося, що ця жінка мала на своєму віку єдиний приємний день бути щасливою, веселою саме тому, що ми, що я, був її гостем.

— Ба, а ти ж хотів їм відповісти на запитання, що вони не зважилися написати, там на острівку,—раптом звернулась вона до чоловіка.

Мені, хоч і сп'яна,-здавалось дивним, що вона звертається до глухої особи, проте я не надав цьому значіння. „Мало, що не може встругнути п'яна людина, що нею, я був переконаний—була Ася.

Пармен підвівся, пішов до столу і хутко повернувся, несучи в руках малюсеньку у чорній засмальцьованій палятурці записну книжечку.

— Прошу, коли є бажання—прочитайте. Отут є відповідь на ваші запитання. Адже ви журналісти чи не так?—промовив господар, подаючи мені через стіл стареньку книжечку з потертими краями.

Мені зараз було зовсім не до читання. Я відчував поваб до цієї, як я був певний, нещасної, живої, повної вогню й життя жінки,—але ж я почував

себе джентлменом і розгорнув книжечку. Я мав намір, для чемности, кинути оком, що так міг написати цей глухий, хоч і симпатичний, але нудний дивак, і почав читати. Але щодалі я читав—у мене мабуть, холодний піт проступав на лобі, я не міг одірватися від того, що там було написано. Мабуть у мене заговорив інстинкт охотника до різних людських пригод і подій. І я не одриваючись читав:

1917. Квітень

Нарешті ми в Ачинському. Жахлива втома. Поштові тракти виснажили наші останні сили. Дивачка Ася! Вона не хтіла їхати залізницею. Я мусів поступитись. Аджеж це вона пророкувала, що наше заслання мусить незабаром скінчитись, тож хіба я міг не поступитись їй як тій дитині, що, виїздячи в путь, востаннє хоче погуляти влюбому палісадничку,—бо ж більш вона його не побачить. Революція, і ми вільні. Куца революція, але ми на волі. Тепер перед нами стелиться рівний залізничний шлях туди, де кипить великим зрушенням... Дивачка Ася, вона не хоче розлучитися зі своєю „нелегальною“ дубельтівкою, що рятувала нас від голоду.

Москва. 1917. Липень

Атож. З нашого району було забито, мабуть, кілька десятків душ... Чудово?! Революція на „революцію“ пішла. Керенщина

оголосила „finish!“. Країна досягла свого. Для них досить. Що їм обходить людство, його жахливі конвульсії в обіймах визискувачів і тваринного існування? Для них від деспотизму до збагачення—шлях став вільний.— О! тепер вони американізують країну! Яке нахабство. Смерть, або покладемо цьому край. Перед нами маячать чудові обрії нового життя. Що неспроможні були зробити комуністи Парижу—те зробимо ми. Знову в запіллі? Пролетарі всіх країн, єднайтеся! Смерть або перемога. Для нас не існує добробуту осіб.—Перебудова цілого світу на комуністичних засадах—є провідна думка, що поєднує тисячі, що приховалось задубіло в емоціях мільйонів злидарів і отчайдушних революціонерів комуністів.

Катеринослав. 1918. Л ю т и й

Ми вдома. Хіба не тут зародилося наше дивне кохання, гарячого агітатора юнака шибайголови й Асі, панського виродка, закоханої в романтику драгоманівщини і Жорж-Зандівщину! Сьогодні був її брат... Батьки „прощають“ їй всі дурниці. Тепер революція, всі вільні... Перед ними—володарями виробництва стеляться американські золоті шляхи... А хіба сами капіталісти гидуєть робітниками... Хе, і звичайний розумний politician теж може стати помічником двигуна капіталу.

Ася реготалася, мов навіжена, і брат, ображений її погрозами націоналізації підприємства, винісся геть... „Ти не сестра мені!“

Кумедія подій. Цей фабрикант абсолютно за незалежену Україну. Дивна метаморфоза. Він за ленінське гасло?! Ми теж за. Тільки він не хоче випустити зі своїх рук цієї країни... Він хоче, щоб не наша була незалежна, а його. Побачимо. Там на півночі влада вже в наших руках. А тут? Фарбистий калейдоскоп груп, течій, орієнтацій... Кадети, гайдамаки, вільні дружини, анархісти, вільні козаки... Сподіваються ще німців, австріяків, донських, кубанських козаків... Чи впораємося з усіма? Ася певна, що впораємося. Сьогодні ж ми мусимо вибратися у захисніше місце.

Грудень

Як хуртовина, що перед нею не встояти ані штучним, ані природним перепонам, так і перед силою, що пре із кожного куточка, щілини! Могутня, жахлива сила. Суньголов тікають геть світ за очі—і білі, залізні муштровані загони австріяків, вільні козаки, гайдамаки, стражники і цивільні захисники „порятунку великої неподільної...“ Ми берем гору... Сьогодні, завтра по всіх обшарах країни, що була плацдармом захисту від Жовтня, від комунізму,—влада буде в руках тих, що здібні будувати світове діло рівності людства.

Так, сьогодні я відчув себе мертвою річчю. Чи здібний шмат дерева сприймати зовнішні рухи, щоб реагувати на них? Ниньки я очу-нявся. Але я тепер глухий... Атож, у бліндажі нас було восьмеро... Ніби крізь сон пам'ятаю, як мої товариші—помічники, мов ляльки на натягнутій хустці, що її за спід смикнула дитина,—метнулись догори й на всі боки... Тріск, дим... Мабуть, то було єдине місце в повітрі, де я стояв, що повз нього, волею випадку, пролетіли смертноносні шматки заліза. І я лишився живий. Вибух позбавив мене слуху... Проте, Перекоп узято. Головного ворога знищено, і ціла країна звільнилась від напруження. Мої товариші, що їх тисячі, десятки тисяч тепер вже мандрують, мабуть до улюблених околиць, щоб розпочати будування нового життя. Нового не власного, а суспільного життя. Хіба ми воювали за власні гнізда, за один тільки життєвий добробут? Воювали за цілий світ, його перебудову на нових невиданих і тільки чуваних людством—наукових і в той же час романтичних підвалинах. Комунізм був наша провідна ідея-фікс. Ми знаємо: цей шлях безмежно довгий, боляче кострубатий—проте, початкова путь вільна... А я... я з усім запалом моєї натури, не здібний взяти активної участі у будіванні того нового! Це не пустування—взяти на себе такі

завдання. Це колосальна відповідальна робота перд цілим вільним людством майбутнього! А я став малою дитиною, що потребує догляду. Бо я став глухий. А втім, зі мною Ася. І вона знайшла вихід. Нова економічна політика. Спокій на фронтах—бо їх вже не було. Стала тиша, а скрізь руїни, як після хуртовини й зливи, що поперекидала все шкереберть, і люди стояли й дивилися на все те, що потребувало їхніх рук.

Квітень

Ця думка спала Асі. Чи міг я сперечатись? Я каліка! Вона мала рацію. Мале діло теж дає колосальні наслідки в цілому господарстві країни. І ми лишились тут, де ця дивна вигадка осяяла славному голові моєї дружини, Ревкомці сьогодні сміялись із такої пропозиції, але цей сміх був тільки хвилинку, бо вже наступної—Ася мала шерэг їхніх порад.

Ми дістали землю. Це було жовто-бліда піщуга, що тяглася від сосен до ріки. Вісім гектарів. День-у-день до пізньої ночі ми працювали над нею, і ті корінці, що їх з любов'ю ми садили на певній відстані один від одного довгими рядами, за місяць дали наслідки. Пишуга закучерявилась зеленню і ми, мов діти, шалабудили поміж нею, оглядаючи, підтинаючи, підсапуючи.

Л и п е н ь

Ми на новім шляху. Дістали допомогу й зруйновану хату з ревкомського майна. Будемо „власну“ оселю. Атож. Життя іде вперед. Навколо нас, як гриби, ростуть дачі—виноградники. Гольтіпаки—злидарі мої сусіди. Атож, ми організуємо кооператив. Тільки б не загинули корінці. Ася придбала флюяру і ще одну дубельтівку. Флюяра! Дружина згадала, що я колись на засланні вивчився грати у музики засланця. Гадає, що дубельтівки, крім розваги, дадуть нам на літо дичину. Бідна. Я відчуваю, що вона страждає від моєї глухоти... Вона мусить мені писати—бо й справді, я не чую її голосу,—навіть забув як він лунає. Прокляття!

(Без дати)

Сьогодні через чотири роки—наші перші жнива. Ми розлили вино в барила... Власне вино! Згадую нашу щоденну роботу на нашій землі, де кожен клаптик її, камінчик, тичка, горбок у моїй пам'яті. В темряві, коли б вивести мене у двір чи виноградник, із заплющеними очима я, лише помацавши землю та відчувши дотиком який камінець, трісочку чи травину, вгадав би, де знаходжусь... А ця зелень, рівчаки, рядки з гронами чудового блідо-зеленого й чорно-синього плоду, що на очах росте, і стигне! Мені відомий кожен листик, кожного куша. Відчуваєш біль за

зламано вітром тендітну гілочку, ушкоджений листок. О, тепер я розумію, що то є власницький егоїзм! Він трясє людину в пропасниці за непотрібну травинку з городу, за пале листя з виноградного куща!.. Хай гниє, але тут на вгороді, в мене, і зась усякому взяти, видерти в мене цей листок! Матерне почуття, чуття звірини, що ладна за кістку, вже обгризену й висмоктану, але свою власну, гризтись до смерти з усякими, хто намагатиметься її вихопити...

— Я, що своє життя змарнував заціплений у кігті царської каторги, що до того і після того запально кидався в гущу борні за перебудування людства, вбивав, руйнував, щоб знову на руїнах будувати нове величне... я тепер бюргер-виноградар! Я почуваю, що мої жадання дедалі збільшуються. Мені стає замало цієї, дачі, мене тягне жадоба мати більше землі, на кожному кущі рясніше грон, більше видавити соку, щоб збільшити барил у льоху. Я бачу, як палають очі моїх сусід до того самого, як у них, блискають огники заздощів, що моя „березка“ з кожного грона дала більше соку, і рожевіше вийшло вино... У мене в самого макітриться голова від розпуки, що моя „ізабела“ коротша, як у колишнього злидаря, а тепер виноградаря Панейка, що в нього стиглий плід солодший... Я розумію, що мої колеги-винороби

вважають наш кооператив збуту вина тільки за зняття мати кращий зиск і менше клопоту, щоб на нові, зайві кошти краще устаткувати свої оселі, придбати машини, удосконалити засоби роботи, щоб зменшити витрати своєї енергії... О, хіба у мене не прохплювалось жадання мати не тільки тимчасових робітниць і робітників на час збору, а й постійно... Врешті, хіба я не для того сюди закликав свого батька? Хіба це не шахрайство прихованого визиску, бо ж йому нічого не треба в житті крім харчу та морального задоволення бути біля мене—його сина? Я тепер розумію, що таких, як я, тисячі, мільйони, що ми незалежно від нашого бажання, своїм прагненням тягнемо країну до усталення власності, накопичення індивідуального господарства... Куди таким думати чи робити, на перебудову людства на нових підвалинах? Ми тягнемо людство назад, хоч і постачаємо йому чудовий напій чи лікувальну садовину...

(Без дати)

Так, Ася теж розуміє. Індивідуальні господарства мають зникнути. Інакше ми потягнемо нашу перемогу в прірву того капіталізму, з якої кров'ю й вогнем здобули її. Держава нам допомогала: дала землю й добробут. Але ж ця земля й добробут породили хижаків, що чіпляються всіма своїми

пазурями за здобуте і, подвоюючи матеріальні цінності, прагнуть їх подесятирити... збільшити в сотні разів... От з чого походить глитай—дідич! Моя думка в Райвикові відкупити чи відібрати лишки зустріла опір у інших—колишніх злидарів, бо кожен хоче бути багатшим, як він є, мати кращий добробут, як має... Тож єдиний шлях—це шлях націоналізації всіх хижацьких та глитайських господарств! Фабрики й заводи, копальні, водяні, залізничні шляхи належать цілому суспільству краю?—Чому мають лишитися окремі господарства власністю осіб? Атож, це єдиний шлях. Важкий, з жахливими труднощами... Але в ім'я величної ідеї, посування вперед до комунізму—це єдиний шлях. Потурати, допомагати розвиватися хижацьким господарям це призведе до загибелі. Але тут потрібна обережність, плянова обережність. Хоч манівцями, але до мети... Наші виноградари мають здати свої дачі державі! Це ясно як день. І стати на них робітниками, як фізичні й ентелектуальні робітники фабрик, копалень, підприємств установ країни...

(Без дати)

І це все. Ася створіння концентрованого практичного розуму людськості—здогадок і інтуїції. Ми прекрасно розуміємо один одного без бльокнота... Наука, досвід і практика

є неперевершене чудо людського розуму. О, славний професоре Соколянський! Звичайні люди не знають, що несе твоя наука для людства. Тепер я не тільки розумію Асю, коли вона говорить, але я вивчив деталі рухів губ, уст всіх виноградарів... Та й не тільки їх. Я розумію кожного! Відзначаю, як час нового мого народження. Тепер я вже не каліка. Де там, я не чую, але відчуваю, коли на стороні хтось гукає, коли їде підвода чи навіть хто йде іззаду. Мої клітини організму, що певне їх функції і можливості пристосування до оточення й руху ще невідомі в деталях вченому світові, дали мені замість ух,— ще нові не пояснені чуття, як невідомо, чим ти відчуваєш запах, звук пісні чи музичної мелодії, як зветься те чуття, коли ти можеш чути шелест соняшного променю й почувати смак вогню... Тепер я здібний взяти участь у будівництві! Шість років власницького господарювання, вивчення законів економічного розвитку, студіювання нашого будівництва краю!

Ми люди, що покликаючі історією і інтелектом творити нове майбутнє, комунізм, повинні... На цій незакінченій думці Парменів щоденник уривався.

Я відчув на собі погляд жінки. Вона слідкувала за мною, і її обличчя відбивало стільки зневаги й юнацької бадьорости, що я спустив очі додолу.

Я миттю витверезився. Я не розумів, що думала, переживала жінка глухого революціонера, і це нерозуміння дивною загадковістю пригнітило мене. Я сам собі здавався таким мізерним, як почуває п'янчуга, коли витверезиться і згадує, якого паскудства він наробив з п'яних очей.

Я не знав, на яку ступити. Піднісши, врешті, очі на Пармена, я спитав:

— Чи не змогли б ви дати мені переписати цей щоденник?

Він хвилину думав.

— Ні, не треба. Я сама вам перепису його. Адже ми скоро побачимось?!—якимсь глузлигим тоном відповіла його дружина.

— Цими днями ми зайдемо ще,—промовив мій приятель і підвівся. Він вихилив чарку і почав прощатися.

— Чого ви стали такі сумні? Люди, коли вип'ють, стають веселі!—лагідним і разом грайливим тоном промовила Ася і наївно дитячими очима, що в них світилась ласка і пробачення, подивилась на мене й мого приятеля.

Пармен мовчав і дружньо потиснув нам руки.

— Що за чудасія?!—прогомонів я, коли ми вийшли надвір і були майже на середині винограднику.

— Ні чорта не розумію!—відповів Карпо. Він спинився біля куща і зірвав вкрите синім пилом темне гроно винограду. Кущик на мить затрясся верхом, ніби йому стало боляче.

Сонечко хилилось за виноградні лози, і їх вкрили тіні передвечірнього мороку.

Це було перший раз за наше життя, коли виїхавши з рушницями, ми й не думали полювати на дичину.

III

Минуло, мабуть, із тиждень, і ми почули в повітрі загрозливі симптоми тих непомітних для звичайної людини явищ, що позначаються кінцем гарячого літа й першим подувом недалекої золотої осені.

Ми були веселі, бадьорі, чи принаймні намагались бути такими.

У човнах було все потрібне для довгої мандрівки. Рюкзаки з харчем та сітками від комарів лежали в прові, торба з набоями—в гузі, понад облявком—лозинки для дуг, таша замість сідала, дубельтівка, примотана до облявку (щоб не потонула на випадок, коли б човник перекинувся), і ладівниця на череслі.

Одностайно ми вирішили їхати на Олексіївський.

Виїхавши з річки до першого гирла, ми навіть зотягли на голос „молодий козаче“ вигадану нами пісню: „Ой, добре ж вам, хлопці, літнім вечерочком, їхати на річку мисливським човночком...“ Сонце так пекло, що ми скинули із себе всю одіж і мали вигляд засмаглих веслярів із запорізької романтики.

— Пармен не звичайна людина...—раптом промовив Карпо, затримуючи свого каюка і ладнаючи його їхати поруч мене.

Мені здалось, що мій приятель мав на думці зовсім не Пармена, а він, одштовхнувши рукою свого каючка від мого, що терся об облявок, провадив далі:—Надзвичайно химерна думка у нього виплодилась. На своїм досвіді виноградаря він домислився, що робітнича кляса, будуючи нову країну, повинна якнайшвидше винищити земельних приватних власників.

— Атож, я щось домислився з його записаних у щоденникові думок,—відповів я, міркуючи умисне протягти розмову про Пармена, щоб часом мій приятель не звів на його дружину.—Ба, я тобі й досі не розповів, що я вчитав у його щоденникові. І, обминаючи місця, де говорилось за Асю, я коротенько розповів йому, оскільки міг запам'ятати,—зміст книжечки.

— Мда... Цікаво!—протягнув Карпо.—Оголосити всі виноградники державними й володарів їх, які захочуть,—перевести на державних робітників, розподіливши їх поміж усіма дачами.. Уявляєш його не погану логіку? Держава, та ще в переходовий, тяжкий період, коли завдання її навряд чи всі можуть розуміти й піти за ними,—не може нормально вести свою економіку, не моючи певного кошторису виноградарства, а сподіваючись, як милостинки від приватних володарів... Адже, мовляв, держава цілком у своїх руках тримає спиртову монополію і веде нещадну боротьбу з приватно-власницьким „самогоном“ спирту? І всі вважають це за цілком нормальне.

Чому „самогон вина“ має привілею, і держава по- турає цій частині своєї господарки?

— Дивись, він ще договориться і до цілковитої націоналізації хліборобства?—завважив я.

— А ти гадаєш він і на це не має своєї думки. Атож. Країни з дрібним приватно-власництвом, на його думку, завжди були в лабетах цих об'єктивно егоїстичних дрібних буржуа, і всякий момент тяжкого стану країни уряди мусили оголошувати монополію на хліб, хоч він перебував у руках цих дрібних виробників. Візьмімо Німеччину за часів війни:—хіба держава не мусила покласти руку на хліб всіх її виробників? Врешті, це, на його думку, лише один клопіт, що призводить до безперестанних конфліктів. В країні ж, де всі матеріяльні й технічні засоби в руках держави, що не визискує людність, а збагачується для користи цієї ж людности—аж ніяк не припустимо, щоб добробут краю, його розвиток на шляху будівництва соціалізму,—залежав від окремих виробників основних життєвих засобів життя—продуктів їжі, тобто—існування.

І що ж він тобі говорив про заходи в цім на прямкові?—поспитав я.

— Він тої думки, що пролетарська держава має якнайскорше прокласти край цьому жахливому становищу. Вона повинна створити свої колосальні поживно продукційні господарства, щоб абсолютно не залежати від дрібних господарів... цілковито аж до...

Карпо на момент замовк і втопив погляд десь ліворуч, ніби шукаючи там щось, щоб нагадало йому закінчити Парменову думку.

— Аж до чого?—нетерпляче запитав я, бо мене теж захопила ця Парменова концепція...

...—Аж до негайної поступової порайонної націоналізації землі всіх хижацких власників і створення з неї виліченних державних споживо-виробничих господарств...

— Але хіба це можливо? Це ж не купка господарів? Чи припустимо це одним помахом?—заперечив я.

— ...Атож... я теж саме йому це зауважив. Алеж він каже, що припустимо... як припустимо було боротися з цілим світом за владу рад, за комунізм, і—подолати. Нарешті,—він не закінчив думку...—ти пам'ятаєш, що ви нам увірвали тоді розмову, з своїм вином.

Карпо трохи підвівся на коліна і приглядався ліворуч. Я теж зиркнув. В далечені, на кушірю, що зеленою ковдрою простягся на кілька гін від очеретів по лимані, чорними рухливими цятками, сиділа й шалабудила сила лисок.

— Що, під'їдемо? Мені треба хоч пару на опудала...—промовив приятель і порухом весла спрямував човна ближче до очеретів. Я трохи затримався, щоб згодом, коли Карпо зверне докола них, поїхати лівіше, навперейми. Я відв'язав від облавку і витяг із сагайдака дубельтівку. Лиски спокійно лазили по кушірю, раз-у-раз занурюючи

в нього носики; деякі просто сиділи, грілись на сонечку і копирсались у пір'ї, а коли які, інші, наближались, люто з криком, кидались на них. Я спрямував ліворуч, бо Карпо теж звернув. Чорні створіння з курку завбільшки, з білими плямами на носі й лобику раптом закам'яніли і як одна звернули дзьобики в мій бік. Потім, ніби за командою, підстрибнули й бігцем подались в очерета, тріпочучи крилами. Я вистрілив, щоб звернути їх у бік приятеля, кілька лисок піднеслось над водою, й, майже черкаючи крилами кушир, подались просто на Карпа. В ту ж мить приятель кинув весло, захопив дубельтівку і, пропустивши повз себе табунець, навздогін бабахнув дублетом. Три лиски лишилися на воді, одна мертво бита, а дві, підстрилка, в ту ж хвилину поринули в воду. Карпо розломив рушницю, витяг порожні і заклав нові набої й наготові чекав у напрямку очеретів, де виринуть лиски. Але він помилився. Лиски виринули біля горбинця, далеко праворуч, і, витягши шию, хутко попливли до зелені,—певному для них порятункові. Доки Карпо запримітив, лиски були вже біля кущів, і його постріли розсипали сріблі бризки за кілька метрів од них. Лиски зникли в гущавині високого горбиннику. Карпо забрав биту лиску, розправив їй пір'я і гарненько обвинув клаптиком газети.

Ми рушили навскоси лиману до гирла—„гадюки“. Її початок позначався в тихому лимані течією, що срібним віялом хвильок виблискувала в далені.

Мій приятель тепер хутко погнав свого човна, і я ледве поспішав за ним, не розуміючи поквапливості, бо до Олексіївського лиману ми мали б приїхати надто завидно.

Нараз Карпо спинив човна і спитав:

— А може ми поїдемо туди?—і він простяг руку в куші чакану, що ховав відомий нам рівчак.

Тепер я розумів. Так, він і не гадав їхати до котяра, а на думці мав ті озера, де могла бути вона.

— Гарзд,—відповів я байдуже, хоч відчував, як серце зразу ж хутчіш заколотилося в грудях.

Тепер ми їхали вже знайомою нам дорогою. Ось остання лисина безформеного плеса, що по нім де-не-де сиротливо стирчали хирляві тоненькі стеблинки осоки і за нею таємничі ворота. Ми розсунули плавні і виїхали на озерце, хутко проїхали його, прордерлись, раннячи собі об очерет пальці, до інших озерець, навіть до острівця.

Даремно ми сподівались зустріти там Асю й Пармена. Було тихо і, здавалось, звислі випростані очерети, своїми китицями, що рухались від порушеної нашими каюками води,—мовчазно, ніби хитали головами і докоряли нам, дорослим людям, за приховані тваринні інстинкти.

— Я буду на тім місті, де й раніш,—кинув Карпо, коли ми їхали в перше озерце, де колись неспокійно згаяли ніч.

— А я тут,—мотнув я головою вбік пом'ятого очерету, де колись стояв Асин човник.

Карло розвів таємничі плавні і зник за очеретом. Стоячи в каючку, я бачив через рідкий очерет Карпів кашкет на голові і весь простір його обстрілу.

Промайнуло через мене кілька чирят, і я гукнув приятелеві. Його дублет розтяв тишу, і чирята не пошкоджені подались своїм повітряним шляхом. У ту ж хвилину я одним пострілом збив із табунця, що виринув десь збоку, двох чирят хропунків, і вони зрозгону шубовснули на воду.

— Здорово!—прогомонів Карпо.

Почався вечірній лет. Каченята, ніби сполохані нашими пострілами, знялись з очеретів і табунцями, нарізно мотались навколо. Он табунець шелихвостів просто мчав на Карпа; я бачив його зведену догори цівку... бах, бах, і шелихвости звившись звернули вбік. Я ще поклав одного крижня. Карпо раз-у-раз гатив, але я не бачив і не чув, щоб яка качка впала.

— Що за чорт!—сердито пробурчав він і не стріляв у табунець чирят, що потім від нього очманіло налетіли на мене, і я двома пострілами збив аж четверо. Цівка моєї дубельтівки була гаряча, і я навіть пропускав деяких чирят, щоб дати хоч трохи охолонути залізу. А Карпо, як розлютований вояка, садив і садив у повітря, не влучаючи ні разу. А качки, ніби глузували з нього і хмарками снували над головою.

Врешті він прогомонів:—Хай йому чорт! Заворожено, чи що!—І, по хвилі, я почув плескіт. Ще й зовсім не смеркло—він виїхав до мене.

— Багато?—глухо запитав він, голосом, що трохи тремтів, хоч Карпо намагався виявити спокій.

— Вісімнадцятеро!

— Хм... а я ні однієї,—удаяючи веселий тон, відказав він і посунувся в очерет, на місце, де ми мали ночувати.

Наші човни стояли поруч, туго прив'язані до очерету, з напнутими ташами Ми вечеряли і від часу до часу просували крізь край таш один до одного в човен пляшку, постійного друга на полюванні.

— Грець його матері!—весело прогомонів Карпо.—І справді можна повірити ворожій: сьогодні ніби хто заляв мене.

— Атож,—відповів я здійнявши нагар із свічки.— Я гадаю це тобі за те, що обдурив мене, їдучи сюди, сказавши, що поїдем до Степана.—Я підмостив під голову свою куцину й розгорнув другий том Виниченкової „Сонячної машини“.

— Слово честі, ця думка навернулася мені тільки біля рівчака,—лагідним голосом відповів він.—А зате, що ти таке про мене думаєш,—на ранішньому леті ти нічого не встрелиш, а я десятків зо три,—додав він.

— Побачимо,—проказав я вже крізь сон і загасив свічку.

Вранці ми стояли на тих самих місцях, і я зовсім не квапився щось стріляти,—бо ж у мене було майже два десятки,—а дивився вбік мого приятеля. За

яких чверть години він встиг звалити, мабуть, з десяток качок, і я, щоб він не перевершив кількісно моєї здобичі, взявся до діла. Але без сорому казка! Я промазав табунець чирят і двох крижнів.

Карпо зареготавсь й кинув:—А що, не казав я?!

Чернуху, що летіла на мене, теж промазав, і вона, ніби глузуючи з мене, сіла просто на воду. „Що за причина? Та що воно за капость така? Невже в сидячу не влучу?—„подумав я і зиркнув убік приятеля, чи не бачить він. Націлився й торохнув у черника, що спокійно сидів на воді і позирав на всі боки, ніби вихваляючись перед похованими в кущах лисками, чомгами й курочками: „дивіться, мовляв, який я хоробрий: сиджу, під самісіньким носом у мисливця“, Шріт зашипів у воді, а Карпо з іронією в тоні голосно гукнув: „Щож ти, іроде, в сидячих качок стріляєш?!

Черник звівся й винісся геть за очерети.

— Промазав?!—Карпо знову зареготав. А я вже втратив всяку надію що вистрелити. Цілив по табунцях, гатив по одиночках, і мої постріли розривали повітря, не пошкодивши, ані одну летючу тварину, ніби мої набої були без шроу.

Коли сонечко підбилося, і лет закінчився,—я виїхав до Карпа.

— Що, не казав я,—промовив він, сидячи в човні і справовуючи його то в один, то в другий бік озерця, забираючи биту дичину.

— Скільки?—запитав він.

— Скільки й ти вчора.

Ні однієї? Та що ти кажеш?—неймовірно звів він на мене очі.—А я дев'ятнадцятеро. На одну більше.

Я виправдувався, нарікав на зорю, що я був проти неї, на соняшне проміння, що милили мені око, на човен, що рухався і не давав спокійно піднести рушницю, на комарів...

Невідомо як воно й сталося, але ми знову виїхали до гирла, і наші каючки пливли в напрямку додому, хоч ми й гадали бути в плавнях кілька днів? Карпо завів балачку за Асю і всю причину нашої—його вечірньої, а моєї ранкової невдачі—поклав на неї. Мене чомусь пройняв гумор, ми й не зчулися, як минули затоплену барку.

— А чи не презентувати нам хоч із півдесятка качок Парменам?—усміхаючись, запитав Карпо.— Я даю чотири, ти—три. У нас лишиться по півтора десятки. Га?

І ми причалили до берега.—Іди вже сам, а я вартуватиму човни,—проказав Карпо тоном, який говорив за те, щоб сталося навпаки. Я мовчки виліз із каючка, пов'язав сім найліпших, що ми одібрали качок—і рушив, з важкенькою низкою, до хвіртки.

Мабуть не було ще й восьмої години ранку, і роса дрібненькими краплинками вкривала зелень винограду та сповзала по гронах.

У дворі було тихо, спав певне і сивий дідуган. Кілька свійських білих качок вишикувались перед

дверима хати і, лагідно покрехтуючи, чекали на господиню, що винесе їм їсти. Вони не звернули на мене жадної уваги і, коли я підійшов до дверей та тихенько постукав клямкою, качки, перехилившись з бок на бік,—присунулись ближче до низенького ганку. За дверима глухо прогомонів старечий голос, і за мить я стояв перед дідом.

— А, ви?—люб'язним тоном промимрив він.— Заходьте.

Я увійшов у хату, але там крім нас двох із дідом нікого не було.

— Оце, будь ласка, передайте вашим,—піднісши трохи в'язку дичини, промовив я.

-- Дід поволі підвів руку до бороди і мняв пальцями сиві волосинки. Його сухорляві пальці трохи тремтіли.

— Їх нема,—врешті видавив він із себе.

— Нема, зовсім нема, виїхали й більш не приїдуть?—закричав я, що дід аж потопався назад.

— Ні... я теж поїду до них, тільки передам виконкоміві дачу.

Я безсило, ніби хто мені луснув під коліна, сів на ослінець.

— Ось, вони вам веліли передати,—промовив лагідно дід і витяг із шафи згорнених кілька листів.

— А як же з дичиною?—пробелькотав я, тріпнувши низкою.

— Я старий... Не розуміюся на них.. Хай вже вам буде,—відповів дід.

Я потоптався на місці і, як прибитий, пішов геть із хати. У дворі спинився. Можливо вони що просили нас за діда, і розгорнув листки. То була копія щоденника. Я перебіг очима зпочатку до кінця і побачив приписку.

„Славні, Методій і Карпо! Прочитавши ще раз щоденника, ви зрозумієте, чому ми виїхали. Не діло будівникам нового життя будувати власність. Мене, Асю, тільки одне дивує: чому ви, юні люди, не обивателі, що їх єдиною втіхою в житті є жіночі принади, та сімейні кубельця—так паскудно дивитесь на жінку?..

Ми будемо працювати для країни, що наших сил, а ви хоч потурбуйтеся переродити жахливо-тваринну психіку свою і всіх спідничників, принаймні хоч таких розумних, розвинених людей, як ви...

Ася

Я хутко пішов до берега. Відчував, що моє лице палало від унутрішнього вогню сорому і майже стрибнув, а не ступив у каючок.

— Що? чому ж ти не віддав?—здивовано запитав Карпо, аж підвівшись в човні.

— Читайте!—тикнув я йому папірці і взявся за весло. Карпо хутко пробіг очима приписку, мабуть перечитав її ще раз, потім подивився на мене й усміхнувся гіркою усмішкою.

— От ідіоти!—зідхнувши, промовив він.

— Хто?—перепитав я, пильно дивлячись на його.

— Хто?—ми!—І він зареготав.

—Дійсно ідіоти,—згодився я і теж засміявся.—
Почитай його щоденник—додав я.

Наче тягар спав з моїх пліч. Я відчув себе легко і спокійно. Відштовхнув човна і подався попід берегом.

Позаду я чув плескіт Карпового каючка. Я озирнувся. Карпо однією рукою поволі веслував, притримуючи край весла ліктем другої руки, якою він тримав листи.

Він уважно читав їх.

1928 р

ТАМ, ДЕ ЖИВЕ ТЮНГУЙ

Европейські вчені, топографи, географи, етнографи, наукові заклади, а за ними й видавці—не дуже клопоталися, щоб скласти мапу Китаю...

В їхніх атласах, мапах можна побачити у всіх виглядах—фізичних, етнографічних, політичних, агрикультурних—деталі Данії, Швейцарії й інших мініатюрних країн, що вмістяться в закутку повіту будь-якої провінції Китаю. Але Китая в них побачити не можна.

Загальна Азія...

Тож нумо мандрувати по ньому; тож нумо вивчати географію його!

Коли йти пішки від Туркестану на південний схід, матимемо приємність переходити величні, позбавлені рослин гори. Чорні, червоні, бурі, жовтобілі...

Красуні сарни, з людськими карими очима й тонкими ніжками, відважно досліджують міць скель, бескидів, метеором переплигуючи по гострих шпилях верхів'їв...

Круторогі дикі барани—аргалі—стають на герць з хижакми й поміж собою за право моногамії...

А зверху над ними, шпилями й бескидами, в повітрі, поважно коливаються, клеочучи, орли-стер-

вятники, зірко слідкуючи, який з них впаде мертвий, котрий буде їм поживою.

Тут цілими тижнями не побачиш води, а коли нападеш її, вона сердито, пінясто, стрімко кидається з недосяжної височини вниз через скелі і проритими нею ж вузенькими рівчачками—зникає в прощилінах гір низькодолу. Часом, вузеньким струмочком вибігає на шлях, що прямує межі гір.

Але по горах вже не можна пройти. Вони прорізані широчезними східцями, на яких розляглися поля, ниви, створені надлюдськими зусиллями. Своїми власними силами, без допомоги звіринихудоби, люди-китайці дістають звідци поживу для свого існування.

Але нумо нижче, туди, де можна хутко посуватися конем, верблюдом чи віслюком.

Серед природного тунелю між гір забиває аромат рослинних та мінеральних пахощів.

В горах чорніють пащі, подобні до дверей... Це гірські палаци колишнього, може, кам'яного віку.

Житла людські.

Деякі з них всередині орнаментовані різнокольоровим камінням.

Навкруги сухий-сухий, сірий пісок. Часом визирає голова або спина мистецькі-січеного з темного мармуру велетенського звіра—слона, лева, віками заметених піском.

Але майнемо далі шляхом, повз зарослий безмежно довгий сквер, колишнього генерального

шляху. Туди, де коливає суха осока, сухий очерет, що між ними припишкли низенькі кущі.

Ось на піску слід тигра чи пантери, що простує слідом табунця сарнячих копиток.

Не треба жахатися! Людське м'ясо не так привабливе для шакала, як м'ясо сарни, якої силаселенна розплодилася всюди.

Гайда туди, де маячить щось серед степу за величавою осокою!

З-під жовтого піску, порослого хирлявим будячком, визирають стовбури житла. Ціле місто, а може і столиця поховано під ним.

Якийсь напис висічено на велетенському камені, що теж сховався під землю, і стирчить лише кінчик його завбільшки з добру скриню.

Єрогліфи.

Не китайські, ні. Санскритські а мо' єгипетські.

Гайда, далі!

І людина цілими добами шалабудить через солончасті луки, на яких скільки око бачить плямами розповзлись білі озерця випареної жорстоким гарячим сонцем соли.

Призвичаюйся і до води солоної, як звикли до неї оті відважні господарі марудних піщано-глиняних халупок-фанз, що купками притулилися одна до одної. Звикай і до такого животіння, як оті мешканці, що в боротьби за існування десь таки добувають серед цього мертвого царства їжу, вигодовують дітей і, любо дивлячись у вічі, дають вам денний від спеки притулок; діляться

черствими земляно-жорсткими млинцями, що во звуть хлібом, та діляться з вами для себе звареною солонкуватою водою, заправленою їдким жовтим корінням, що його вони, теж чомусь, звуть чаєм...

Але ну ж бо далі до того міражного ландшафту, що маячить в далечині.

Довжезні луки, що простяглися понад кордоном, безкраїх височених гір.

Але чому нічого не сіється тут? чому нема на них нив?

Поруч з піщано-сухим ґрунтом, змішаним з камінням—грузьке. Тільки віслючки та коні, що втекли з людської неволі, можуть пастись тут і набирати сил. Людині не приступні ці луки.

Добувайте найкращі коні—і далі в дорогу, бо маленькі гобі, маленькі шамо—переходять у безкрає гобі, безкрає шамо.

Півмісяця поспішає людина через цю, здається вкриту всю землю-пустелю. Ні рослини, ні травинки... Пісок на яку добу дає місце асфальтованому камінням ґрунтові, потім знову й знову пісок... Він робить викрутаси, переставляє, коли схоче і як забажається шлях то в один, то в другий бік, нагортає могили, горби, засипає й невеличкі солоні джерельця, що іноді дають хоч худобі питво, що від нього скотина слабне на живіт і часом здихає в дорозі. Але досвідчена людина тут не багато дає поживи скотині, для якої захопила полови, перетертої соломи...

Одначе й тут, серед цієї пустелі, людина, якщо не зіб'ється із шляху, пристане до якої фанзи, чи купки їх. Там вона добуде все, що надбали собі їхні мешканці: сухого коріння, варених в тій же тузлукуватій воді, диких рослинних зернят, а часом і курячих яєць.

Щастя й радість.

Мешканці сірі, як сірі їхні фанзи; висушені, виснажені, як суха й виснажена пустеля; привітні й ласкаві, як привітне й радо ласкаве сонце гобі.

Виснажені подорожні, що безперестанку купами плентаються через усю сумну суху гобі, починають усміхатися, худоба стає бадьоріша.

Подих свіжого повітря.

Сухе пекло заступає зелений рай. Все ті ж гори чорна земля, змішана з дрібним камінням, розсипаним скрізь. Вивозячи його з нив і вкриваючи їх мулом з прудкої річки,—люди творять ниви.

Тут вони без спочинку вовтузяться біля тих нив, лазять по гострих скелях, вишукуючи коріння на їжу, вештаються по шляхах, збираючи гній, опале листя на паливо.

Увечорі ви тількищо встигли проїхати через ворота міста, що ще не зачинено на ніч...—дощ аж сичить—ллє. Лемент. Біля кожної хати-фанзи голосять дітвора, дорослі, старі.

Галас... Жах бере...

То хорі, в дощ, благають, щоб видужати...

Вдень швендяєте по місту, що оселене турботливим людом. Виснажений, висушений сірий вигляд... Вовтузіння на току, біля дбайливо складеної півкопи снопів різних рослин. Жінки повзають біля печей, розтоплених гноєм, листям і глиною, та дмухають до них, аби швидше кипів єдиний казан з водою, засипаною локшиною з різноманітнітно-зерняного борошна.

Але до вас будуть так привітні, ніби господар знайшов скарб...

Сонце пече. Душно. Вітрець а ні дихне.

В дорогу! В дорогу, що тягнеться серед все того ж таки дрібного сіряку-каміння, що вкрита величезними вибоїнами, де худоба ламає ноги, трощать колеса. Каміння лежить тут, ніби висипане кам'яним дощем ще з початку світу.

Шлях заступає річка, що широко розлилась по низині і викрутасами поміж узгір'ями зникає за височенну гору.

Ні містка ні порома.

Але пусте... Кінь сам іде в воду... По груди в воді, повагом ступає по каміннях дна ріки, іноді вихляється, хропе, щоб не впасти, щоб не збити у воду верхівника, який, підібгавши ноги на спину коневі, цупко тримається за його гриву. Худоба робить різні звороти, ніби крізь каламутну воду бачить на споді ріки дорогу, і за півгодини вивозить на другий берег.

Почались чудові поля, де збирають овочі, риж. Одначе, за яку годину їх уже нема. Вони лиши-

лись позаду. І знову пісок, знову каміння, знову гори й болота... А всюди навкруги цілі табунці сіл, що сірою плямою чорніють на білястим піщаним або сіріють на чорнім болотянім ґрунті. Тисячі живих істот, що зветься людьми, купчаться там, шукають засобів до існування.

Люди, мов мурашки, лазять по горах, по полях, болотах, по шляхах: щось роблять, вовтузяться, мудрують...

Жити треба!

Звертай у бік голого степу, туди, до валів, купи землі.

Люди тягають на собі знизу нагору ґрунт. Мовчки, а іноді—мугикаючи сумну пісню.

В плетеному брилі стоїть на пагорку й стьобає себе по камашах гнучким ціпочком.

Європеець.

Погокує по-китайському:

„Чого спинився! Нубо, швидше повертайся!“

Копальня. Срібло добувають. Оддалік низенькі землянки, розкриті з двох боків, що дає простір вітрам і глядачеві до середини. Земляні пілки. Жадної одежини, жадної постелі...

Черговий варить їжу. Все той же казан з водою і невідомо-сіро-чорного тіста локшиною.

Робітники копальні. Тюнгуї...

Далі, далі від цієї концесії!

Он щось блищить проти сонця. Мов сріблом всипана земля... ворушиться, вабить до себе...

Праворуч і ліворуч, скільки бачить око—мілкий-мілкий лиман, порослий низенькою травицею. Але він живий... він ворухиться, пересовується, тріпотить, кергоче, шебече, лопоче, ляпотить, бовтається, і кришталеві бризки розлітаються навкруги.

Лиман живий.

Мільйони, десятки мільйонів, диких птахів табунцями порід сидять на них, відпочивають, бовтаються, гомонять...

Тисячі порід кольорів і величин. Але що за диво? Вони не звертають уваги на людей, що йдуть, ідуть повз них. Ось рукою подати, наловити можна, палкою, мов качанів капусти, набити...

І люди... люди теж не звертають уваги. Голодні, обдерті, виснажені люди не звертають на них уваги! Що за мара?

Атож. Голодні, виснажені люди не чіпають.

„То заповідне місце відпочинку перелітних птахів...“

Знову тунелі в горах, поверх яких ген-ген небо. Іноді одна стіна тунелю дає місце піщанокам'януватому плато, степові, а часом і доброму полю.

Кілька земляних хаток-фанз ніяково приліпилося до гори, що попід нею простягся кривулястий вузьенький шлях. А за узгір'ям почалась велика безкрая вікова стіна, товста загорода колишнього серединного Китаю „від сусідів-ворогів“, як кажуть байки тунгуїв.

Ця височенна зубчаста стіна кам'яним обручем оперізує весь Китай від далекого моря. Грізна й міцна як кремінь стоїть. Щось таємничого, величнього в ній... Почувається її їдка мовчазна іронія: „Хто звалить мене, хто дасть простір тому людству, що я скувала? Хто визволить його з моєї загороди? Чи знайдуться такі відважні, щоб знищити мої кордони, якими я охороняю велику націю від інших націй?“

— Коли підеш нею, ніколи не заблудиш—вона кудись приведе,—весело гомонить у відповідь на запитання провідник, запалюючи свою довгу дерев'яну з мідяним спідком люльку.

Нарешті й місто.—Два тижні не були. Велетенська стіна навкруги, башти, пагоди, дахи, катражки. Тільки чому воріт нема й замість них у стіні чорніє діра? Чому щилинами подрались облуплені земляні хати, обшарпані глиняні паркани? Чому ані жадної живої душі біля фанз на вулицях?

Мертве місто. Ні душі. Тільки гайвороння сварливо кричить над подіравленими дахами.

Де люди?

„Нема... Давно було... Переселились... Вікна... пустеля... хвороба... голод... води не стало...“

Слова плутаються у непевній відповіді.

Що правдиве в них, яка причина?

Знову тиждень шляху, знову сіре каміння, знову навкруги ознаки вмерлого розвою.

Що за диво мріється в далині? Чи не дурять очі?.. Чи не мара від втоми?

Величезна чорносіра гора.

Але ні, то не гора, то фігура людська.

Тисячі метрів заввишки.

Ні, ні, не може бути? Мерщій ближче! Що за диво?

В горі за ввесь її зріст висічено велетенську фігуру Будди. По боках, у схилах гори, ще двоє менших.

Позолота почорніла. Жива людина здається завбільшки як один із пальців цього неживого велетенського кам'яного бога старого Китаю.

Гава майнула повз обличчя Будди—здається комарем, що просичав перед подорожнім.

Якісь люди, мов комахи проти велетня Будди, вовтузяться біля його ніг.

Величаво, художньо. Чарівна краса мистецтва.

Здається, без кінця б милувався цією творчістю людських рук.

Але далі на шлях, що тягнеться серед темної, мертвої, мов жужелицею всипаної пустелі.

Мозок горить од нерозгаданого баченого. Сонце пече в вічі.

Але, що за тінь майнула в повітрі? Різкий вітерець шипнув обличчя... Кінь затремтів під верхівником і раптом, мов вихор, кинувся набік.

Сказився чи вовка почув?

Та вже не можна дивитися перед себе. В обличчя б'є піщаний вихор. Треба пригинатись до гриви коня, що теж звисла вниз слідом за головою худоби.

Ясний день заволікає темрява.

Ось ще один скік, і кінь валиться на землю,
Дві скелі створили печеру... Затишок... Поверх,
навскоси сипле піщаний дощ.

Кара-буран!

Темінь. Чути важкий подих худоби, яка стоїть
навколішках, низько схиливши до скелі голову.

Але світ починає перемагати темряву. Піщаний
дощ тихшає. Зовсім зникає.

Знову ясний день, знову тиша.

Кінь схоплюється. Тріпочеться, обтрушуючи
скляний пісок. Хропе й весело ірже.

Сідай, мандрівнику, і знову в дорогу!

Розумна тварина—худоба.

Нарешті жваве місто.

Заклопотані крамарі, задумливі мешканці. Ши-
пить камінь, перетираючи зерно,—його крутить
з зав'язаними очима віслючок. Без будь-чиєї
управи, сам ходить безупинно навкруги каменя.
Пририхтований до кроков „млина“ дрючок, як
тільки віслючок грудьми торкне його підойму,
б'є його по кряжу, і тваринка прожогом пнеться
вперед, напружуючи сили, виснажені від безпе-
рестанної тяганини колеса.

А он у дворі розвішують на сонці сірожовтий
товстий папір. „Фабрика“. Троє людей вертять
всім механізмом її, що складається з кухлів для
води і дерев'яного пресу, ями, де мішають гній,
глину й рослини.

Другий сусіда безупинно тарабанить по обру-
чах півбарильця.—Бондар.

По вулицях обшарпані поліцаї проторюють серед людей дорогу мандаринові, що сповнений власної пошани, набундючившись, сидить в шовком критому паланкіні.

Сила люду коло високої стіни, біля ямена, на якій ще не зітерся страховисько дракон. В'юнко мотаються двірцеві хлоп'ята, збираючи податок писарчукам... а іноді й запрошуючи кого „до середини“, „для балачок“

— Суд правитиме мандарин.

Що за високі вузьенькі дерев'яні корогви ставлять біля воріт ямена? Що за яскраві чорні китайські гієрогліфи на їхньому білому фоні?

Ось ще одну принесли, поставили.

— Що там написано?

Плечима рухають люди. Де їм знати.

— Та ну бо... прочитай,—скажи.

— Хіба ми вміємо? Грамота не для нас. Багаті на те є. Тяжко вчити, багато часу треба, коштів.

— Для кого ж то вивішено?..

— А так. Дізнаємось. Розкажуть з яменя... Там є грамоті...

Навкруги міста добра земля, зелені ниви, розкішні сади.

А далі? Знову пісок, знову каміння, знову серед того піску, каміння й гір—тисячі осель, мільйони люду.

Знесилено волочачи ноги, йдуть люди. Цілі гурти людей. Тягнуть на коромислах якісь ящики,

дрібні речі. Обшарпані, вимучені, висушені сірі обличчя, помутнілі очі.

— Що то за люди? чого вони сунуть? куди?

— Перехожі. Ковалі, теслярі, слюсарі, шевці, дрібні крамарі, просто собі заробітчани—чорно-роби... Кулі!

— А що то за розписана красуня іде на віслючку в яскравому дешевому одязі, набілена? Молода, ще зовсім дитина?

— На продаж.

— Що? Куди? Як? Хто має право?! У двадцятому віці! „Це ж дикунство!“

— А ото зігнутий штурхає віслючка? Одіж і обличчя схожі на землю?

— Батько. На ярмарок... Мабуть, нема чим годувати. Адже жити треба!

— А хто це огрядний, чистий? іде в сплетеній із очеретяних тонких стьожок балагулі, дмухає до себе віялом з орлячого крила?

— Купець. Крам везе. А мо з торгу. З мандарином на „ти“...

— Годі! Звертаймо до залізниці!

— Атож. Ще кілометрів за тисячу...

Нарешті, невеличка станція. Маленькі старенькі, полинялі, розхитані вагони.

Людей повно. І поважний, суворий-суворий контроль.

Европеець.

Бельгійці, французи-господарі.

А згодом і велике місто і цілі квартали цих господарів-європейців. Банки, акційні товариства, заводи, фабрики...

На пристанях тисячі півголих тюнгув. На сонці спочивають. Деякі зорять під обідрані брудні сорочки: щось уважно шукають там...

— Роботи ждуть.

— Які чистенькі асфальтовані квартали!

— Теж європейські.

— А це безмежні криві шереди вулиць, накопичених, покривлених хаток-фанз, серед сморідного болота?

— Це тюнгуй. Робочі... хлібороби... всякі!

— А це що за фортеця, вартові біля неї та шереди людей з рушницями в блакитно-сірому, вилялялому, таврованому убранні?

— Військо їхнє.

— Для чого?

— Щоб захищати те, що бачили.

Де швидкий аеросокіл? Мерщій у повітря, щоб хутчій облетіти цю країну, скрізь подивитись, всюди побувати! Пішки, худобою—сил не вистачить... Безмежно довго!

Нема чого поспішати... Не треба бентежитись: всюди так.

Чотири тисячі кілометрів з півночі на південь і п'ять тисяч із сходу на захід:

Однаково.

Кому потрібна така географія!

Нащо вона для Європи?

Бо тунгуй там живе!..
Чотири тисячі кілометрів з півночі на південь,
п'ять—із сходу на захід...
Чотиреста тисяч тисячів тунгуїв!
Про таких географій, атласів не треба.
А про історію?
Навіщо вона для „цивілізованих“!

1923 р.

elib.prlu.org

МІСІОНЕРИ

„Будда вимагає від людини повної покори, відмовлення від свого „я“.

„Тому Фі-Туан добрих чверть віку покійно був за служку тому, хто лише мав ласку взяти його до роботи й платити за це ріденьким кулешем; тому Фі-Туан після смерти батька дванадцятку віку відганяв паскудні мрії про жінок і одружіння; тому ретельно щотижня двадцять місяців цілими добами просиджував він на батьковій могилі.

„Хоч він у ті часи був і підлітком, але великі заповіти Будди він добре розумів і ретельно їх виконував.

„Правда, люди взагалі химерники: замість великої віри в Будду деякі з них ставлять собі в хаті дошки з якимись незрозумілими написами та до них і моляться; вони з погордою прозивають себе конфуціянами, а фігури будд викидають під повітку, як ото в сусіда, його господаря...—Одначе, Фі-Туан тоді не забував великого бога Будду та крадькома ходив до тих повіток молитися на ті фігури...

„Хоча старий брамін і сварить Фі за те, що він мало дає йому за відправу служби, та ще й дорікає, мовляв, батько Фі-Туанів більше дарував...

Алеж батько не завжди ходив до пагоди, а він, Фі, ходить справно, щомісяця; батькові брамін палив гарні свічки та трішалки, а Фі-Туанові завжди такі палить, що воняють якимсь гноем, а трішалки замість вибухів лопотять, мов батіжком. Що, Фі мандарин який, щоб платити сріблом, коли й шелягів буває рідко? Та що мандарин!—Адже він нічого не платить, він конфуціянин, хоч батько й був буддист...

„Взагалі все панство лізе в конфуціяни. А чому не лізти? Менше клопоту, не треба ходити до пагоди, витратити гроші: поставив собі дошку в хаті та й молись, коли хочеш... А не захочеш—ніхто й знати не буде...

„Що багатші люди, то безбожніші. Сказати, що вони кращі й розумніші від того,—не можна. Адже кожен бачить, що мандарин обкрадає казну й людей, безсоромно бере хабарі, а писарчуки — так ті просто грабують... А проте й межі ними є бідаки—такі, як Фі. Ну хоча б отой двірський поліціант Цьо а-хе—майже голодує, а хабара ніколи не візьме, щоб легше бити по спині чи руках, як покарає кого мандарин...

„От ху-ай-ху-ай—ті живуть добре: допомагають один одному. Та тільки хіба то життя—не їсти свинини й не пити горілки? Треба дурним бути. Правда, Фі нема за що їсти смачну свинину й пити горілку... Але й ті не такі вже чесні, бо два тижні тому ху-ай-ху-ай Джа-Сай-Д'єн хіба добре зробив, продавши за добрі гроші переїжджому войквотові

замість десяти кіло опіуму тільки сім, вклавши всередину трикіловий шмат антрациту?

„От християни—то дійсно добрі люди. Приїхати бо зна звідки у чужу країну, лікувати задарма, вчити віри й грамоти та ще й допомагати людям грішми!...

„Що дехто жаліється на них... так то просто невдячні людці. Чому Фі не жаліється?.. Що батькові півморга перейшли до місіону, так уже й копилитися?... Хто ж винен, що батькові не пощастило виплатити борг? Не маєш за що викупити—не заставляй землю... Та й скільки того боргу було?—два яни,—на півмісяця роботи...

„А що ж би було, якби ото всі брали гроші й не віддавали? Місіон зразу зубожів би. А тепер на отих сорока місіонських моргах, що має за борги, він дає людям заробіток під час засіву та жнив.

„А якби тої землі не було, хіба б існував місіон? Чим би годував і одягав тих сиріт, що притулив у себе? Аджеж і Фі-Туанова сестриця Ма-Дза живе там. А коли б не вони, де була б сердешна по смерті батька? А таких там мало? Ого!“

Так філософічно міркував молодий Фі-Туан, одпочиваючи, присівши на почіпки серед початого будівлею двору й уважно пихкаючи люльку.

Раз-у-раз він вибивав її об коліно, накладав знову тютюну, припалював безперервно димучою папіряною паличкою, пихкав, плював поперед себе й непорушно дивився на коло наплюваної слини на замлі.

Три роки тому, як Фі-Туанові перетягло за чверть віку, він був одинак, сирота. Коли йому було ще дванадцять літ, його батька покарано на шибениці. З переказів було відомо, що покійний мандарин скарав батька за те, що той не виплатив двічі податку, а наколи йому погрожували розлучити з дітьми, тобто спродати їх з аукціону, він розлютовано гукнув: „Хай би мандарин подавився моїми голодними дітьми.“

Матері ще раніш не стало. Родичів ніяких не було, бо батько з матір'ю з південних країв прийшли.

Отож Фі-Туана взяв до послуг господар заїзного двору, а сестрицю, п'ятилітню Ма-Дзу, забрав місіон.

На заїзному дворі йому нічого не платили, хоч цьому й доводилося майже безперервно, не маючи й години відпочинку, usługувати подорожнім купцям та іншим мандрівникам. Коли Фі-Туан виріс на двадцятилітнього парубка й попрохав якої-будь заплати, господар відповів йому: „А мало ти їси та одежі носиш?“

Тоді Фі-Туан пішов геть і почав жити самостійно: наймався за погонича, провідника вершників через річки, за носильника паланкінів і на всяку роботу, що не вимагала фаху, а лише сили та трохи розуму.

Знаючи, які добрі гроші заробляють господарі заїздів, він покладав усі сили, щоб збити собі копійчину на будівлю двору. Після довгого часу

праці, звичайного недоїдання, недосипання йому пощастило заощадити кілька десятків янів. Дав завдаток за місце край містечка, і сам розпочав глиняну будівлю стін майбутнього двору.

*

Куа-Тоу—невелике містечко в Юнанській провінції—було густо заселене бідаками-хліборобами та купцями. Через відсутність на сотки верстов другого міста воно було за єдиний торговельний центр на велику округу, густо всіяну селами, хутірцями. Тому воно приваблювало й силу мандрівних купців. Отже для інтересу Фі-Туана Куа-Тоу було гарним осередком зарібку.

Вже місяць, як Фі-Туан ніде не робив. Він працював біля свого двору. Возив глину, каміння з гір, воду з жовтомутної річки, місив і поволі ліпив стіни майбутнього двору.

Ще багато часу треба для однієї людини, щоб зробити стіни, стійла, поставити повітки для коней і, врешті, кімнати-фанзи для подорожніх. Оце він зліпив собі хлівець і тут пересинав кілька годин, щоб знозу й знову братися до роботи біля свого маєтку.

Тепер Фі-Туан відпочивав після роботи й сухого обіду. Він кинув оком навкруги майбутнього двору, на частину зліпленої ще вогкої стіни, гірко усміхнувся, побачивши, як поволі посувається робота, вибив люльку, запхнув її за пазуху й пішов до тачки...

Їдучи з нею в гори по каміння, він міркував:

„А скільки то разів ще треба привезти, щоб вистачило на будівлю?“ Рахунки згубились у голові... Натомість виринули нові—давні улюблені мрії.

„Якби оце я возив глину, каміння, воду, робив підвалини для стіни, а Гумо-Дза допомагала б мені... О, як швидко б... і весело пішла справа... Певне до зими й скінчили б. Тоді можна б було й у найми піти на який час, щоб заробити на їжу, а вона місила б глину, пісок... Я вночі приходив би дороблювати будівлю“...

Фі-Туан усміхнувся. Всі думки його полинули до Гумо-Дзи.

Це була молода дівчина, подруга його сестри. Обоє були у місіоні. Родичі Гумо-Дзи були в містечку, але вони ніколи не навідувались до неї. Як більшість бідаків, вони просто віддали ще маленькою Гумо-Дзу до місіону, назавжди скинувши її з своїх плечей...

Це було ще тоді, коли він робив у заїзному дворі. Сестра прийшла навідатись до нього разом з Гумо-Дзою. Він частував їх пареним хлібом і гливами. Спочатку йому не сподобалась Гумо-Дза, бо мала не сплутані-маленькі, а звичайні ноги. Одначе, коли зміркував, що й сестра мала такі ж (місіон „не калічив ніг“—поясняла Гумо-Дза), він погодився з цим, і його сирітське серце почало проймається тихою прихильністю до Гумо-Дзи. Її смаглявеньке обличчя з карими очима межі пухленьких повік наївно дивилось на Фі-Туана, а її маленький ротик потиху казав до нього:

— Ти приходь до нас... У неділю ми нічого не робимо. Нам так сумно там...

О, яким солодким голосом вона говорила до нього...

Потім, коли він уже не служив на заїзді, завжди, як тільки бував у місті щонеділі ходив до них у місіон. Там вони всі троє сідали десь під парканом, і Фі-Туан оповідав їм, що він робив за тиждень, куди ходив за погонича або яких панів носив у паланкінах, скільки заробив... Він тоді витягав з-за пазухи оранжі або жменю фісташок, і всі залюбки поїдали ласощі.

Горбатенька сестриця його, що була подібна до карлика, в такі часи сиділа біля нього, спершись на його коліна, ласкаво дивилась йому в вічі від часу до часу пестила його по плечах і разом з Гумо-Дзою оповідала про новини: скільки вони виплоли за тиждень городу, вибили коконів, випряли полотна, сплели шпагату, які нові ляльки виробляли в майстерні, який гарний тютюн пресували, розповідала про нові суворі порядки—треба прокидатись до п'яти годин ранку, щоб, доки прокинуться місіонерки-черниці, вимити підлоги всього місіону, витерти у всіх кімнатах, замести двір, подоїти корови, одвести на луки ішаків, одвезти до постачальника вироблені за день шпагат, паперові запалки, прядиво...

З того часу, як Фі-Туан мав спромогу наймати собі кімнатку-хистку, він часто казав сестрі, як гарно було б, коли б оце вони „у себе“ були...

Він ходив би на роботу, а вони, тобто сестра й Гумо-Дза справляли б різні роботи у місто...

В такі хвилини очі обох дівчаток блищали... Але певне, згадавши місіонські порядки, вони тільки важко зідхали.

Не вони сами такі. Он за деякими їхніми подругами теж приходили родичі й наречені, так що ж коли управителька місіону вимагала за кожную з них таке викупне, що Ма-Дзі і Гумо-Дзі годі було й думати про звільнення: де візьме стільки грошей Фі-Туан?

Час минав та не зникало Фі-Туанове й Гумо-Дзинине кохання. Самотність життя серед чужих серцю людей подвійно впливало на їхні душі, а в жилах шумувала молода гаряча кров.

Фі-Туан після того, як розпочав будувати соб двір, вже не раз говорив з Гумо-Дзою про одружіння... Вона, звичайно, залюбки, коли б відпустила керівниця місіону...

*

Він має в кишені кілька янів. Він віддасть їх за Гумо-Дзу, а потім разом викуплять і Ма-Дзу, сестрицю його... Тепер треба поспішати... бо місіон уже віддав двох дівчат за викуп мандрівним купцям (хоч, була чутка, вони й мали по кілька жінок)... А цими днями прибігала до нього Ма-Дза й сповістила, що якийсь добродій частенько видивляє дівчат і питає про Гумо-Дзу—чи має вона родичів?

Все це вихром кружляло в нього в голові.

При самій згадці про можливість позбавитися Гумо-Дзи все тіло Фі-Туана тремтіло, а серце гостро шеміло.

Він уявив себе людиною не тільки без любови, а навіть просто, як якась тварина, зовсім самотною, тоді жах проймав його істоту. Йому згадалось не так давно минуле...

Це було два роки тому... ще коли він не почував солодкої принади внутрішнього вогню любови. Він був з купцями в дорозі на південь. В місті Шіян-Си купці пиячили... Він бачив, як вони втопали в розкошах, ласощах, напоях... Смутно дивився на їхнє бенкетування з жінками розпусти. Йому теж заграла кров... Пішов до хазяїв і попрохав грошей... Йому дали кількаденну виплату—шматок срібла в 75 чен, з якими він пішов до повій...

Потім завжди з огидою згадував той вечір. Брудна китайка, яку він одірвав від лагодження страви... А потім з тим же брудом, не вимивши рук після того, вона почала місити тісто на хліб...

Від огиди він здригнувся, і в горлі йому мов перетягло що...

„Невже, невже доля хоче кинути його на таке паскудство?“

Ні, цього не може бути! Великий Будда не скривдить і, за бездолля батька, пошле щастя.

І Фі-Туан квапивсь: він поклав собі одвезти цього останнього возика з камінням, витрусити й одягнути своє нове вбрання, перелічити гроші й

надвечір, холодком, піти до місіону... Він знав, що о шостій годині ігуменя п'є чай у садку—тоді найліпше буде підійти до неї з проханням.

*

Місіон французького жіночого абатства прибув з Парижу до міста Куа-Тоу шістнадцять років тому... Невеличкому складові його—сестрі Жанні та двом помічницям її—довелося багато витерпіти за цей час. Скільки спочатку було недовір'я до них, які труднощі були в осягненні єднання з людьми... Через кілька літ, вивчивши мову, вони врешті почали приваблювати околиць. У той час, коли інші місіони бували руйновані повстанцями, їхній завдяки тому, що керували жінки, зберігся й розвивався з кожним днем. Тепер місіон посідає гарний шмат землі, збудований під доглядом інженера Вукса з Лан-Джов,—власний будинок і склепи... Місіон „св. Ангеліки“ тепер має до півсотні гектар власної гарної землі, великий город та розкішний сад. При місіоні тепер є майстерні-фабрики шовкового прядива, ниток, паперу, сортувальня і пресовня китайського тютюну, пряльні шпагату, роблення ляльок, фабрики консервів, виробу сиру, густого молока... Щорічно місіон пересилав до свого краю багато власних виробів, шовку, консервів китайської городини, сиру, добірного рижу.

В окрузі місіон мав біля двох з половиною сот християн — це були його гордощі, як наслідок довголітньої праці... Правда, між ними була чверть дівчат, вихованок місіону.

Місіон містився на одній з середніх вуличок містечка... Був обведений високим муром з єдиною невеличкою кованою залізом брамою.

Тиша цієї цитаделі ніколи не порушувалася... Високі стіни, завжди зачинені двері ховали від кавого ока обивателя автономне життя місіонських мешканців, власне, монастирського начальства над вихованками. Після вечірньої зорі тут лунала жалібна церковна мелодія, а, коли вона замовкала, місіонське життя завмирало до ранку. Але, ледве світало, там уже кипіло тяжке робоче життя.. Синенькі спідниці метушились усюди... На городі, у дворі, майстернях, у покоях, льохах, біля повіток—всюди сновигали малі істоти дівчатка-китайчата, що з завзятістю виконували наказану звечора роботу

В обід знову тихо лунала мелодія церковно пісні, і згодом знову метушня тяглася до вечірньої зорі, після якої все кам'яніло.

Півсотки виснажених дівчаток було головне на селення місіону. Ці істоти з наказу двох начальниць та ігумені—матері Жанни—безперестанку мов заведені машини, робили, співали, спали, прокидались, їли, молилися. В середині цих заведених стот билися маленькі серця, що нормально постачали поживу у всі частини організму кожної для доброго функціонування безперервної роботи „на благо Христа“... Тут не дозволялося якоїбудь власної волі, власного бажання, якихбудь міркувань поза межами сухого животіння, приписаного матір'ю Жанною...

Так сюди ото й зібрався йти Фі-Туан.

Він витрусив своє нове убрання, куплене ним два роки тому у купця й яке він одягав тільки тоді, коли ходив до сестри і Гумо-Дзи, оглядів його, помилувався блиском чорної сатинової куртки-блюзи, розгладив очкур на широких синіх штанях і вдягнув. Щось поважного почував він кожен раз, коли вдягав цю нову одіж. Йому прибавлялося сміливоси, відваги. Іноді в ці моменти, здавалось, що він не кулі наймит, а заможний селянин, а то й купець..

Те саме почував він і зараз. Він був певний, що йому пощастить вільно здійснити надумане. Тридцять янів сріблом і кредитками він загорнув у хустку й поклав за пазуху.

Запалив люльку і поволі рушив до міста в напрямку місіону.

*

Постукав у двері молотком, приробленим до брами за давнім французьким звичаєм. Лунко пішов відгук по тім боці стіни. За хвильку в брамі відсунулось маленьке вічко, зиркнуло звідтам людське око і брама відчинилася.

Фі-Туана знали в місіоні. Дівчинка-китайка, що відчинила йому, зробила лише здивовані очі, мов питаючи: „Так пізно? І не в неділю?“

— Хочу бачити матір Жанну,—кинув до неї Фі-Туан.

— Вони п'ють чай,—відповіла дівчина, хутенько зачиняючи за ним двері.

Мати Жанна, як звали її дівчатка, а за ними й усі в місті, або сестриця Жанна, як звали її помічниці черниці, в цей передвечірній час „відпочивала“ в саду за чаєм, у компанії своїх сестер.

Матері Жанні зараз було щось із п'ятдесят літ, але вона мала вигляд далеко молодшої. Огрядна, з випещеним обличчям, вона скидалася більш на володарку заїзного готелю, ніж місіону. Її приємна твар була підбита жиром, а ясні лагідні очі сиділи між м'яких подушок замість повік. Їй було душно... вона пихкала й кивала до рота хусткою.

Її товаришки, побожні сестриці, були контрастом їй. Це були сухенькі особи, з сірим, бездушним виглядом... Вони скидалися на тих старих дівунь, що за єдину втіху мають коло себе собачок або кішечок. Сестриці тихо попивали чай з молочними вершками, густо намазуючи на білі шматочки хліба масло і вкладаючи поверх скибочками сиру...

Від часу до часу вони перекидалися словами, які коротко характеризували їхні думки:

— Певне, завтра можна буде віддати тютюн?— запитувала мати Жанна, намочуючи в філіжанці шоколядного бісквіта.

— Так, уже висох,—відповідала сестра Марго, витираючи білим фартухом замаслені губи.

— Гроші, сестра Жанно, як казали ви, я віддала отому фурманові під його загін біля луків...—по-рушувала мовчанку сестра Вероніка.

— То добре. А підписку відібрали від нього, сестрице Вероніко?

Авжеж, сестро. Термін виплати два місяці, а при невиконанні після п'ятох з десятима процентами,— земля переходить нам з доплатою йому десятиох янів...

— Чи виплатить?.. він великий курильник опіуму... прокурить,—зідхнула мати Жанна, позіхнувши й перехрестивши рота.

— Що ж, тим краще. Двадцять п'ять янів не дуже багато, зате, на честь святої Ангеліки, дістанеться півгектара степу,—відказала сестриця Вероніка.

Всі помовчали, сьорбаючи чай і чвякаючи масними губами. Прислужниці біля столу щохвилини відбирали спорожнені тарілки, становлячи нові... Вони хутко наливали чай своїм патронесам...

Ввійшла маленька Кі-Дза, а за нею з'явився й Фі-Туан.

Мати Жанна теж здивувалась появою брата Ма-Дзи в будень, та ще перед вечером.

— Що це ти, Фі?—запитала вона.

Фі-Туан зняв з голови шапчину, підійшов до стола й поцілував у руку матір Жанну.

Цього давно навчила його сестриця Ма-Дза. І це дуже подобалось матері Жанні.

— Ну, що за справи? Може потребуєш чого? Кажі—допоможемо...

Фі-Туан постояв хвилинку, пом'яв у руках свою шапчину і, дивлячись на чашку матері Жанни, почав

— Я, мати Жанно, як знаєте, будую... Господарство починаю... Хотів просити віддати подругу сестри...

Він захвилювався, знову нахилився і поцілував у рукав чернечого вбрання матері Жанни.

— А!—протягнула та.—А я гадала, що ти про сестру...

— Сестру потім, як ваша ласка буде...

— Ну, що ж. Це добре. Я рада. Вона гарна дівчина, робітниця... Ти теж такий славний—будеш добрим християнином-католиком... Я і від Ма-Дзи чула...

Можна?—з радісним блиском в очах запитав Фі-Туану —Ми вже умовилися з нею...

— Добре... Коли ж хочеш побратися? Певно, до того вже станеш католиком...

— Та мені що... Я вже думав про те. От тільки не було часу до школи прийти.

— Так, так, ти славний парубок... Кі-Дза!—звернулася мати Жанна до дівчинки, яка привела Фі,—поклич Яту-Дзу!

— Ні! Гумо-Дзу!—скрикнув Фі-Туан.

— Гумо-Дзу?—здивувалася мати Жанна.—Як же? Та її я вже обіцяла... Її прохав один славний чолов'яга з сусіднього села... Де ж ти раніш був?

Фі зблід.

— Алеж я вже два роки думаю про це... Ми ж кохаємось...—тремтячими губами з запнутим у горлі голосом, шепотів він.

— Ну, поклич Гумо-Дзу,—промовила вона до Кі-Дзи, що спинилась після Фі-Туанового поклику.

— Ну, і який ти, справді, Фі, дивний,—докоряла жалісливо мати Жанна,—сказав би раніш про це... А то я цілком умовилася... Як же тепер порушити слово...

— Вони кохаються...—проти волі вставила сестра Вероніка.

— Атож... Ну, а ти ж знаєш, скільки мені коштувало виховання Гумо-Дзи? Зможеш повернути мені?

— Так,—тремтячим голосом відповів Фі-Туан. Він похапцем витяг із-за пазухи хустку з грошима.

— Тут у мене тридцять янів.

— Що ти, що ти? Глузуєш?—загукала мати Жанна.

В цей момент наблизилась Гумо-Дза. Вона була в простенькому блакитному вбранні, гладенько причісана.

Побачивши Фі-Туана, вона зачервонілась, спустила оченята, підійшла під благословення матер Жанни, поцілувала її в руку й стала убік.

— Хочеш за Фі-Туана?—запитала сестра Жанна.

Гумо-Дза ще більше зачервонілася.

— Хочу... Як ваша ласка...—відповіла вона поцілувала знову в руку свою хазяйку.

— Ну, йди докищо,—кивнула та Гумо-Дзі.

Фі-Туана проймав то холод, то жар... Чи радіти, чи сумувати?..

— Шіу-Фан дає мені за неї двісті янів... Чи зможеш ти стільки заплатити?

У Фі-Туана помутилося в очах... За два роки праці, після завдатку за участок, у нього збилось тридцять янів. За скільки літ він зіб'є двісті янів?.. Та й коли зараз віддати всі тридцять, то не зможе провадити будівлю... А жити за що? Ця думка, мов вихор, промайнула у нього в голові..

— Я маю тридцять... Але десять треба на будівлю і виплати за участок... Віддам двадцять... Тридцять виплачу за рік...

Він тремтячими руками поклав усі гроші перед матір'ю Жанною і переляканими очима поглядав на інших сестер, немов благаючи в тих допомоги...

Але ті мовчки сьорбали чай.

— Що ж робити, Фі... Не можна ж розоряти місіон... Ти тільки подумай—скільки місіон витратив на неї за дванадцять літ... Їжа, одежа, а турбот? Ти ж не маленький, щоб цього не зрозуміти. А коли б ми так віддавали, то мусіли б швидко закрити для вас же потрібну благодійну установу.

Фі пригадав свого господаря, що те саме сказав йому, коли він прохав у того виплати. Він спалахнув і хотів відповісти: „А мало вона вам працювала? Скільки б платили за робітниць?..“ Але не сказав цього. Тільки, похиливши голову, розгублено, безпорадно дивився на стіл із ласощами.

— Я вам буду робити все... Дайте тільки добувати...

— Як хочеш... Сто п'ятдесят янів, менше не думай. До того, не забудь, скидаю тільки для тебе цілих п'ятдесят... Шіу-Фанг «двісті дає... Я сама дарую п'ятдесят...—І вона кинула погляд повний чесноти на своїх подруг, мовляв: „треба ж бути добродійними хоч раз у житті“.

— Візьми свої гроші, — вказала вона на стіл і, поклавши на кінчик стола зложені руки, схилила голову для молитви, що зробили й інші сестри..

Прочитавши молитву, вона підвелась і, звернувшись до Фі-Туана, що стояв з похиленою головою — промовила:

— За два дні має приїхати Шіу-Фанг. Не будеш до того часу з призначеною сумою—Гумо-Дза поїде з ним...—І вона пішла через садок до покоїв.

Мов очманілий ішов Фі-Туан додому. Його рожеві мрії руйнувалися... Два роки він тільки жив думкою свого сімейного щастя... Отой двір, і дружина Гумо-Дза—це було його заповітне бажання. І тепер все згинуло. Серце йому стискалось... Мов непритомний, плентався він до своєї хистки...

Не спав цілу ніч... Метикував, як вийти з такого становища... Як зарадити... За два дні Гумо-Дза, люба Гумо-Дза, його життя, дістанеться якомусь пройдисвітові Шіу-Фангові. І тільки тому, що він не може дати сто п'ятдесят янів.

Що робити?... Хаос панував у голові... Мозок його палав. Але жадної поради не міг вигадати.

На зорі задрімав... йому снилось, що він великим мечем відрубав голову Шіу-Фанові, а місіонерок покришив на капусту, поскладав у бочки й вислав до далекого міста десь у Фагуй, доставши за той крам сто п'ятдесят янів...

Вранці прибїгла сестра Ма-Дза.

— Фі!—нахилилася вона до його голови.

— Ми знаємо все... Гумо-Дза плаче... Що робити... Той Шіу-Фанг, кажуть, якийсь чудний чоловік... У нього ніби цілий гарем дівчат-жінок... Він кудись їх другим продає... десь далеко, в чужі краї... Він не купець і не фурман. Він, здається, кажуть, знається з тими, що грабують по дорогах... Так чула Хвіа-Дза від аптекаря, що часто їздить у те село, де живе Шіу-Фанг... Та тільки аптекар боїться говорити про нього... Ти не сумуй... Може, буде добре.

Сестриця гладила його по голові, намагаючись заспокоїти біль його душі. Коли виходила, кинула:

— Коли вони віддадуть Гумо-Дзу йому,—ми втечемо до тебе... Добре?

Не діждавшись відповіді, вона зникла.

Цілий день вештався Фі-Туан по місту, шукаючи—у кого позичити грошей. Але біда: звідусіль його відсилали до місіону, та ще іронічно підкреслювали:

„Іди, може, там добереш за „батькову землю?.. За убрання його давали тільки три яни.

Мов п'яний, надвечір прийшов він додому... Зібрав усі свої речі—нову пару, люльку, камілавку, нові обгортки для ніг, зложив до купи, поклав зверху гроші, зв'язав усе й пішов до місіону.

Застав усіх сестер знову в саду за чаєм.

Ну що—приніс?—запитала мати Жанна, хитро поглядаючи на його клунок.

— Ось усе, що маю...—простогнав Фу-Туан, цілуючи її руку й показуючи на пакунок. Він розв'язав клунок і став над ним, чекаючи відповіді.

Мати Жанна кинула на речі, скривилась і запитала:—Скільки грошей?

— Тридцять янів, більш нема... Відроблю вам усе...

— Що я буду робити з твоїм шматтям?—перебила його мати Жанна.—Нема коштів, нема на що жити, для чого в'язати собі голову жінкою? Йди краще додому, викинь дурниці з голови.

Фі-Туан горів з образи й внутрішнього болю.

— Але я ж добудую двір... зароблю... Разом ми швидше...

— Та... Коли ж все те буде?.. Жди з козла молока.

На очах у Фі заблищали сльози,

— Ну, не віддавайте Шіу-Фангові... Я зароблю—всі виплачу... Хай живе у вас...

— Через десять літ заробиш?

— Але ж він її продасть недобрим людям... У нього багато жінок... Він торгує ними!..—з одчаєм вирвалось у Фі-Туана.

— Хто це тобі набрехав? Знаємо. Теж чули—і що розбійник він... Ми довідались—то байка... Аптекарь нічого не знає про нього... Мати Жанна прижмурила очі і стукаючи пальцями об стіл, дивилась на білий чепурненький очіпочок на голові сестри Вероніки.

Вона міркувала в цей час:

„А цим я ще натягну з Шіу-Фанга п'ятдесят янів“...Потім, ніби прокинувшись, звернулася, до Фі:

— Іди, славний Фі, додому Забери свої речі й гроші.

— Мати Жанно?—кинувсь він на коліна перед нею й цілуючи її сукню,—допоможи. Я цим тільки й жив... Я вмру... Порятуй... Буду робити..

Сльози текли з очей Фі-Туана й він безперестанку цілував рукав матері...

— Що ти, бог з тобою! Ти що, хорий?—хай буде Христос хвалебний!—І мати Жанна підняла Фі з колін...

Фі-Туан зав'язав свій клунок...

— Іди, іди додому... Візьми оце...—І вона ткнула йому до рук жменю бісквітів...

Змертвілий він вийшов з місіону.

Йому було так боляче, що він навіть не почував того... Йому здавалося, що все його єство одубіло й перестало жити... Він не тямив, чи він буде далі існувати, чи ні... йому було байдуже...

„Хай що буде. Життя вже немає“.

Доплентавшись до своєї конурки, він ліг і вже не вставав. Тільки палив і палив безперестанку свою люльку.

Без сну, лише іноді куняючи, пролежав він до другого вечора...

Сьогодні вирішалася його доля... Гумо-Дзу купив у монастирі злодій... Мета його життя скінчилась. Непереможний сум огорнув його душу. Непритомними очима втопив погляд у запалену свічку й застиг.

Надворі стемніло. Кожна хвилина здавалась йому за вічність. Навкруги було тихо. Десь у містечку горлали ішаки, але їх задушливі голоси ледве досягали сюди.

Несподівано серед цієї сумної тиші рипнули двері хистки й на порозі появилися Гумо-Дза й Ма-Дза. Фі-Туан схопився і несамовито кинувся до дівчат. Охопив обох дужими руками. Сльози радості потекли по смаглявому обличчю.

— Ми втекли, Фі—почала Ма-Дза...—Гумо-Дзу вже продали... „Ота“ дістала двісті янів... Завтра вона мала виїздити... Ми змовились і втекли... Вже не повернемося... Хіба то люди, хіба то християни—занапащати душу?

Торгувати живими істотами!

Гумо-Дза мовчки сиділа коло Фі-Туана, притиснувшись до нього своїм худеньким тілом.

Фі-Туан пестив її по плечах.

Тиха радість опанувала його.

*

Другого дня від мандарина прийшло троє поліцаїв. Забрали всіх і повели до ямена.

Там уже чекала мати Жанна.

— Які невдячні... Ох, Христос небесний! Мати всевишня! Що ж виробите? — почала вона буладо дівчат.

Але Гумо-Дза і Ма-Дза тулились біля Фі-Туана й злякано дивились на неї. Під благословення не підійшли.

— Всипати лобуреві п'ятдесят у спину, а дівчатам по двадцять у долоні! — гримнув суворий мандарин.

Перед очима усіх Фі-Туанові всипали буками п'ятдесят у спину.

Без стогону витерпів Фі катування. Йому було навіть солодко дістати те за своє коротке гаряче щастя. Просив, щоб дали ще двадцять за дівчат. Але не послухали. Криваву рану залили олією.

Дівчатам вдарили по десять у долоні...

Коли їх били, мати Жанна, одвернувшись, благочестиво молилась богу...

Гумо-Дзу забрав на гарбу, що чекала біля мандаринового дому, Шіу-Фанг, Ма-дзу повів до місіону поліцай, а Фі-Туан, із зігнутою від кривавої рани спиною, з навіки пораненою душею й розбитим серцем, поплентався до свого хлівця..

„Ні... нема ніякої віри кращої. Ні Будда не мій бог, ні християнство не є віра... Щось інше, а не бог повинно десь тут бути“... — палало в його мозку серед вихру різних жорстоких думок помсти.

1919 р.

ТЮНГУЙ

Дзі

Ланджюсин—велике місто в середині Китаю, осередок торгівлі на південь і на далеку північ китайських закутків.

Європейський крам, всілякі дрібнички—мило, дзеркальця, пудра, цигарки, сірники, зубні щіточки та порошок, вонючий коньяк та поганенький красний крам—головне постачання Америки, Європи й Японії.

За це купці, потай, накуповують тут опіюму, шовкових коконів, чаю і везуть на південь до фабрик, до пристаней..

Куно—невеличке село біля Ланджюсина. Там усього кілька фанз.

Щодня до пізньої ночі, знесилені, виснажені люди вовтузяться тут біля невеличких ланів, збираючи з них каміння-сіряк... щоб краще родило.

Тут майже нема молоді. Вся вона пішла на південь до пристаней за кулі, на фабрики за робочу худобу, до копалень срібла, платини—європейських концесій—за шахтарів.

Дівчат родичі теж встигли спродати спритним покупцям живого краму або їх посередникам—місіонерам.

Для околишніх селян було диво, коли хто бачив тут парубка.

Тому купець І-Дзі-Фі, що віз із сусіднього від Куно місіону прядиво, спинив свого ішака біля однієї з халупок-фанз, здивовано розвів руками і промовив, дивлячись у двір:

— Лоян-Фан?

Юнак кивнув головою, а купець провадив:

— Як на ім'я?

— Дзі!—промовив парубок, і спинився крутити замість віслюка великий коток на камені, молвши просо.

— Чому вдома?—поспитав купець, злазячи з віслюка.

— Не хочу, щоб мати померла, щоб продано сестер.

— А скільки сестер?—приставав купець.

— Дві.

— А батько де? помер чи що?

— Ні. Поїхав з подорожніми за провідника до Урумчі, і ось уже пройшло двісті сорок сонць, а про нього ані чутки...

— Є окріп?

— Здається, нагріла мати.

Купець притяг свого ішака у холодильник до фанзи, сів на почіпки, обтер рукавом спітнілий лоб і почав набивати люльку.

Лоян-Дзі-Фан приніс йому окропу.

Купець поволі, маненькими ковтками, почав відпивати з п'яли, а Дзі, сівши, біля нього на почіпки заходився набивати свою люльку.

— Що везете?—поспитав він мотнувши головою до ішака.

— Прядиво. В місіоні дорого деруть, стерви. Дав їм п'ять пудів вовни, а прядива-шпагату взяв тільки два. Така заплата... А ти не збираєшся в дорогу? Адже, певне, сам тут у селі залишився?—відказав купець.

— Так, сам.

— А як урожай? Вистачить на зиму?

— Ні. Проса з нашого півгектара в сімох шматках тільки три пуди буде... Вигоріло. Ішак здох. Старий був. Тяжко. Хотів коріннів зібрати, так місіон заплатив старшині десять янів, і той заборонив копати в околиці. Намагався був у гори до Ск'єни—так там теж аптекарі відкупили у місіона.— І Лоян-Дзі-Фан замислився...

— А чому не підеш у місто?

— А де ж там робити? Це б добре, і недалеко. Ходив до заїдзних дворів і цегельні. Нічого не дають. За їжу, кажуть, можемо. А хіба я можу? Коли б я сам, а то мати та сестри!..

— Знаєш що?—вистерши вуса, промовив купець.—Я тобі дам вовни. Ти і сестри з мамою зможете що сплести. Потроху й заробите...

— Молитиму за вас Будду—скрикнув зраділий Дзі і у нього заблищали очі.—Ми якимось і без приладу упораємось.

— Гаразд,—відповів купець, підвівшись і ладнаючи на ішакові пакунок.—Тоді рушаймо зо мною, візьмеш.

Похапцем Дзі зібрав із каменя в ряднину полову, одніс у халупку й за хвилину він уже йшов обіч купцевого ішака, який, вгинаючись і злосливо похитуючи головою, підбігцем тягнув на собі клунки прядива й свого господаря.

*

Вони були щасливі. Щодня у них був вранці, в обід, ввечері рідкий з просяного млива на воді куліш; прихована й засушена з весни деяка зелень, що трохи зібрали на своєму городі й назбирала по горах, та окріп. Палива вистачало з зібраного по дорогах кінського та ішачого сухого посліду, опалого листя й будяків.

Вони щодня разом на почіпках присаджувались до низенького столика, і Дзієва старша сестра подавала все.

Лише у Лоян-Дзі-Фана часом щеміло серце. коли він мовчки, в думках підраховував: „А на скільки то тижнів вистачить цих продуктів?..“

За два тижні близько двох пудів прядива було скручено. Ще кілька пасом, і вовна вся перетвориться на шпагат. У всіх весело блищали очі Дзі жартував з сестрами. Навіть мати, що весь

час хоріла на живіт, і та іноді шуткувала батьківськими дотепами.

Але ввечері прийшов сільський соцький і покликав Дзі до старости.

Всіх поняла туга. Почували якусь біду.

Там, у старшини, Дзі оповістили, що він має заплатити в казну два яни.

— За що? насмілився спитати Дзі.—Адже я віддав пуд проса за землю, хоч у нас нічого майже не вродило.

— За те, що фабрикуєш прядиво.

— Великий Буддо!—притис руки до грудей Дзі.—Але ми тчемо руками, без жадних приладь. Треба ж заробити, щоб з голоду не померли мати... сестри!

— А скільки літ сестрам?—спитав чистенький китаєць, посланець з місіону.

— Одній тринадцять, а другій вісім...

— Пора заміж... єхидно усміхнувся той...—А сам чому вдома?

— Робити ж треба.

— Хто в інших робить?

— Я не хочу, щоб мої рідні померли з голоду!

— Ну, коли принесеш?—запитав старшина,

— Не можу. За душею й чена нема, не то янів.

— Тоді заберемо прядиво.

— Боже мій!—злякано жахнувся Дзі.

— Не можемо. Місіон платить мандаринові за фабрикацію. Тому ямен вимагає, щоб і ти заплатив.

— А надалі не будеш конкурувати з місіоном...— усміхнувся чистенький китаєць.

— Сьогодні ввечері принеси два яни, або заберемо прядиво,—суворо промовив старшина.

Прожогом Дзі полетів в Ланджюсин до свого купця. А ввечері обоє прибули до Дзі.

Але їх зустріли плачем мати й сестри.

— Все забрали!—крізь сльози промовила старша сестра.

Купець ні слова не промовивши, майнув до старшини, і до Дзі вже більше не з'являвся.

Фандзу Лаян-Фанів оповило горе. Не було вже ні усмішок, ні блиску в очах її мешканців.

З душею, повною переживань і непокою, ходив Дзі по шляху, збираючи паливо.

А за кілька день Дзі знову покликали до старшини.

Мандарин віддав купцеві прядиво, але Дзі мусить заплатити два яни. Не виплатить—заберуть, що можна буде взяти—або нехай Дзі негайно з'явиться в Ланджюсин до мандарина й одслужить штраф стражником. Не захоче—всіплять двісті ціпків і посадовлять на місяць у колодку.

Коли він про це розповів матері й сестрам, всі залились гіркими сльозами.

Звичайно, Дзі явиться до старшини і піде до ямена одслужувати стражником.

*

У мандарина урядовці написали папірець і дали підписати.

Що він неписьменний,—то пусте. От хай за нього розпишеться купець, що нагодився до канцелярії.

А після того служка одвів його до стражничого житла, до старшого лої.

Дзі муштрували недовго. Він швидко навчився набивати, розбирати, складати німецького штуцера.

Стояв на варті біля мандаринових дверей під час суду, водив арештованих, бігав у місто до купців за подарунками для ямена.

Мандарина бачив тільки тоді, як той вчиняв суд над винуваченими. Все це була переважно голота, як і Дзі, а винувачами він ніколи не бачив їх—то були або купці, або урядовці та старшини, або місіонські посланці.

Перед очами Дзі і всіх присутніх, за присудом, винних били ціпками, в спину, зад, долоні заковували в кайдани, замикали в колодки. Не раз цілі десятки йшли з двору з розчавленими спинами, криваві рани їм заливали олією, а іноді присипали сіллю,—як велів присуд.

І частенько за свій короткий сон Дзі прокидався від примари цих катувань. Йому все ввижалося, що б'ють його або маму, чи сестер.

Одного разу втік один стражник. А за тиждень його найшли й привели назад. Мандарин наказав протягом щістьох місяців щотри тижні давати в спину по триста цілків.

І він був повсякчасним свідком, як нещасний катований, зігнутий від болю, вештався по фанді та на чорному дворі, бо в переднім дворі таким не дозволялось бувати.

Не раз вноч, Дзі, потайки від інших, розв'язував його криваві рани, змивав сіль з розчавленого червоного м'яса і заливав салом.

А незабаром прийшла старша сестра. Вона плакала, розповідаючи, що мама дуже слаба, що частину проса віддали за ліки і що за кілька день не буде зовсім проса й зелені.

Дзі голубив її, прохав потерпіти ще кілька тижнів, бо ж йому лишилось ще тільки два тижні... О, тоді вони якось вимотаються з біди.

І він казав їй приходити частіш, бо щодня він виловлював із своєї юшки шматочки тіста, сушив їх і складав у ганчірку. Цієї сушеної локшини часом набиралось яких півкіла й radoшам його сестри, що він їй передавав її—не було меж.

Так минуло кілька тижнів. Та його чомусь все не кликали до канцелярії лої.

Йому здавалось, що двох місяців, що він одбув, було досить для штрафу.

Тож і подумав він зважитись самому піти спитати, чи не час звільнити його.

Урядовець здивовано глянув на нього... подививсь у папір і байдуже відказав:

— Ти кажеш, що за штраф у два яни прослужив два місяці? Дурниця. Ти підписав угоду служити за їжу два роки.

Мов грім ударили Дзі слова „два роки“!.. Серце хотіло тріснути... та урядовець раптом розгнівано закричав: Чому прийшов сам, а не спитав про це ву-куана?.. ¹ Геть до халупи!..

Дзі безтямно доплентався до касарні, мовчки ліг на свою глиняну постіль-пілок і тихо-тихо ридав. А другого дня його покликав лоя і звелів посадовити до свинушника на три дні,—тільки н саму воду.

А як вийшов із свинушника, йому перепадало найбільше роботи.

Якось йому навіть було наказано карати винних за присудом мандарина.

Тоді він здобув з зімівника льоду, проковтнув після гарячого чаю і вранці йому обложило горло.

Та хоч він і не ходив карати,—за тиждень про це дізнався лоя і мандарин наказав дати сто ціпків у ліву руку.

А втім не катували вже його.

Розпухла рука хоріла майже три тижні, і цей час він був тільки за побігача в ямені.

Зранку до вечора бігав від удядовців, ву-куана до купців, старшин, тягав на спині пакунки до ямена і господи мандарина.

Коли був у купців, він чув як ті тихцем, сварили, що, часто й багато доводиться давати; чув і розмови урядовців, які вигадували, на кого б ще штрафа накласти... Коли ходив від ямена до стар-

¹ Офіцер, старшина.

шин околишніх сіл, ті не раз заходили з ним до бідацьких фанз, де старшина гримав на переляканих селяків. Бачив сльози жінок або старих дідів, що виносили у двір до Дзі шойно зоткане полотно або яйця, чи курей. Вони з острахом дивилися на Дзі й руки їм тремтіли, подаючи йому принесене. Так їх вражав його стражницький обідраний кунтуш.

Дзі мочки брав все те, щоб однести до ямена, а серце йому боляче шеміло.

Дзі бачив, як майже всі урядовці палили у себе вдома вночі опіум, чув пахоші його і з покоїв мандарина. І йому було дивно: за що ж мандарин часто штрафує купців і садовить у колодку тих, хто продає або палить опіум?..

Тим часом рука вже загоювалась... ось сестра прийшла, сказала, що мама дуже хора, лагодиться помирати й хоче бачити його.

Тоді він пішов до лої і спитав, коли йому строк служби. Лоя підтвердив, що Дзі чув в ямені: через два роки, бож таку підписав він, Дзі, умову.

А як Дзі попросився на кілька днів додому, лоя ласкаво дозволив йому піти на день.

„Мама вмирає з голоду“,—майнуло у нього в голові, коли він побачив її обтягнутий шкірою кістяк. І він хутко подався до старшини по будь-яку допомогу. Але чи в старшини було мало обов'язків перед яменом, щоб ще й йому щось дати. А в сусідів? Що чекати йому було від такої ж, як і він, голоти? У місіоні посміялись і порадили від-

дати їм на виховання та для роботи сестер... Годуватимуть же їх за те...

Як очманілий помчався він у Ланджусин до купців, від яких носив подарунки урядовцям і мандаринові. Але ті, вислухавши його, тільки похитали головами й сказали: — „Хіба можуть вони всім наставити“...

І Дзі продав за два злоти свою люльку, обгортки, камілавку і верхню куцину й купив рижу, борошна.

Мама поїла смачної страви й трохи одійшла. Сестри теж попоїли і на якусь часинку всім стало веселіше. Але це тривало недовго,—доки він розповів їм, що урядовці підробили умову й він має служити ще два роки. Мати й сестри тихо, але довго-довго ридали.

Не втримався й Дзі.

Йому було не до сну. Не міг він стулити очей та все думав, гадав, зідхав і знову міркував, аж доки маленьке віконце їхньої тісної хатинки не взялось сірою смугою ранку. Тоді Дзі схопився, тихенько вийшов з хатини і хутко подався на південь.

„До великої Ху-Ан-Хо... Там, де пароплави, туди куди пішли інші товариші. Трохи зароблю, вернусь... дам гроші, і знову гайда... Не спіймає мандарин“—палало в голові Дзі.

Два дні йшов горами, ліз гострими шпилями, стомлений, знесилений. А на третій день, вночі, вийшов на шлях, де чатували його товариші-стражники.

— Дурень! — промовив один з них пошепки, — чого йшов тут? По всіх шляхах розіслали... а тепер вертай. І привели до ямена.

Мандарин звелів на перший раз дати в спину двісті ціпків і на тиждень посадити в колодку.

На зігнутого від розкраяної спини, залитої олією з сіллю, що змішалася з кров'ю, на шию наділи тяжку дубову колоду.

Нерухомо сидів два дні і йому здавалось, що настає час смерти: так невимовно боліла спина, до якої ніби було прилютовано розпечений шмат заліза.

Коли через сім день зняли колодки, йому стало легше...

Товариш Чі-шу-ен, якому він колись мив рану змив йому розкраяну спину теплою водою й залив олією. Чі-шу-ен дістав десь грошей, купив на базарі доброго лою і кілька разів на день заливав йому рану.

— Разом будемо тікати, — якимось коротко промовив Чі-шу-ен.

Знову прийшла сестра. Вона вже дізналась, що його піймано й катовано.

А втім, у них тепер радість: її наймають у місто до одного купця. Так переказував посланець з місіону.

Дзі чомусь защеміло серце, але він нічого не сказав.

— Наймусь... мама видужає, — тихо пояснила вона й додала: — Фі-о-дзу купував один... кажуть хуай-

хуай з Кашгару... Тільки я і мама плакали й не продали...

У Дзі виступили сльози... Він стис зуби і тільки промовив: „Буддо, Буддо!“—і погладив сестру по головці.

На третій день вона прибігла знову і швидко промовила:

— Я на хвилинку, мене пустили на часинку додому, однести мамі гроші. Ось, дивись!—І вона показала в руці два срібні яни...—На пів'яна я ось купила борошна... Забігла тобі сказати. Ще вчора я найнялась. Там добре, хоч роботи не показували.—Прийди, як будеш у місті. Тільки в хату не заходь, а пожди, погукай. То пусте, що мені наказано, щоб ніхто з наших не приходив.

Розповіла йому, де це є, і весела, мов кізочка, зникла...

*

Вночі Дзі і Чі-шу-ен сиділи в куточку стражницької халупи.

Чі-шу-ен розповідав: його батько був провідником через протоку біля Ідз—Хоана. Одного разу переводив вночі через протоку урядовця з Пекіну... Була хуртовина, хвилі води його підбили під коня, і він втопився... Урядовець ледве виїхав з протоки... інші провідники витягли, а то теж потонув би... За це йому, Шу-ену-синові, наказано відробити штрафа у стражниках... Гадав, що кілька місяців.. Тепер кажуть—три роки... (А проте, йому Шу-енові переказували, ніби батько втонув тому, що

урядовець вдарив його по голові, коли кінь схибнув було на глибокому.

— Треба тікати разом..

Тепер уже не на Ху-ан-хо, а на північ... до Урумчі... Там є робота... Ногуй¹ залізницю будує. Тюнгуїв беруть... Він чув це від одного купця, що віз звідти опіум.

— Хай би швидше зажили рана,—шепотів Дзі...—рушниці теж захопимо... тоді не спіймають...

І рана зажили. Вже тоненька шкірка затягла розкраяне м'ясо.

— Ще кілька днів!—говорив Дзі Шу-енові.—Йому блищали очі. Обидва від радісного почуття важко дихали і мовчки палили Шу-енову люльку.

А одного ранку Шу-ен підійшов до Дзі і сказав:

— Увечері мене посилають до міста на варту північної брами. От добре б сьогодні, коли твоя рана вже...

— Нічого, аби трапився випадок...—відповів Дзі і додав.—Я теж піду з тобою, сестру провідаю!

А як почало сутеніти—Шу-ен і Дзі вийшли.

На варту було ще рано і Шуен попростував із Дзі.

Коли вони підійшли до фанзи купця, Шу-ен здригнувся, схопив Дзі за плече й схвильовано промовив:

— Фі-Дза там?!

— А що?—спитав Дзі.

— Тут можна мати дівчину...

¹ Руські, Росія.

У Дзі замутилось в очах, а серце тривожно забилося.

— Так он для чого вони найняли її...— Він не договорив. А по хвилі мовчанки прошепотів:— Га-разд. Ти подожди тут. Я піду сам. Тільки не одходь далеко...

Коли він увійшов до просторої фанзи, ледве освітленої лойовим каганцем, назустріч йому ви-йшов кремезний китаєць. Його обличчя блищало від жиру, балахон ледве обтягав товстий стан. Він приязно усміхнувся і запитав:

— На скільки? На раз чи на ніч?

— Хочу бачити Лоян-фі-Дзу,—тремтячим голо-сом промовив Дзі.

— Її не можна навіть на ніч. Вже передали в інше місто.

— Куди?—скрикнув Дзі, і стиснувши кулаки, рі-шуче ступнув до купця...

— А тобі що?—суворо grimнув господар.

— Я брат Фі-Дзі,—захрипів Дзі.—Так от на яку роботу ви її найняли! Де вона?

— Не знаю. і не твоє діло. У нас нема...—спо-кійно відповідав купець.

Розум мутився у Дзі... серце йому розри-валось.

— Де вона?!—кинувся він на купця й схопив його за петельки.

Той відіпхнув Дзі, гукнув у двері і вдарив Дзі по обличчю металевою люлькою, що тримав у руці.

— Геть, гнойовий листе!.. Геть, мандаринський зраднику, втікач! Знаємо тебе, голота штрафна!— Він розлютовано гукав, тикаючи до Дзі долонею.

— Ага... От як! Он куди спродав!—несамовито закричав Дзі і як очманілий винісся за двері.

— Шу-ен!

— Гукнув він. І коли той кинувся йому назустріч, Дзі вихопив у нього штуцера, запхав набої, прожогом повернув до кімнати. Біля купця вже стояло кілька чоловіка, що вибігли з других кімнат.

Розлігся вибух і купець ойкнувши звалився на підлогу. Один, два, три постріли—і серед фанзи з купки трупів текла кров.

— Швидше назад!—схопив Шу-ен за плече Дзі. Силою витяг на вулицю, і обоє, мов опечені, подались.

А недалеко ямена спинились. Шуен промовив:

— Тікати, треба сьогодні, зараз.

— Так, так... зараз... тільки взяти ще один штуцер і патронів,—спокійно сказав Дзі.

Коли підійшли до ямена, Шу-ен промовив:

— Подожди,—і зник у пільмі ямена.

За кілька хвилин він повернувся із другим штуцером, а по дорозі витягав з кишені патрони й передавав Дзі.

На північній брамі Шу-ен змінив вартового і відібрав ключі.

А коли той пішов, вони одімкнули браму, тихо відчинили й вийшли.

— Ліворуч, в гори,—промовив Дзі.

— Але там місіон?—прошепотів Шу-ен.

— Туди й треба. Дома голодні.

Швидко були біля великого, обнесеного високим парканом місіону.

— Од мандарина, негайна справа,—суворо сказав Дзі на запитання воротарки.

За хвилинку відчинилось віконце і вогник ліхтарика кинув промінь на двох стражників.

— Тепер ключі опинились в їхніх руках і злякана служниця повела їх у горниці.

Зблідлий уповноважений сидів на стільці, мов скам'янілий. О, хіба він не пізнав Дзі? Ще б пак!

— П'ятсот ян паперами на стіл!—грізно наказав Дзі.

— Така воля мандарина,—додав Шу-ен.

А коли Дзі наставив дуло штуцера, клацнув замком, перелякана французка кинулась до скриньки і тремтячими пальцями одраховувала банкноти.

За кілька хвилин Шу-ен і Дзі вийшли з місіону, замкнули з вулиці ворота й подалились у напрямку Куно.

*

— Мамо! Це я, Дзі,—притишено гукав Дзі, стукаючи до своєї фанзи...

Мала сестриця вже спала, а мати поглядом страдниць дивилась на тремтячі губи сина й чекала чогось страшного, болючого її матерньому серцеві.

— Ми тікаємо. Ось гроші.—Дзі розмотав ганчірку.—Тут п'ятсот, а може менше.

— Пождіть кілька тижнів, не витрачайте, сховайте, щоб не натрапили. Потім заберіть сестрицю, паняйте до Шуенової матері.—І він кивнув на свого друга.—Разом переселіться в село Джі-Дзі-Фу. Тут забудуть, а там не найдуть.

Дзі оповів про Фі-Дзу і про те, що трапилось, а Шуен пояснив, як знайти його неньку.

Дзі приклав материні руки до своїх грудей,—потім підійшов до маленької сестри, що спала і ніжно торкнув рукою її головку...

— В Джі-Дзі-Фу побачимось,—сказав матері наостанку.

І обидва зникли в темряві.

Мати безтямно тримаючи в руці ганчірку з грішми, нерухомо стояла навколюшках серед хати і з її старечих очей текли сльози розпуки.

У н о г у і в

Йшли горами вночі, вдень одпочивали, а коли здибали понад шляхом купця, відібрали двох коней. Тоді мандрувати стало легше.

Їхали вже шляхами. За два місяці були біля Маймагену і хоч тяжкий був переїзд через Шамо, де через брак солодкої води та фуражу подохли обоє коні,—проте тепер вони вже не боялись, що спіймають.

Штуцери їм були вже непотрібні. В дорозі вони їх скористали тільки для полювання за сарнами. А коли добились до Кяхти, обмотали їх сухою травою й сховали в скелях. В Кяхті їх разом

з іншими чорноробами, що шукали долі, надибали підрядники і завербували на будівлю залізниці.

— Все вам буде там: і добра їжа, і платня, і нагорода за старанну роботу,—умовляв комісіонер зраділих заробітчан.

*

Робочих було більше сотні душ. Китайці. З далеких околиць злиденної батьківщини.

Як прибули на місце, їх приязно зустрів підрядник, усміхався й інженер, а підрядник ще поплескав вербовника по плечах і повів його за загорожу...

Ногуї жили в обведеному високим частоколом дворі, що навколо його був яр.

— Для чого то все,—Дзі і Шу не розуміли.

З двору іноді на конях виїздили веселі, озброєні люди, з чубами, як у Дзі та Шу-ена, тільки не на потилиці, а коло вуха. Крім штуцерів, вони мали причеплені до пояса довгі ножі, а в руках короткі палиці з ремінними товстими шнурами, з вузликами на кінці...

— Козаки. Охорона залізниці у ногуїв,—пояснили Дзі і Шу-енові ті з китайців, що були з далеких околиць.

Козаки теж усміхалися до прибулих китайців, щось гримали до них і чомусь показували короткими палицями з шнурами...

Незабаром з'явився монгол, і заговорив до всіх по-китайському. Він пояснив, треба будувати житло—землянки.

Всім дали лопати, мотики.

Годували добре. Потім вивели на роботи. Купами по десять, двадцять чоловіка. Дали грабарки. Монгол поясняв, якій партії що треба робити і як робити.

І Дзі з Шу-еном, як і інші, розчищали узгір'я, возили землю, насипали вали, вкладали на них якісь дубові дровиняки.

Часом приходив пан із срібними гудзиками на жупані і срібних клаптиках на плечах—щось міряв, дививсь у триніжник...

Згодом почали класти по цих дровиняках залізо. Залізний віз ходитиме тут,—пояснював монгол.

— Правда добре, що ми сюди потрапили?— звертався Шу-ен до Дзі.—Побачимо диво, заробимо грошей. А тоді й додому можна.

Шу-ен гадає, що раніш, як за два роки не можна вертатись. За цей час вони матимуть в кишені по 200 янів. Дома неньки до того часу якось проживуть на ті гроші...

Робили від зорі до пізньої ночі. Всі були веселі, бадьорі й працювали залюбки.

І козаки були веселі. Часто приходили до них, сміялись, жартували.

— Які гарні люди ці ногуї,— казав іноді Шу-ен, лежачи поруч Дзі на дощаному пілку землянки...

— Атож,— відповідав Дзі.—Тільки якісь у всіх у них такі очі і вираз, як у того купця, що я...

І Дзі замовкав.

Робочих-китайців прибувало ще і ще, з'являлися навіть інші люди, у довгих білих балахонах. Кореїці, як казав монгол,—з далеких країв...

Раптом їжу почали давати таку, як і в ямені. Мабуть багато людей стало. Здалека треба привозити їжу—міркував уголос Шу-ен.

— А я бачив за частоколом цілі склепи з мішками рижу,—відповідав Дзі.

Швидко появились і торговці-махлярі. Продавали тютюн, потайки—горілку. Давали навіть набір—у кого не ставало грошей, а нічого було закладати.

Та дивно. Вже два місяці минуло, а грошей ще не виплачувано. Вони й не вимагали.

Але почалися холоди. Треба було теплої одежі.

І через монгола переказали, щоб виплатили зароблене.

Минув тиждень, як обіцяно було, та грошей не давали.

Китайці почали хвилюватись. Дехто захорів.

Дзі, що заприятелював з монголом, потроху почав розуміти деякі російські слова. Він вже міг складати пару десятків слів, та розуміти нескладні речення.

— Чому не платять грошей?—спитав Дзі монгола.

— Не знаю,—відповів той, зрадливо посміхнувшись.—А втім,—мені виплачено. Тільки ти про це нікому.

Згодом про це дізналася вся артіль.

Зчинився лемент. Робочі, схвильовані, гомоніли цілий вечір.

Монгол уже не говорив із Дзі... Сказав усім, що обіцяно через три дні виплатити. Та й через три дні не виплатили.

Тоді, одного зимного ранку, ніхто не пішов на роботу, а всі рушили до паркану, ногуєвої контори.

І там підрядник промовляв:

— Про які гроші йде мова? Аджеж усіх їх годували... Мали вони притулок чи ні? Га?!

— Які гроші? Подуріли!

— Дай хоч за півтора місяці, тоді підемо,—передали через монгола.

— Он як! бунтувати?!—спалахнув підрядник і зник за частоколом.

Сотні робітників-китайців стояли біля двору, не знаючи, що робити.

Нараз, з-за частоколу, з гиканням, вилетіло півсотки козаків з піднятими догори шаблями.

Китайці німі, зачаровані дивились на перегони козаків. Надто чарівна була картина.

Але козаки летіли до натовпу. За мить вони врізались усередину, топчучи кінськими ногами людей, рубаючи шаблями праворуч і ліворуч.

Нелюдський крик розлігся по пустелі...

І лоя, у світлім кунтуші, розмахуючи маленьким штуцером, що ледве блищав у руці, стріляв у втікачів, бадьорив козаків.

Мов божевільні, розметались китайці по полю. Але їх наздоганяли швидкі коні козаків, і суворі,

з косами біля вух, вояки стинали втікачам голови, розрубували надвоє.

Дзі і Шу-ен встигли сховатись у кущі за часоколом.

Коли біля часоколу не було ані душі, а навкруги лежали трупи, калюжі крові й шматки людського тіла лоя, в світлім убранні, гукнув: „Годі!“. Тоді коні стали рівними шерезами й люди, що сиділи на них, відповіли:

— Раді старатися!

А урядовець з блискучими гудзиками і товстий підрядчнк у широкім жупані й смушевій шапці, що вийшли з воріт загороди, потиснули відважному рятівникові на коні руку.

— Так їх, гидоту, треба вчити. Знатимуть, як бунтувати!—промовляли вони...

— Ще раз спасибі! - звернувся лоя в ясному до козаків.—Про вашу відвагу знатиме навіть цар. По чарці всім! Ура! Ура!

— Ура!—прогуло в голому степу над кривавими трупами. Вечоріло. Над загорожею, мов вихор пронісся табунець пташок, жалібно скиглячи.

*

Коли стемніло, Дзі і Шу-ен крадькома вилізли з кущів і подалися геть.

Ішли цілу ніч. Холодну осінню ніч. А на ранок побачили вал і біля нього землянки інші, не їхні землянки. І люди, такі як Дзі і Шу, працювали тут на будівлі залізниці. Тут було не те, що там. Тут,

як дізнались вони від земляків, гроші виплачували. І Дзі з Шу-еном стали до роботи.

Але про події своєї артілі вони ні слова нікому не сказали. За якийсь час Дзі і Шу-ен одержали гроші й придбали собі теплі куцавейки й штани.

Оце люди ногуї!—говорив до Дзі Шу-ен.

Атож тільки й у цих теж такі очі,—відповідав Дзі. А за кілька днів Дзі ненароком почув розмову інженера і підрядника... Він міг зрозуміти тільки окремі слова.

— Десята верства. (Це та жахлива верства!) Побили китайців. Не платили грошей... Треба теж...— І обидва зрадливо усміхались.

— Тут теж буде!—говорив увечері Шу-енові Дзі. І розповів йому, що чув. Хіба можна всім про це говорити? І вони приглядалися до заробітчан, часом одкликали набік якогось певнішого, відважнішого.

Тільки десять душ разом із Дзі й Шу-еном розуміли яке лихе жде їхню артіль.

І, коли настали часи домагань заробітку, зволікання й обурення, вони вночі зникли.

Здалека, з горбочку, дивились, що буде.

— Ні... ці того не зроблять!—хвилювався один з десятих І-Ен-Кво.

— Побачимо. Не буде — вернемось, — коротко відповів Дзі.

А в полудень біля землянок, раптом, з'явилися вершники... зчинилась якась мішанина, метушня, галас, постріли...

— Он як не буде!—шепотів Шу-ен, втопивши зір туди, до землянок, де чинилась пекельна справа.

Тільки надвечір прийшли до землянок подивитись.

Сотні трупів, кров, шматки м'яса говорили за те, що тут сталось.

— Назад до скелі але недалеко звідси!—пошепки наказав Дзі.

І всі пішли до свого горбка—де скелі. Там здибали ще кількох...

— Втекли,—пояснили ті.

Оповідали: по обіді всі вони вийшли з землянок і почали радитись, що робити. Дехто чув за десяту верству і радив не йти до двору. Але хіба тому можна було поняти віри? Адже намовляв іти сам тлумач. І в цей час налетіли козаки... рубали, сікли, стріляли.

Над обрієм гір, несміливо блимаючи, з'явилися зірки. А з-за лісу визирнув місяць.

— В горі! Ми їм покажемо, як заробляти на нас гроші!—люто шепотів Дзі.

— Ночували в печері, збившись до купи. Нічого не їли цілий день. А надвечір Дзі розділив ватагу на дві купи.

— За лопатами й мотиками! а пощастить—їжі добути! А мо й козака піймати!—наказував Дзі ватазі з Шу-еном на чолі.

Несміливо, крадькома пішли.

— Отак, з двох боків, по кущах! Як буде не більше двох, тільки над'їдуть—одразу хапати за

обротъ коней, інші стрибайте на вершників, тягніть з коней. Не вдача—загибель.

Терпляче ждали...

Майже на світанку двоє козаків з'явилося на обрії. Вартові.

І тільки порівнялися з засідкою,—вісім душ кліщами обвилися навкруги коней і вершників. За хвилинку лежали порубані два козачі трупи.

Вся їхня зброя, одіж, як і коні, пішли в гори...

Пітьма розвіялась, і сонечко ласкаво зирнуло на землю.

За тиждень було озброєно більш половини вагаги. Біля частоколу зник віз із козачим провіантом, а за загорожею не стало дев'ятьох козаків. Їх знаходили завжди голими й мертвими... тільки далекі постріли говорили, що це не була робота диких звірів...

— На десятку верству!—скомандував одного дня Дзі.

І вдень біля десятої верстви чатовий загороди бачив, як проїхало двоє китаїців у козачому вбранні...

Два десятки вершників-козаків майнули навздогін.

А через п'ять хвилин після цього бачили ще двох, що поїхали в протилежний бік.

Ще два десятки вершників-козаків на чолі з лоєм у ясному подалися в другому напрямку...

Хунхузи появилися!—стало відомо за частоколом. Знищити, половити їх!

І коли лоя з вершниками зник за узгір'ям, до, частоколу летіла ватага інших вершників...

Не багатьом козакам пощастило сховатись. Дзі з кількома своїми був у конторі.

Інженер і підрядник зв'язані сиділи на підлозі а біля них стояв монгол.

І ти тут? Чудово!—промовив Дзі

Монгол пізнав Дзі й затремтів.

— Запитай його,—вказав Дзі на інженера,—що він писав про бунт? скільки заробив на цьому і, взагалі, хай прочитає нам свої звіти.

Інженера розв'язали і дали волю пошукати папери, одімкнути скриньку.

А для бадьорости, у нього над потилицею навіть продзичала куля з Дзієвої рушниці.

— І той, тремтячи, мов лист в хуртовину, божевільними очима читав усі папірці... депешу про розправу козаків, про царське спасибі, про орден офіцерові, про вищий чин інженерові, про підвищення платні, про збиток від бунтарів... Читав листи до акційного т-ва про „спосіб“, що винайшли вони, як дешево будувати залізницю... Навіть родинні листи почав хитати...

— Досить!—сказав Дзі.

Інженер ревів і бився головою об стіл... і читав листи...

Привели одного козака, що найшли під ліжком.

— Розкажи йому, як все було,—звернувся Дзі до монгола.—Він не розуміє нічого... Хай розкаже всім від чого повелися хунхузи!

— А цих...— показав Дзі на інженера й підрядника—школа набоїв!—І він мотнув рукою догори.

За годину увесь двір палав, освітлюючи далеко навкруги нічну пітьму.

Військова експедиція, що вирушила до десятої верстви, знайшла в двох кінцях від колишнього двору, в глибоких ямах, змішані людські й кінські трупи... В одній з них—і лою, якого пізнали по золотому хресту на шиї та лакерках, що їх певно не зажадали чи не змогли стягти „хунхузи“.

Боротьба була гостра. Хунгузів розплодилась незчисленна сила. Щодня прибувало нове й нове військо. Почали будувати фортецю. А Дзі з сотнею своїх товаришів подався у хінганські гори. Туди, до себе, на китайську землю.

Ногуй тепер знатиме, як задарма будувати залізницю...

Хай мандарини, місіонери, урядовці, купці—всі здирщики почують за нас. О, біднота, голота тепер матиме захисників!—у захваті промовляв Дзі, розподіляючи кому лишатися тут у бескедах, а кому на села, у військо.

— Хто зрадить, тому нема життя на цім світі. По шматочку різатимемо протягом місяця!

— А як темрява вкрила гори, Дзі одвів Шу-ена набік і пошепки сказав:—ти лишайся тут, а я до мами. Як вернусь, ти підеш.

І гукнувши молодого хлопця Лі-чана зник.

В Джі-Дзі-Фу, в фанзі, біля залізного двору, в хаті Шуєнової неньки Дзі найшов своїх: малу сестру й матір.

Дзі схилив на материні руки голову і плакав,— слухаючи її оповідання про Фі-Дзу, що її, як довідалися сторонні люди, продали десь у Шанхай.

Потім розповідала Шуєнова ненька і розпитувала за свого Шу. Аж коли зазоріло Дзі з Лі-чаном покинули фанзу.

Десь затріпав крилами півень, заспівавши привітання ранкові. А як відповідь йому—далеко на околиці заскиглив віслюк.

В а й к в о т и

Серед жителів Сі-чоу і Ланджоу ходили різні чутки.

Купці говорили про те, що до Урумчі по опіум тепер майже не можна їздити, бо „хунхуз“ Дзі грабує... Наявним доказом тому був багатій, що голий прибув до села Чін-гва.

Урядовці шепотілись, що тепер їм моторошно їздити по селах за податками, бо емісарові Сі-ян-фу, як той їздив,—одрізали косу й кігті та забрали увесь стягнений ним податок.

Жовніри були тої думки що хунхуз Дзі приймає до себе всіх, хто втече від мандарина чи з армії.

Біднота на всі лади переказувала оповідання про те, що хунхуз Дзі—це воскреслий мученик, який втонув; що Дзі—дух: одночасно буває на протязі тисяч верстов у різних місцях, де тільки но

з'явиться горе бідним... що він віддає їм всі гроші, відібрані у мандаринів і купців.

І біднота його не боялась, а кожен бажав мати за гостя в своїх околицях цього відважного захисника.

В Ланджюсині—як на ярмарку. Ще б пак: за один день стільки цікавого!

За невиплату штрафу й податків призначено продаж двох десятків дівчат з села Куно, виконання присуду—задушення в стовпах „огудників“ династії, розстріл сімох винуватців та суд над півсотнею неплатників із села Сі-ку-вена.

До Ланджюсину в цій справі з'їхалися люди з далеких округ, навіть європейці-купці, акціонери, місіонери, службовці.

Біля ямена гомонів тисячний натовп. Веселі, байдужі та перелякані обличчя. Із ямена нісся стогін катованих неплатників.

На дворі, біля стіни, семеро напівголих винуватців, призначених до розстрілу, та четверо в дерев'яних стовпах-клітках.

Вартові сповнені урочистої серйозності пильно доглядали смертників.

...За Мі-дзу-цжі!-пів'яна, місіон фагуй!—гукав біля брами верескливий голос авкціоніста—скарбника ямена.

—Ву-ші-га¹—гукав хтось із натовпу.

—Лу-сан-га!²—перебивав другий, простягаючи до авкціоніста руку.

¹ П'ятдесят.

² Шістдесят.

—Мі-дза за шістдесят три копійки...—шепотів підмогильним голосом старенький дідок до малолітки-дівчинки, що сиділа у нього за плечима.

Купи, купи!—схлипуючи, проказувала дівчинка до дідка.

Але він, втопивши погляд в аукціоніста, мовчазно похитував головою і сльози невпинно текли йому з очей.

В повітрі стало душно... немилосердно пекло сонце і, немов з пересердя, на деревах сварились горобці.

Занімілий натовп гойдався від натиску...

Раптом на стінах біля брами з'явилося кілька-надцять жовнірів, а позад натовпу кілька грізних голосів прорізали тишу:

— Розійдись!

Майдан півколом обступила ватага озброєних вершників.

З двору зачувся крик, ойкіт, постріли.

Потім все стихло.

Натовп порвався, метнувся на всі боки. І тільки відважні з людей, сховавшись за будівлі, визирали.

Кілька вершників тримали за оброті посідлані, але без вершників, коні.

За момент з двору вже вели вбраного в шовковий одяг мандарина й кількох службовців.

Озброєні люди метушилися біля вартових, що стерегли арештованих,—відбирали в них зброю.

Засуджених розв'язано, звільнено з кліток, і вони, немов очманілі, подались геть від карної стіни.

А на їхнє місце поставлено мандарина й службовців.

Постріл з кільканадцятьох рушниць, розітнув повітря і біля стіни звалилось кілька трупів.

Дівчатка, виведені за двір з аукціону, перелякано тулилися одна до одної, а до них лагідно говорило двоє вершників.

На всю площу залунав гучний голос:

— Родичі! батьки, брати! забирайте своїх дітей, сестер!—І через майдан щосили помчав дідок із перев'язом через спину, звідки визирала мала голівка.

— Мі-дза! Мі-дза!—гукав дідок до гурту дівчаток.

На його поклик одна дівчинка кинулась була назустріч, але її маленькі скалічені ноги не витримали, і вона впала навколішки.

Дідок підхопив її, взяв на оберемок, ніжно притиснув до грудей і швидко подався назад, через майдан.

Дзі! Дзі! Хунхузи!—лунало навколо.

За хвилину—майдан спорожнів.

*

„Для нас наступив рішучий час... Чужоземці вчинили провокацію й похід для того, щоб забрати наші багатства—копальні срібла й дорогих металів—забрати концесії в великих містах, пристані біля річок і моря...—Нашу Країну хочуть пограбувати! Йдіть до армії захищати своє добро!..“

Таку китайську прокламацію читав серед гурту повстанців Дзі молодий Лі-чан.

— Читай другу,—промовив Шу-ен.

„Ми, великі держави, не припустимо безладдя в країні. Воно погрожує нашому спокоєві. Всі повинні скоритися, скласти зброю і...“

— Досить!—промовив Дзі.

— Всіх бити: і своїх кровососів і чужих розбишак!—загомонило навкруги.

Лютий вітер, що шумував навколо, пересилив гірське оточення, прорвався серед скель у затишну балку і своїм стогоном заглушив розмови ватажків і гомін повстанців.

І потім ватаги хунхузів нищили китайське панство, мандаринів, невеликі загони російських військових експедицій...

А де бував „хунуз“ Дзі, там біднота знала, що воно за похід, що воно за повстання та боротьба чужоземців і своїх...

Коли ж скінчилась баталія імперіялістів з боксерами, з півночі було вислано чисельні загони козаків, а з півдня—китайських кантонців. Винищити хунхузів—було гасло.

Дзі з товаришами стало непереливки,

Довелося тікати до Тибету в пустелю Гобі, розпорошуватись по селах.

Але зникало військо—і „хунхузи“ плодилися, як опеньки.

І коли Дзі, Шу та юний Лі-чан з'єднали знову свої ватаги,—Дзі надумав нове.

-- Я поїду до Шанхаю,—сказав він Шу-єнові і Лі-чану.—Щось мене тягне туди, де Фі-Дза в неволі. Адже я мушу знайти її.

-- Алеж і ми мусимо йти з тобою—одказали Шу і Лі.

-- Ні, не можна! Нашим ім'ям користуються розбишаки. Треба їх винищити, а своїх тримати в руці! Шу мусить лишитися. Хай вже йде Лі-чан. Може, за рік, будемо назад.

І Дзі з Лі-чаном зникли.

*

Шанхай.—Яке велике місто!.. Які будівлі—палаці, кам'яниці! Порт, дивні самоходи-вози, чужоземці. Дзі та Лі-чан бачили, як будуються європейські палаці, сковуються в мармур береги моря... як будується залізниця по вулицях... сила чужоземних пань і панів... Тисячі голих співбратів... Щовечора ходили по всіх чайханах, дівочих будинках; зазирали до готелів.

Але Фі-Дзи не бачили.

Одного разу, коли вони, стомлені, лежали на глиняних пілках плянтаційної касарні—Лі-чан витяг тонесеньку книжечку і почав поволі читати.

Якісь люди „гоміндан“, що написали цю книжку, оповідали в ній про царя, його двірцевих, про те, що він запродався чужоземцям... що народ сто-

гне під самовластям царського урядування... про те, що треба скинути царя і встановити народне правління... Ці люди кликали закладати такі осередки, гуртуватись, збирати зброю, щоб у слушний час скинути царя і його прибічників...

Дзі запалав... прохав Лі-чана читати цю книжку ще й ще. Де він її взяв? У якогось рикші? Так треба ж знайти його!

Через який час Лі-чан привів і того рикшу. Він дав листівку й ще одну книжечку...

В них говорилось про те, що молодь китайська організується і йде по науку в чужі краї, а приїхавши з науки роз'їдеться по всьому Китаю, щоб навчати темних, як позбавитись біди...

Рикша розповів, що в Шанхаї є вже таких більш як дві тисячі... що головний їхній проводир—Сун-ят-сен.

Дзі і Лі-чан вже все знали. Як треба організувати, яке буде гасло, що робити... як напучувати людей.

І вони зникли з Шанхаю.

За півроку Дзі і Лі були вже дома, щоб матері принести невеселу звістку про Фі-Дзу та радісну Шу-енові про нову знахідку, нову боротьбу

Але мати не діждалась—померла, звіривши меншу доньку Шу-еновій матері.—Два дні сидів Дзі на могилі переможений тугою та виконуючи закон.

Шу розповів, що більшість ватаги розлізлась і багато з них майнуло у гори, до Урумчі.

Та для Дзі тепер було однаково.—Настали інші часи. І Дзі сказав Шу-енові свою думку.

Треба зібрати найпевніших, втлумачити їм і розпорошити по всіх селах, містах, околицях. Сили треба гуртувати... Самим нічого не зробити, коли біднота не знатиме де те лихо—і як тому лихові зарадити.

Так і зробили. Кілька десятків певних розійшлося по селах, містах.

Дзі, Лі і Шу переїхали з сім'єю в Гамі, за пустелю Гобі та взялися до хліборобства. Навперемінку їздили по своїх посланцях, збирали відомості, давали поради.

Була довга й уперта робота.

Про хунхузів і Дзі всі почали забувати. Тільки, коли арештовували кого з їхніх однопумців—кілька з них робили наскоки та відбивали ув'язнених.

Тоді знову виникали чутки про „хунхуза“ і Дзі.

Не тільки в селах, містечках і городах були спільники, — однопумці були серед війська та навіть мандаринових службовців, що прихильно ставились до таємничих поривань невідомої сили.

Не дні й місяці, а йшли роки упертої роботи.

І Дзі, і Лі, і Шу—старіючи молоділи надхненням знемагаючи набиралися сил.

„Незабаром настане час!“—казала одна листівка, що з півдня через зв'язок дійшла до Дзі...

Геть дракона!

Величезними загонами йшло військо. І вдень, і вночі. Лишали в містечках невеликі відділи, що розпорошувались по селах.

Вони були з Сі-ян-фу, з дао-тайської цитаделі.

— Що то? Чому то? Невже знову вайквоти?— хвилювалися мешканці.

Жовніри мовчали: їм було невідомо. Вуку-ани були напружені й схвильовано зазирали до на-товпів, що купчилися подивитись на небувалих у їхніх околицях гостей—регулярне військо.

Тепер в ямені¹ щоночі гули не самі літаври, а дзвоники варті дзеленьчали майже безперестану.

Пильнуй!

То була подвійна сторожа.

Таємничо скиглячи, в повітрі летіли у вирій гергелі.

— Значить, там вже почалось,—сказав Шу-енові й Лі-чанові Дзі.

А коли, слідом за військом, посунулися валки навантажених таратайок, мажар, впряжених гужем шестериками лодз², що тягли майно й самих місіонерів та концесіонерів, Дзі, Шу і Лі-чан уже були певні того, що „вже почалось“.

Мотнулись „по своїх“ і були наготові.

Дні здавались за цілу вічність. Ждали звістки. І вона прийшла.

¹ Подвір'я, де живе мандарин.

Лодза - покруч коня й віслюка.

Привезли її десятеро вершників, жовнірів.

На жовтому шматочку паперу було написано:

„Надсилаємо десять певних. Захоплюйте середину округи Ханхай, од Турфана до Сі-нін-фу. Хатан вже повстає“. І підпис: „Гоміндан—Сун-ят-сен, Лі-куен“.

Жовніри були з Лян Джо-Фу, дао-тайські.

Вони додали:

— Там, певне, вже захоплено, бо після від'їзду через два тижні мав бути виступ, а з того часу минуло більше, як два місяці.

Дзі виїхав у Сі-нін-фу, Шу—в район Чо-ква—Сучоу; Лі-чанові припоручено Турфан-Хамі. На трьох розділено десятків прибулих вояків.

Повстання почалось одночасно в усіх закутках.

У Сі-нін-фу на бік Дзі відразу перейшло більш, як половина дао-тайських жовнірів і повстанці захопили місто. Але мандарин і ті-тай сховалися за міцними мурами ямена й цитаделі.

Увесь народ, і купці навіть, став на бік повстанців. Усі ненавиділи династію, яка катувала бідноту й немилосердно тягла хабарі з багатіїв—тому всі раді були будь-якій, але іншій владі.

— Геть дракона! Геть упиря-царя! Хай живе влада всього народу!—лунали вигуки „гомін-данців“...

Тепер вони були верховодами нового ладу. І їх слухали.

— Сами будемо обирати собі мандарина! Сами будемо обирати посланців до уряду,—радо передавалося з вуст до вуст.

Але мандарина ще не обирали. Містом керував Дзі.

Ждали, доки захоплять ямен. Там увесь апарат—писарі, урядовці... А без них—хто зуміє повести справу? Тільки вони добре грамотні і знають усі порядки, як і що треба.

Ямен і цитаделю брали облогою. Не вистачить їжі—здадуться.

Цитадельна варта, що її ставили на стінах, на мотузах спускались по другий бік, бік повстанців. І так щодня.

— Всі хочуть до повстанців,—оповідали втікачі—але браму бережуть сами ву-куани... Щодня січуть голови підозрілим...

— Нічого... ми їм покажемо, як сікти!—шепотів Дзі.

І він летів до залогі, до вартових; давав розпорядження місцевій міліції щодо порядку в місті, диктував друкарям, аптекарям—найграмотнішим людям у місті—відозви; поясняв у них значення повстання, завдання нової майбутньої влади... розсилав уже друковані листівки по околицях... вислав загони до Хамі, Коан-фу—на допомогу Шу-енові й Лі-чанові; щодня сповіщав до Ланджо-фу про хід подій.

Його ентузіазмом були захоплені й інші. Здавалось, гори переверне наелектризована маса.

— Ямен капітулює!— врешті залунало.
Дао-тай прислав делегатів! Прохає на переговори!
І ямен здався. А після переговорів здалась і цитаделя.

Умовою було: ніхто, крім тчі-тая, дао-тая¹ мандарина, не йде до суду й нікого не карається.

В той саме день телеграфіст з ямена цокотів на телеграфі до Лан-джо-фу: Дзі говорив з Лі-куеном.

Той сповіщав, що Ханькоу напередодні захоплення. Там втрутилися в справи чужоземці. В Шанхаї теж... Пекін, Кантон Ху-нанфу, Тенсін вже захоплено.

Дзі передавав про події своєї округи. Питав поради, як далі.

Лі-куен відповів лише, що одержав наказа: всіх мандаринів, дао-таїв вислати до Пекіну, а на місцях влада лишається в руках повстанців.

Дзі дивувався, чому треба посилати дао-таїв до Пекіну. Ну що ж, що Юан-ші-кай перейшов з усім військом Пекіну на бік революції? Але ж мандаринів треба винищити!

Лі-куен нічого не відповів. Йому, мабуть, теж було дивне все це.

І цього ж дня біля велетньої стіни, проти ямена, на якій був намальований фантастичний дракон, символ богдоханської страшної влади, призначено кару мандарина, дао-тая і тчі-тая...

¹Тчі-тай дао-тай—керівник провінції, губернатор.

Сотні тисяч люду загатили майдан.. Три від-
годовані керівники губерні, війська і повіту стояли
біля стіни із зв'язаними назад руками.

— Яка кара цим гнобителям?—гучно залунав
голос Дзі поверх тисячної маси.

Серед гомону натовпу, його голос ударився
об передні шари й стих.

На хвилинку це питання приголомшило люду, що
мав судити своїх катів.

Та відразу майдан залився ревом голосів, що
зливались в одне гудіння. Чути було навперебій
вигуки тільки з ближчих рядів:

— Задавити, як інших давили!

— Відсікти голови, як іншим сікли!

— Забити палицями на смерть, як інших заби-
вали!..

— В колоду й задавити!

— Розпиляти надвоє!

— Розідрати межі двох дерев.

— Повісити! Застрелити!

Побажання кари виривалося з грудей кожного,
що волів гнобителеві тої кари, від якої, з ласки ман-
дарина, погинула близька йому або рідна людина.

— Все зробимо!—відповів Дзі. І скомандував:

— Роздягнути, закувати в колоди!

І три недавні правителі були півголі й закуті
в тяжкі колоди!

— Души їх!—несамовито крикнув якийсь жіно-
чий голос з даху ближчої фанзи, де теж сиділи
й стояли купами люди.

— Задушити!—наказав Дзі.

Але в той момент, коли двоє недавніх гсун-пу¹ хтіли звести колоди, Дзі наказав:

— Скинути!

— Задушити в стовпах!

І троє були введені в стовпи. Підвелись там на поперечку, і їхні голови обхопили верхні дві дошки... Над стовпами—призмами визирали страшні, бліді обличчя, тулуби тремтіли в затиснених клітках. Гсун-пу взялись за перекладину. Момент, перекладину висмикнуть, і три падла повиснуть у стовпах, на витягнутих від власної ваги шиях.

Але Дзі знов наказав:

— Вивести із стовпів!

— Відрубати голови!

І за хвилину всі троє стояли навколішках із похиленими головами.

Трое гсун-пу тримали своїх недавніх правителів за коси з піднятими в правих руках гострими широкими мечами, готові вмент одсікти голови... А Дзі, ніби згадавши щось, крикнув:

— Не треба.

— Розрізати надвоє! В дошки! Тупими пилами! Натовп тремтів з надхнення солодкої помсти...

— Начетверо!—гукав хтось.

Принесено дошки. Навстоячки приставлено кожному, на весь зріст, спереду й ззаду... Зв'язано кільцями біля ніг, колін, черева й шиї... Зверху над головами ще були кінці дошок...

¹ Поліціантів

По двоє гсун-пу стали на височинах над кожним, з пилками.

— Ріж!—гукнув Дзі.

В той момент, коли дзигнула криця і захрумчав перший поріз країв дошок, розлігся несамовитий крик трьох...

І Дзі звелів розв'язати.

Три напівмертві від муки фігури знесилені присіли.

— Громадяни! — звернувся Дзі до натовпу. — Ми показали цим злодюгам-катам, як добре було тим тисячам, що погибли в такий спосіб!

Повстанці-революціонери з огидою тепер мусять відкинути ці страшні катування... Хай віднині не буде ні карних стовпів, ні дошок, ні колод, ні мечів... Люди сами найдуть кару злодіям...

— Хов!—Правда! Геть! Знищити стовпи, дошки, мечі, пилки!—залунало на майдані.

— Але кару, кару цим упирям!—не вщухало лу-нати серед натовпу.

І Дзі провадив:

З центру нашого народнього повстання нам наказують, щоб цих злодюг послати до Пекіну...

Одначе тисячі голосів не дали йому говорити:

— До Пекіну? Ніколи. Тут карати!.. У нас на очах!

— Так, громадяни, ми бачили їхні катування, ми мусимо їх і покарати. Треба також передати і в центр, щоб так само покарали народніх катів, династію, богдохана і всіх верховодів, що знущались з народу!—говорив Дзі.

— Розстріляти!—гукнув він до жовнірів, що вар-
тували трьох недавніх правителів!

Гомін похвали й легке зідхання розляглося серед
натовпу.

І троє були поставлені лицем до стіни.

— Раз, два!—зачулася команда.

І два десятки жовнірів, поставлених проти кар-
них, вистрелили.

Три трупи звалились під стіну.

— Знищити дракона!—гукнув Дзі... і пішов
до ямена.

Передня лава кинулася до стіни... Чим і що по-
палось під руку шкребли вони намальованого
дракона... Хтось рубав по ньому вихопленим із
рук жовніра карним мечем...

Надвечір, над яменом маячив п'ятикольниковий
прапор—республіканський стяг.

Вся округа позбавилась володарів вікової ди-
настії. Влада була в руках народу.

Одержано відомості, що й по цілому Китаю вже
не було богдоханової влади,

Не стало страшного дракона, а натомість мая-
чив прапор нової республіки.

Сі-нін-фу уповноважило Дзі бути замість тчі-тая,
дао-тая і мандарина, а на допомогу йому обрано
трьох найвидатніших повстанців з його ватаги.

Дзі з близькими повстанцями виробляв консти-
туцію округи, статут правного життя.

Скасовано всі борги з бідних. Владу на селах,
керування околицями передавалося самим меш-

канцям, касувалося призначення урядовців і старостів, касувалося усякі привілеї багатіїв, урядовців. Оголошено рівне право громадян. Призначено податок, вважаючи на заможність, скасовано штраф і примус до служби у війську й оголошено до нього добровільний вступ. Скасовано смертну кару. Встановлено щорічне народне право виборів керівника округи—повітів, сіл.

А згодом прибув уповноважений центру перевести вибори до парламента. З його пояснень Дзі дізнався, що, згідно з положенням, до парламента можуть попасти „люди науки“, „обізнані з державним ладом“, „люди, що мають повагу в окрузі, які своєю заможністю виявили хист провадити господарство“

Дзі зрозумів, що жаден повстанець не зможе бути делегатом... жаден убогий не попаде до вищої наради виборів президента та встановлення ладу в країні. Дивно було все це для Дзі і він запитав телеграфом поради у Лі-куена з Лан-джо-фу... Та він ще більше здивувався, коли замість Лі-куена з ним говорив якийсь Фі-дза Д'єн, що коротко, але суворо наказав:

— Слухати посланця й нічого не вигадувати!

Лі-куена там вже не було.

Знов недобре передчуття охопило Дзі, і він негайно викликав Шу і Лі.

Шу порадив: не слухати нікого й до Пекіну на вибори послати своїх посланців. Лі картав усі центри, грозив кулаками в повітря.

Дзі мовчав і слухав їхньої поради.

Потім сказав:

— А коли скрізь так буде, як хоче центр? Наколи там буде наших який десяток,—що вони зможуть зробити серед вельможного панства й купців?

— А що, як всі вони виберуть знову нового богдохана, згодяться на китайську династію? Адже шепотяться про те урядовці,—сперечалися Шу-ен і Лі-чан.

— Тут криється щось дивне,—промовив Дзі.— Чому центр вимагає приставити мандаринів до Пекіну? Чому жадної звістки від Гоміндану?

В цей момент у дверях з'явився ши-є з ямена. Він щось усміхався й подав Дзі папірець, якого той передав Лі-чанові.

Лі-чан прочитав:

„Чому покарали тчі-тая, дао-тая й мандарина? Негайно сповістити до Пекіну. Лан-джо-фу--Фі-дза-Д'єн“.

— Це той, що зараз замість Лі-куена...—пояснив Дзі.

Урядовець загадково усміхнувся.

— Це один з колишніх близьких мандарина,—пояснив Дзі Шу-єнові й Лі-чанові, коли вийшов ши-є—він міркував, що сам буде тепер мандарином або, принаймні, від нього не втечуть хабарі. Порядки про рівність та кару хабарників йому не подобаються.

— Військо в твоєму розпорядженні?—запитав Шу-ен.

— Так.

— Ну, чого ж міркувати! Не віддавати ж здохутого.

— Добре... Вишлемо своїх... Їдь і ти, Шу. Ліхай керує двома провінціями. Адже є добрі помічники?

— Будемо тверді. Я міркую, тут щось не теє...

— І він не договорив; набив тютюном люльку й мовчки пихкав.

Знадвору в розчинене вікно дмухнув вітрець і почав ганятись за синіми тютюновими хмарками.

Уповноваженого Дзі відіслав назад, звелівши переказати у Лан-джо-фу, що повсталий народ, який знищив керування гнобителів в окрузі, пошле до парламенту тих, кого знайде вартим того.

А телеграф передав у Лан-джо фу від Дзі запитання:

„Негайно сповістити: де подівся Лікуен?”

Десять найвидатніших повстанців і Шу-ен виїхали до Пекіну.

А одного дня до Сі-нін-фу наближався великий військовий загін, що оточував паланкін і кілька навантажених мажар.

Люди вийшли дивитись на цю військову процесію. Хоч і недавно минули часи мандрювання таких церемонійних валок, та народ якось забув про них, і мешканці Сі-нін-фу з цікавістю поглядали на неї... Декілька собаченят енергійно сми-

кали зубами за хвости лодз, на різні голоси вигавкуючи зустрічне вітання.

Процесія прямувала до цитаделі.

Коли процесія наблизилась, один вершник передав через варту візитову червону картку. З віконця паланкіна висунулась лиса голова, розлютоване обличчя.

Але що міг пояснити його вукуан, чому так довго не відчиняють брами цитаделі.

Врешті, з воріт вийшов вартовий і сказав: „Генерал У-пей-фу може увійти“.

Паланкін затріпотів. В ньому щось тупало, гарчало, розмахувало з віконця руками...

Генерал лютував:

— Як? мене? Генерала У-пей-фу? Пішки? Одному без моєї варті? Це ж глузування!

Але вартовий не відповідав і з усмішкою поглядав на шарудіння в халабуді.

Ву-ку-ан знов підійшов до вартового й сказав тому, що командував округи, генерал У-пей-фу, вимагає, щоб негайно відчинено ворота, і його пропустили з усією валкою, додавши від себе, щоб перед ворітьми виставили почесну варту.

Цитадельний зник, а за кілька хвилин вийшовши одповів:

— Увійти в цитаделю може тільки сам генерал.

Впала мовчанка... В паланкіні вже нічого не кричало, не тупало, а згодом паланкін, що тримали ввесь час на руках кілька душ, поставлено на землю і з нього вийшов вбраний у шовки

огрядний чолов'яга, з причепленою збоку шаблюкою.

Генерала проведено через двір, троє внутрішніх воріт, на яких ще лишились розмальовані фантастичні „вії“ та дракони, і нарешті введено до головних апартаментів форту. Пройшовши кілька кімнат, де всюди сиділи або лежали жовніри, його ввели до ку-а-тінгу Дзі.

Той сидів біля столу, розмовляючи з своїм військовим ши-є¹.

У-пей-фу скипів, крикнувши:

—Це ви насміхатися з вашого начальника? Чому сидите й не зустрінете генерала?

Дзі подививсь на нього й спокійно промовив:

—Сідайте й не галасуйте, коли не хочете потрапити до холодної.

У-пей-фу затрясся, стис зуби і не сів, а важко впав у крісло, нервово вихопив з-за пазухи срібну водяну люльку, тремтячими пальцями наклав тютюну і запихкав. Вода в люльці булькотіла і, здається, із злости булькотіло всередині У-пей-фу.

Нарешті Дзі скінчив розмову і звернувся до генерала.

У-пей-фу нервово вихопив червону торбинку, витягнув з неї зложений втроє величезний пакет і подав Дзі. Ши-є розпечатав пакет, витяг великого листа й почав читати.

В папері говорилось, що новий уряд, в особі уповноважених, клонить голови перед послугами

¹ Писар, секретар.

Дзі та його відвагою.. Але, беручи на увагу те, що у нього сила роботи із сполученням служби військового начальника, губернатора та мандарина, уряд надсилає генерала У-пей-фу, якому й належить передати командування військами округи. Дзі прохають надалі вести громадянські справи округи дао-тай-ства, мандаринства, доки буде прислана йому допомога. Далі знову без кінця вихваляли Дзі за послуги.

Підписали наказа—генеральний військовий начальник Юан-ші-кай та Лі-ші-к'ян.

Генерал, тим часом заспокоївся й теж захоплено слухав листа, що красномовно читав ши-є.

Дзі на момент замислився, а потім зідхнувши,— наказав пропустити до цитаделі генералову валку.

За кілька хвилин У-пей-фу і Дзі вже мирно сиділи тут же за столом і пили чай.

У-пей-фу з захопленням оповідав, як він відразу, слідом за Юан-ші-каєм, перейшов у Тянь-сіні¹ на бік революції, як брали облогою Пекін. Як його призначив Юан-ші-кай сюди за командувача. Як врешті, їм, військовим, тепер краще, ніж за династії, перед якою вони були самі раби, як і всі інші...

Дзі сидів засмучений і байдуже слухав генералове оповідання.

Після приїзду У-пей-фу й передачі йому військової влади почались частіші зносини з центром. Дзі діставав накази, інструкції щодо реформ...

¹ Місто біля Пекіну

Із усього того він бачив, що хилиться на старе, як було й за богдохана. З нового було лише те, що, замість представників династії, повинні бути люди, може, і ті самі, але такі, що визнають республіку, та відмінено сікти голови, задушувати в стовпах і різати між дощок. Катування палками, колоди на шию дозволялись, привілеї багатіїв лишались і навіть більш, ніж раніш. Говорилось про те, що мандарини повинні свою міць спирати на купців, багатіїв. Про бідноту навіть не згадувалось. Замість дракона заводилось п'ятиколовий, республіканський стяг.

Всі реформи, що завів Дзі, виходило, йшли на нівець. Тому Дзі всі розпорядження з центру уважно слухав, і клав до столу.

В керуванні округою й надалі користався з виробленої ним конституції.

Він ще мав надію, що парламент зробить сподіване, але сумнів заглядав йому в душу.

Він мовчав і замислено, сумно дивився на ентузіястів повстанців, що виконували різні обов'язки по ямену і дао-тайству. Але з цитаделі щоночі знову жалібно гуділи літаври—варта панського покою.

Одного вечора до ямена приїхало кілька мажар та у шовки вбрані балагули.

З них вилізло кілька чоловіка, що з їхніх рожевих подоб яменці пізнали гостей з добрих сторін Китаю.

—Пекінці і кантонці,—пояснили візники зацікавленим яменцям.

Прибулі були веселі. Вони не вимагали, щоб їм одчиняли ворота й виходила почесна варта.

Один з них навіть запитав службовця ямена:

—А сьогодні Дзі не сердитий?

І всі прибулі засміялись.

Їм відома була okazія з У-пей-фу.

Вони привезли багато новин для Дзі.

Атож, листи були з самого Пекіну.

В них теж чемно, улесливо говорилось до Дзі про його заслуги перед країною, що її уряд хилить перед ним голови, а головний зміст їхній був про те, що до Сі-ян-фу призначено да-отая і мандарина. Дзі призначали одноразову допомогу в дві тисячі янів—п'ятилітню дао-тайську пенсію.

Відтепер, з новим дао-таєм і мандарином на-стала нова влада й нові порядки. З газет, що привезли з собою нові урядовці, Дзі та усі яменці дізналися, що Сун-ян-сен відмовився бути президентом і ним став генерал Юан-ші-кай; що до парламенту з деяких округ приїхало декілька фіктивних делегатів—хунхузів-розбишак, вони намагались зруйнувати нову владу і їх заарештовано...

...„Значить, Шу, теж“...—майнуло в голові Дзі...

А другого дня Дзі мав довгу бесіду з новим дао-таєм. І той мусив послати до Пекіну депешу:

„Вимагаю негайного звільнення Шу-ена і дев'ятьох за його вказівкою. То є чесні революціонери.—Дзі“.

Мандарином у Турфан призначено одного з прибулих урядовців, а в Хамі послано правителя ямена.

Тепер Дзі зрозумів, чому той завжди усміхався.

Але Дзі було не до смішок. Відтепер він не мав спокою. Врешті, не стерпівши, послав одного з своїх близьких до Лі-чана в Хамі, сповіщаючи того, що їде жити до Ку-ан-тьєну до своєї сестри й Шу-єнової матері, куди велів і йому приїхати, як здасть мандаринство.

І Дзі з Лі-чаном знову взялися хліборобити.

Розчищали найнятий у місіона по верхів'ях гори ланок, збирали з ниви дрібне каміння, що ним було всипане поле, наче після кремневого дощу; звозили його до річки, де копали по мілині мул і возили на ниву... Шукали палива на зиму: гній по дорозі, листя біля дерев.

Лі-чан іноді ходив до Сі-ян-фу дістати через зайомих служників ямена газети з Пекіну, що часом надходили туди. І вони з Дзі читали новини... Читали про договір уряду з Англією, який стверджував богдоханову умову на англійську монополію торгівлі опіюмом; про заборону китайським громадянам торгувати опіюмом під загрозою смертної кари... про заборону палити його.

„Дивно...—міркував Дзі:—і монополія торгівлі, і заборона палити?..“

— А штраф?—додавав Лі. Хіба це не дасть добрих грошенят мандаринам!

Читали й те, що всій сім'ї династії дали палац для життя, та ще й велику пенсію; про здоров'я семилітнього принца Кі... про нові концесії Фа-

гуя¹, про новий податок на землю—на дрібних кустарів, на рикш, вантажників. Навіть промайнула звістка, що Сун-ят-сен опинився в Японії.

— Чому?—питали один одного Дзі і Лі-чан.

І вони покладалися тільки на Шу, що безперечно таки має колись повернутись...

І Шу-ен прибув. Аж через рік. Пішки пришлабудив.

Оповідав, що їх арештували, хтіли судити за те, що покарали отих—дао-тая й мандарина... Прозвали розбійниками. Розповів, що все урядування державою веде генерал Юан-ші-кай, з яким на початку революції увійшов у спілку Сун-ят-сен, а потім утік з Пекіну. Вже в тюрмі їм переказували, що він посварився лише тому, що Юан-ші-кай не згодився взяти з партії Гоміндану двох за міністрів.

— Тільки тому?—запитав Дзі.

— „Гоміндан!“ Що з Гомінданом?—оповідав Шу-ен.—Багато членів його пішло на службу до Юан-ші-кай і зреклося своїх революційних домагань; деякі просто заявили: адже їхня партія тільки й домагалася, щоб знищити династію.

І довго ще після Шу-енового оповідання всі троє сиділи заціплені й мовчазно палили люльки.

*

Дзі, Шу і Лі жили разом.

Вечорами, після роботи, сиділи й згадували минуле...

¹ Француз, Франція.

— Для чого ми все робили?—питав Дзі, усміхаючись, і сам відповідав: щоб поверх дракона причепити прапор і дати службу новій касті та широкий простір хабарництву.

— Хіба новій?—заперечував Шу-ен.—Зробили тільки переміщення мандаринів з Пекіну в Сін-нін-фу, з Ханькоу в Турпан і з Кашгару в Шанхай... Біднота, як стогнала, так і стогне!... Подивись но,—вказував Лі на вулицю, де ліхтарі освітлювали купку людей, що несли паланкін.

— Нічого не змінилось! —зідхнув Дзі.

А одної ночі з Турпану прибув старий повстанець Шу-Цзю-я, приятель Лі-чана і Шу-ена.

— Щотижня катують бідноту,—нервово оповідав він. — Місяць тому — побили всю спину до кісток одному з повстанців-селян за те, що сказав: „Ми за вас бились, а ви й далі пригноблюєте нас, бідних“. Розстріляли Ду-дьяна і Шекву, які втекли з війська, побивши за катування одного вуку-ана. Купці за борги беруть дівчаток у винуватців і спродують... А ось тепер наказано присілкові Дзі джі-фу протягом місяця приставити мандаринові, нібито для дао-тая, п'ятеро свиней та сто янів грішми... Кажуть—штраф за дволітню невиплату податку... Цебто за часи повстання...

У всіх злісно блищали очі... Оповідання Шу-Цзю-я лише нагадали їм ті страшні гноблення, що відбувались у них на очах, але які вони нібито намагалися не помічати.—Хіба вони й без нього не бачили знущання мандаринів з бідноти,

гульбища багатіїв, нужденність голоти й її рабський стан перед багатими та мандарином, відбирання ланів від бідноти за невиплачення боргів, безмежні обов'язки бідних перед яменом і сваволлю багатіїв, що в своїх руках тримають урядування; безсоромне хабарництво чиновників ямена, в чиїх руках доля кожного бідака... О, все це вони знали. І як колись, Дзі подивився у вічі Шу-енові й Лічанові й їхні погляди сказали все.

— Виходить, знову?—запитав Дзі.

— Інакше не можна!—відповіли Шу і Лі.

*

Незабаром ім'я Дзі знову розлягалось по округах. Де ямен чи багатії завдавали людям болю, там Дзі правив за лікаря.

І знову ямени тріпотіли перед ім'ям Дзі та його ватаг і знову купці їздили об'їздами до Урумчі, а хабарники—урядовці зникали з яменів, і військо дао-таїв ганялося за невловимими „хунхузами“.

Пригноблений, скривджений, покараний за неслухняність яменові бідак мав єдиного захисника—Дзі і його товаришів—„хунхузів“.

Знову в гори

Тепер ватаги Дзі снували не тільки біля Урумчі, а й біля далекого Тибету.

Втікачі від насильства мандаринів, визиску акціонерів копалень, підприємців плянтацій, голота, що не мала притулку й будь-якого заробітку—мали притулок у ватагах Дзі.

Кожен з них мусив скласти обіцянку бути чесним учасником ватаги повстанців, а за всякий прояв злочину, насильства над біднотою волів бути покараний розстрілом.

Але не тільки у ватазі були повстанці і всі, хто ненавидів мандаринську владу, гнобительну владу нової республіки,—вони були всюди: біднота сіл була душею з повстанцями-хунхузами, в яменах серед служок заїздних дворів і торговців, серед війська й поліції—всюди було повстанське око, око хунхузів.

Тому не диво, що вони були невловимі. Кожен рух війська, що висилалось проти „хунхузів“, заходи дао-таїв і тчі-таїв та поліції були відомі ватагам раніш, ніж ті вирушали проти них у похід.

І влада була безсила проти цих „гольтіпак“. Вона тремтіла від самої чутки, що хунхузи мають завітати погостити.

У зносінах з хунхузами мандарини підозривали кожного бідака, а в районах, де було регулярне військо, ямени і цитаделі були напаковані арештованими і засудженими „хунхузами“.

В містах і околицях, де було мало війська, мандарини боялись навіть говорити вголос будь-що проти „хунхузів“. Там фактично не було влади, бо з остраху перед наскоками мандарини не робили жадних заходів проти них і не виконували наказів вищої влади щодо всяких реформ у керуванні, які б могли бути противні „хунхузам“. Там

ні здирства, ні хабарництва, ні податків на бідноту не було.

Багатії говорили поміж себе: „Хоч і мандарин, а проте керують хунхузи“...

Мандаринам було не всидячки в цих місцях; вони хиріли від остраху та безгрошів'я, бо, крім купецьких внесків, від селян нічого не перепадало. І ці правителі прохали переміщення, а коли їх не задовольняли, сами кидали мандаринування й тікали в свої Шанхаї, Тянь-сіни, Кантони...

*

Головний загін Дзі був розташований серед узгір'їв Хіняна. Це був центр всього повстанського руху.

Пороблені в горах печери—правили за житла хунхузів, а розташоване серед долинки шатро—їхній штаб. Тут відбувалися наради старших з інших загонів та посланців із сіл, суд над пійманими купцями, урядовцями, мандаринами; тут писались листи—„до влади“, відозви до бідноти, тут була похідна друкарня Дзі.

Непомітно для стороннього ока, далеко навкруги, на десятки кілометрів,—чатувала варта повстанців, пересторога на випадок нападу, для супроводу арештованих, для передачі з рук до рук посланців.

У шатрі була нарада. Прибув з Тибету Лі-чан, з Турфану—Тю-я, з пустелі Гобі—Шу-ен.

Читались листи, пропозиції від невідомих осіб, представників держав, що воювали в Європі.

Вони обіцяли допомогу зброєю й грішми, тільки б повстанці виконували їхні умови.

— Такі листи я дістаю майже щотижня. Тепер розумієте роботу місіонерів?—зауважив Дзі, як скінчили читати листи.—Та це пусте. Вже чотири дні я тримаю тут одного турка.—Каже, що прибув з Туреччини. По-китайському не розуміє, і наш тлумач підтверджує, що дійсно у нього мова зовсім не наших тюрків.

— Чекаючи на вас, я не хотів питати його, що треба, але з його небагатьох слів я довідався, що й у нього ті саме справи, як і в цих двох листах.

З цілою своєю валкою турок спинився в селі Гю-ні і домагався цілих два тижні, щоб знайти мені або хоч натрапити на нашу варту.

Дзі звелів вартовому привести турка й тлумача.

За кілька хвилин до шатра увійшла кремезна, висока особа в узбекському убранні з пов'язаними хусткою очима.

Коли вартовий зняв з турка зав'язку, він приклав до грудей руки й низько вклонився.

Чорна з сивиною борода скрашала його суворе з розумними очима обличчя.

Турок зняв високу, білу, як сніг, чалму, витер рукавом спітнілу, голену голову й мовчки сів.

Дзі передав через тлумача, щоб турок розповів, що йому треба.

І турок почав:

— Я Саїд-Гамзей, з роду турецького султана. Батько мій був візиром колишнього Туркестану.

Коли російський цар напав на нашу батьківщину й захопив її та почав плюндрувати наш мусульманський край, я, ще майже немовлям, опинився в Туреччині, куди втекли деякі родичі, захопивши й мене з собою. Тепер війна. Турки хочуть визволити весь мусульманський народ з-під ярма Росії. Я, як правний володар Туркестану, Самарканду, повинен допомогти цьому. І я прошу вас, славні повстанці Китаю, допомогти визволятися моему народові-страдникові. Я знаю, ви ненавидите царську Росію, як ненавиджу я. Ви мусите допомогти. Я дам стільки зброї, скільки буде вам потрібно. Її везуть мені через Афган, а як матиму гроші, дам і грошей.

Він скінчив і, пронизуючи ватажків гострими очима—чекав відповіді.

— А хто ж буде правити мусульманським народом, коли він визволиться з ярма ногуя?—запитав через тлумача Лі-чан.

— Там лишились родовиті баї, мулли, меккінці, відповів турок.

— А коли зброю можна одержати?—запитав Дзі.

— За три місяці її можна буде вже передати за кордоном Тибету, біля Яркенду.

А що ж ви гадаєте робити?—спитав Шу-ен.

Турок хвилинку вагався, поглядаючи на всіх, а згодом відповів:

— Скажу одверто: з мусульман кчтайського Туркестану буду посилати в російський Туркестан посланців для організації повстання.

Більш ніхто нічого не питає.

Дзі велів одвести турка.

Вже з пов'язаними очима турок промовив:

— Я певен, що все це лишиться межі вами в таємниці. Ви і ми—повстанці.

— Авжеж!—іронічно відповів Дзі.

— Ну?—запитав Дзі товаришів, коли турка вивели.

— Я гадаю, що в його валці, на мажарах, досить добра. Забрати його, а цього принца повісити, прислужників його одправити на всі боки,—запропонував Цзю-я. Дзі скипів.

— Ти гарний товариш і вояка Цзю-я, але в тебе надто погано варить у голові. Хіба нам зле буде, наколи у Росії будуть заколоти та там трохи поріжуть чубатих собак з нагаями. Аджеж і нам це буде на руку. Ногуй не буде посилати заgonи проти нас. А зброя, що пропонує турок,—хіба вона нам не знадобиться?

— Звичайно, старий Цзю-я сьогодні трохи дурнем став,—засміявся Лі-чан.—Я гадаю—зброю забрати, а там хай собі, як хочуть. Наш човен з берега, і в самих досить роботи!

— Я теж гадаю—відповів Дзі—допомагати будувати владу мусулманських мандаринів не личить нам,—своїх не позбавились. Бідноті навряд чи легше буде. А от зброю,—треба взяти.

Цзю-я сидів і винувато блимав очима.

— Хай Лі умовиться з ним, де й коли забрати зброю, і випустимо його. Коли буде вимагати обіцян-

ку в допомозі—дати таку, а там побачимо. Жадної допомоги щоб ні один загін не давав йому у той бік кордону. Але й перешкоджати не треба. Хай собі.

І Лі-чан пішов до турка.

Тим часом дідок розповідав свою думку про листи. Він оповів, що з читаних ним газет, які вчасно добуває з ямена свій гсун-пу, він робить такі висновки: різні чужоземці, що перебувають у Китаї й мають концесії, намовляють, щоб Китай теж встряв у війну, що розгорілася в Європі. Тегуї¹ і огуї² кажуть, що Китай повинен використати цей час, встрявши у війну проти Росії, щоб одібрати Манджурію та російські концесії в Китаї.—Фагуї³, інгуї⁴ кажуть, що Китай повинен рушити війною проти німців і забрати їхні концесії в Китаї.. Урядові хочеться те й друге, але він жде думки мегуя⁵—своєї благодійниці.

— Звичайно, уряд так зробить, як скажуть американці. От ці листи, певне, і є тієї й другої сторони... Вони, напевно, запропонують щось подібного до пропозиції турка.

Повернувся Лі-чан. Він умовився з турком, що за три місяці одержить біля Яркенду зброю й набої.

На мою думку,—промовив Шу-ен,—треба брати все, що даватимуть.

— Але допомагати кому—ані руш,—зауважив Дзі. Наші завдання винищити мандаринську владу, давати бідноті допомогу, а гнобителям—

¹ Німці. ² Австрійці. ³ Французи. ⁴ Англійці. ⁵ Америки

нагаїв. У нас багато діла, щоб допомагати ще іншим панам.

Приятелі ще довго сиділи, обмірковуючи справи, оповідаючи кожен про пригоди своїх ватаг та з життя околиць. Тільки пізно вночі ватажки роз'їхались...

Надворі накрапав дрібний теплий дощик, зліплюючи пухку пилюку.

*

Сонце пекло немилосердно. Серед межигір'я біля висічених печер-куренив, в холодочках, купками по кілька душ, сиділи повстанці. Хто показував яку штуку, хто оповідав яку веселу казку, і слухачі від часу до часу реготали на всю долинку; там завзято тріпали гральними дощечками і вигукували числа... Біля кожного лежали або стояли приставлені до скель рушниці різноманітних систем—од старого китайського крем'яка до останнього виробу французької гвинтівки.

Біля шатра навколішки стояв напівроздягнений китаєць. Шовкове убрання й камілавка валялися на землі. Двоє повстанців сікли його різками. Осторонь стояв зі зв'язаними назад руками другий, барато вбраний китаєць, а біля нього троє обідраних кулі. Їхні виснажені, зелені обличчя, змучений вигляд, кострубаті руки і босі ноги контрастом різнилися від тих двох пещених панів.

Це візники-кулі. Ті двоє—один, кого сікли,—урядовець ямена, а другий—купець, господар кулі.

— Вісімдесят!—гукнув один із „хунхузів“, що бив різками. І на цім перестав бити.

— Більш не взяв?—запитав Дзі урядовця.

— Клянусь Конфуцієм,—не брав!—простогнав урядовець.

— Гроші повернеш?—допитував Дзі.

— Поверну, ще й своїх віддам,— молив урядовець.

— Ще будеш вимагати?

— Ніколи! Клянусь!

— Кому будеш помагати: бідним чи багатіям?—

— Тільки бідним. Побачите сами.

— Гаразд. Відпустимо тільки тому, що ти в ямені новак. Будеш поганий—застрелимо, як зробили з старим мандарином. Гроші негайно поверни.

І Дзі звелів, щоб його одвели.

— Одежу віддаси найбіднішому в Ло-кві-чані,— гукнув навздогін Дзі, коли урядовця з зав'язаними очима, повели за взгир'я.

— Скільки опіюму?—звернувся Дзі до купця.

— Чотири пуди.

— Так?—спитав Дзі трьох обшарпаних китайців—візників купця.

Ті закивали головами,

— Де хотів продати?

— В Ханькоу.

— Кому?

— Бідним торговцям,—промовив купець.

Дзі уважно подивився у вічі йому й спокійно промовив:

— Брешеш. Роздягнути і всипати двісті,—за брехню.

Купець упав навколішки.

— Вибач, отамане. Скажу все: один пуд—замовлення дао-тая і урядовців, пуд—в Сі-ян-фу в цитаделю і ямен, останні на продаж!

— Гарзд. Не треба,—спинив Дзі вартових.

— Гроші одержав від усіх?

— Так.

— Яке маєш багатство?

— В десять тисяч янів.

— Скільки маєш зараз?

— П'ятсот.

— Віддай своїм візникам і провідникам.

Коли купцеві розв'язали руки, він, трясучись, поліз за пазуху, добув загорнутий у хустку пакунок і передав Дзі. Той віддав одному з вартових і наказав: розділити рівно на всіх цих трьох, негайно вивести—і хай повертають назад, до себе.

— Опіум відібрати. Ти будеш жити в нас. Напишеш листа, щоб тобі передали з дому п'ять тисяч. Наші люди одвезуть листа й привезуть гроші. Скажеш посланцям, кому там можна спродати й опіум. Відпустимо тоді, як повернуться люди.

— Хай Ле-д'єн, Квон-дзо, Чин-фан-тун,—наказав одному з вартових Дзі,—негайно одвезуть листа й там же продадуть опіум і швидко вертаються!—

Потім звернувся до купця:

— Не турбуйся, вони швидко повернуться.

— А покищо—до нашої оселі.

Вартовий розділив гроші межі кулі, зав'язав купцеві очі й повів його з долинки.

Тільки Дзі увійшов у шатро, як з'явився увесь у куряві повстанець. Змучений вигляд його давав зрозуміти, що він тільки но з дороги.

— Двоє чужоземців, здається, ногуї!— промовив він до Дзі, ставлячи біля стола штуцера й витираючи обома руками піт з обличчя й шиї, розмазуючи розмоклу пилюку.

— Зловлено біля Ці-л'єна, у горах... ішли просто на наших вартових... Подерті... Сюди вести, чи до варти?

— Стомлені?

— Ні, спали добре! По дорозі частенько відпочивали.

Вартовий зник, а за якийсь час у шатро привелі двох європейців. Вартові зауважили, що піймані радо йшли й не виявляли жадного бажання втекти. Вони все питали: „Хунгуз? Хунгуз?..“ І, коли їм кивали, обоє раділи.

Обидва піймані були молоді люди, років 25—30.

— Руські?—спитав Дзі по-російському.

Один з них замотав головою, а другий замість відповіді й собі запитав:—Отаман повстанців? Хунгузів? Так мені здається, тому що нас ввесь майже час вели з зав'язаними очима, і я тут не бачу ні одного регулярного жовніра чи старшини!

— Дзі зрозумів тільки слово „хунхуз“. Хоч окремі деякі слова й були йому знайомі, але він

нічого не втямив із того, що той сказав, і відповів, підбираючи російські слова:

— Так, я хунхуз... Так нас звать.

Молодий полоненик задоволено усміхнувся й без запрошення сів на стілець.

Дзі запросив рукою сідати й другого, що стояв, поглядаючи на Дзі й свого товариша та на купу цигарок на столі.

Дзі гукнув, щоб прийшов дідок, і розглядав прибулих.

Той, що цікавився цигарками, врешті не стерпів і показуючи пальцем на купу цигарок і свій рот, попросив у Дзі цигарку.

Дзі усміхнувся, посунув до прибулих цигарки й мовчки кивнув на них: паліть, мовляв, прошу.

Прибулі не взяли, а нервово вхопили цигарки, і жадібно палили, безперестанку затягуючись.

Доки прийшов тлумач-дідок, гості встигли спалити одразу по кілька цигарок, чим розсмішили вартових, Дзі і самих себе, коли ті почали реготатись.

Дідок добре знав російську мову. Аджеж не дарма він кілька літ служив в аптекаря у прикордоннім із Туркестаном місті Кашгарі, де вивчив її й звідки втік з-під арешту, буди присудженим на три роки „в кайдани“ за те, що лаяв нового тченг-фу¹.

Дідок спитав, чи обоє росіяни?

¹ Уряд.

Той, що перший забалакав із Дзі, відповів, що ні, і попросив послухати, що він розповість.

З оповідань, що переказував дідок Дзі, останній дізнався таке.

Оповідача звуть Хома.

Хома... це не „вогневий кінь“ і не „добра мама“—це його ім'я ¹ таке, українське...

Нація, народ є такий у Росії. Хома належить до партії--організації, яка проти війни, проти гнобителів, що стоїть за бідний люд—робітників та селян, яка хоче, щоб всю владу забрали в руки робітники та бідні селяни, щоб всі багатства, якими володіють багатії, всі землі—стали добром усіх трудящих, тих самих, які створили ці багатства, які працюють всюди на фабриках, заводах та обробляють землю. За розповсюдження таких думок його заслано на Сибір. Там теж є така організація. Всюди, по цілій країні й навіть по цілому світі, є такі організації. Там, в Сибіру, він познайомився з оцим другим товаришем—німцем. Товариш Гутман—германець, військовий, був на фронті, в армії, що воює з Росією, а він теж у Германії належить до такої партії, що проти панської війни та за трудящих... Він не хотів воювати і здався в полон... Його з іншими полоненими прислали до Сибіру. Там в однім місті, в організації, вони й здибались... Надумали тікати за кордон, до Америки. Їм довелося

¹ Хо-(хау) — добре, чудесно, огонь; ма—мама; Хо-ма—добра мати. Хо-(хао)—вогонь; ма—кінь—Хо-ма—вогневий кінь.

йти ввесь час пішки, аж вісім місяців... Здебільшого за компасом.

Гутман показав цю штуку і не мало здивував нею Дзі і вартових.

Їм пощастило добратись до кордону, де вони дізналися, що в Китаї є повстанці, яких звать хунхузами. Він дуже цікавиться дізнатися, може, яка партія або організація керує ними... Гутман погано говорить по-російському, а він не краще по-німецькому. Але це не заважає їм розуміти один одного краще, ніж кому з рідних, які однією материною мовою говорять!..

Дзі зачаровано слухав... Перед ним піднявся крайок чарівної заслони, що відкриває краєвид нового до того часу невідомої краси життя інших народів і їх боротьби за те саме, що робив і він...

Там теж організація... Він питав, чи й у них є такі самі, як у них—хунхузів: ватаги, повстанці?

І Хома далі розкривав перед ними чарівну завісу про організацію тисяч робітників, їхню пропаганду, вчення великої соціалістичної науки про знищення гніту та визиску, про засоби боротьби та як захопити владу...

Від цікавості у Дзі горіли очі, а його вже виснажене старече обличчя молодшало. Червона фарба залила його вуха, щоки. Він зачаровано слухав красномовні оповідання вайквота, що гарно переказував дідок.

Здавалосьь, Дзі буде перепитувати без кінця і ладеї слухати без упину.

Але Хома втомився. Він на момент замовк, потім усміхнувся й запитав: „Чи не можна чого поїсти?“

Дзі схопився, ніби зі сну, затурбувався, звелів принести сюди, що там є поїсти, і чаю.

І, коли прибулі уминали яйця, теплий, парений риж, рибу, Дзі сидів замислений...

Він міркував про те, що почув од чужинців.

*

Хома і Гутман лишились у ватазі. Так прохав Дзі. Новий світ відкритий ними для Дзі, потребував пояснень і точнішого уявлення всіх дрібниць великої всесвітньої боротьби.

Щодня, вільними вечорами, а іноді й серед дня, коли було спокійно, Дзі з дідком ішов до вайкотів слухати їхніх оповідань про велику соціалістичну науку, тактику боротьби та епізоди з життя людей, кі вели й ведуть цю боротьбу.

Перед ним малювались картини з життя інших партій, організацій, що теж провадили боротьбу, але вони йшли хибними шляхами.

В такі моменти Дзі згадував про „свій гоміндан“ і йому ставала ясніша різниця межі тими марксистськими шляхами, що розгортав перед ним Хома, і ідеями інших організацій.

І коли Дзі питав:—А коли ж саме почнеться ця боротьба, виступом?—той відповідав:—Можливо, скоро.—Тоді Дзі сам інтуїтивно почує її... А коли забариться треба, щоб її здійснили нащадки.

Вайквоти радили Дзі кинути цю повстанську роботу, бо вона не дасть певних наслідків. Мільйони трудящих Китаю не зрозуміють його войовничих намірів, а час зітре з обр'ю життя всі безгрунтовні наслідки його ватаг.

Тоді Дзі хитав головою й казав:

— Ні, не нам це робити! Ми вже робили раз. Не такі наші істоти, щоб мирно споглядати насильство навкруги!

Розповсюджувати ідеї велетньої боротьби? О, це він всім своїм повстанцям втілить у душу... Але одмовитись від сучасної боротьби,—не сила!.. Ніхто з його людей не піде на таке.

*

Гутман і Хома збиралися мандрувати далі. Туди, на південь, до моря, пароплавів, щоб перебратись до Америки. Вони прожили два місяці й досить.

І Дзі не затримував. Дав грошей на дорогу, коней, провідників, і вирядив.

Братерськи попрощалися... Всі повстанці шкодували, що любі вайквоти від'їжджали... Звикли, полюбили.

Дзі був сумний. Коли всі сіли верхи, щоб рушити, він поклав свою руку на гриву Хоминого коня і, сумно дивлячись Хомі в вічі, запитав:

— Так, кажеш, я почуттям дізнаюсь, коли те почнеться?

— Я певен,—відповів Хома.—А проте, коли це буде за нашого життя, ми напишемо.

Дідок сказав, куди писати, і тут таки на шматочку папірця нашкрябав щіточкою адресу, куди писати.

Вона була коротка: „Сі-чу. Аптекареві Ква-лінфанові для Фан і-куанга“.

Вершники рушили.

Дзі і дідок ще довго дивилися їм услід. А коли вони зникли за узгір'ями, поволі пішли в шатро.

Дзі посилав на всі наради, що пропонували йому анонімні листи, діставав зброю, набої. Але всім ватагам наказував жадних кроків не робити згідно з його тим обіцянками.

А ті обіцянки були: німцям—руйнувати французькі, англійські місіони, копальні, залізниці, нападати на російський кордон; французам і англійцям—нищити німецькі місіони, копальні, домагатися вислання їх з околиць...

Ті-Ші-Нєн.

Одного дня, по шляху на Мукден, проїхали величезні загони з мажарами російського війська... Везли якесь майно, пань, панів... Потім це було майже щодня...

— На Пекін!—чули лише околишні мешканці про валки.

Ширились чутки, що у Ногуя скинуто шангчанга¹.

— Невже почалось?—міркував Дзі... і серце йому колотилося...

¹ Царя.

— Ні, Гутман казав, що спочатку почнеться у Тегуя!

Але пройшло кілька місяців, і знову цивільні ногуї величезними загонами почали переїздити кордон з Росії на китайську територію...

Стало відомо, що не тільки ногуї, але й фагуйські, мегуйські, інгуйські та інші сіу-чі-куани з майном проїхали на Пекін... А з ямена дізнались, що в Росії, розбишаки, голота, почала різати панів та відбирати їхнє майно...

— Почалось!—скрикнув Дзі, коли розповів йому про це дідок...

І наказав негайно послати вершників до Лі-чана, Шу-ена, Цзю-я, щоб ті зразу ж приїздили.

Дідок визвався поїхати до Урги, щоб там самому упевнитись—чи так це...

*

Кілька місяців чекання своїх приятелів—ватажків та дідка—були для Дзі повними мук і хвилювань. Він змарнів і всі розправи та суд над пійманими передав Гві-ля-д'єнові, — одному з старих повстанців.

Врешті прибув Цзю-я, згодом—Шу-ен і Лі-чан.

Дзі розповів їм про гостей повстанців вайквотів... їхню роботу—все, що чув од них. Висловив їм свою думку: допомогти повстанцям у Росії, коли б дідок привіз добрі вісті.

Кілька день приятелі сперечались, обмірковували. Хіба не новина була для них все те, що вони почули від Дзі.

А коли однієї ночі прилетів верхи вартовий. і сказав, що зараз буде Фан-і-куанг,— всі оніміли й добру годину мовчки палили люльки, доки почулося кінське тупотіння.

Дзі не втерпів, вибіг із шатра і за хвилину привів запиленого дідка.

Дідок сів, зідхнув і промовив:

— Почалось! Все, як казали вайквоти!

У Дзі в очах заблищали сльози, вони струмочками сповзали на щоки. Він переводив свій погляд з одного приятеля на другого, мов питаючи: ну, що ж ви скажете?

— Гаразд! порушив мовчанку Лі-чан.

Ми допоможемо. Ми мусимо це зробити. Це, врешті, те, істине, до чого ми прагнули.

Дзі кинувсь до Лі-чана із захопленням тряс його за плечі.

— Так поміркуймо ж,— як?— промовив Шу-ен.

— Що міркувати? Роз'їдемося і, з своїми ватагами, гайда за кордон, до повстанців ногуїв!— гукав Цзю-я

— Ні, не так,— спокійно промовив дідок.— Там іде запекла бійка. Невідомо, хто наші, хто чужі. Все змішалось... На кожній вулиці бійка... Треба сторожко: роздивитись, зговоритись із своїми, а то нас переб'ють, як нирців.— Свої переб'ють, бо не будуть знати, хто ми...

— Хові!— промовив Дзі.— Дід говорить правду. Лі-чан говорить правду.

І вони вирішили. Розповісти по ватагах свої наміри, брати тільки тих, хто згодиться, зрозуміє.

Ватаги перевести до кордону, скупчити їх недалеко одна від одної. Дідок хай їде туди відшукати своїх, збалакатись, а потім буде видко.

І приятелі роз'їхались. Дзі збирав своїх повстанців і пояснював нові наміри... Дідок допомагав; він лишився відпочити після дороги, щоб через кілька днів знову вирушити.

Всі повстанці палали бажанням іти на допомогу своїм ногуям...

Прибув із Сі-чу свій гсун-пу. Привіз дідкові листа...

—Хома пише!—гукав дідок до Дзі...

Дзі втопив очі у рот дідка й пожадливо слухав. Лист був короткий. В нім говорилося:

„Час настав. Тепер не гайтеся і йдіть допомагати нашим товаришам. Привіт від американських друзів. Бажаємо успіху“

В листі була записка до Урги, до соціалістів, до організації повсталых.

*

Лише розтав сніг і з слизьких гір збігла вода та засяло сонце, що своїм теплим промінням відживляло задубілу природу,—частини розташованих понад кордоном повстанців—кінні ватаги Дзі і Лічана—підтюпцем по піщаному, пересипаному камінням шляху поспішали в напрямку Урги.

Ура!!!—гучно розлягалось в далині, звідки серед поля, високо коливаючись, гойдався червоний прапор.

Ногуї-повстанці зустрічали своїх братів—повстанців-тунгуїв.

*

Точилась безперервна, запекла боротьба... не лише в межах Росії, а й по той бік кордону—в Китаї.

Ватаги Шу-ена і Цзю-я лишались по той бік. Згруповані біля російського кордону та оперуючи й на той бік проти червоних, англійські, індуські й наймані-білогвардійсько-китайські загони тероризувалися наскоками хунхузів-повстанців роззброєні, розбиті впень, вони розлазились світ за очі...

Втікачі генерали, князі й їхні пособники, потрапляли до рук червоних тунгуїв... і, в супроводі їх, повертались до червоних ногуїв.

Кожен червоний по той бік кордону знав, що й там є свої. Але червоні тунгуї на тунгуйській території рвалися до ногуїв, на ногуйську територію.

І їм це швидко вдалось... Одного разу, коли майже всі білогвардійські банди в Китаї були ліквідовані, червоним тунгуям сказано: Досить. Тепер і ви йдіть сюди. Тут багато роботи..

*

Т ріскотіди кулемети, безугавно ревли гармати. У повітрі гойдався багрово-сірий дим.. На небі не вгасав відблиск пожеж...

—Товаришу Дзі! Товаришу Дзі!—гукало серед оренбурзького степу.

З під виритого, невисокого валу підвелась озброєна особа. Її погляд був стомлений... одіж, взуття пошарпані, а серед зашмарованого, масного від незмивання обличчя блищало, палаючи юнацьким вогнем, двоє очей.

— Що?—спокійно питала особа.—То був Дзі.

— Праву нашу колонупрорвано... Треба посунути назад ваш загін. Коли можна, закрийте лівий бік... і швидше назад!

— Скільки прорвано?—питав Дзі, і очі йому заіскрились.

— Півкілометра... від села Сікач,—нервово відповідав посланець.

— Нічого .. назад не... не... Наш не можна...

— Нян! Дзян — гукнув Дзі.

Мов з під землі виросло двоє молодих китайців.

— Білі прорвали ліве крило фронту від нашого загону до села Сікач. Негайно кожному взяти по два десятки душ, по два кулемети, вибити й триматись, доки буде заміна!

— „Скажи командир бригад—після одна годин пришле заміняй наш люди. Білі будуть тікай“,—говорив Дзі до посланця з бригади...

Тим часом, мов миші по землі, півсотні тюнгуїв поповзли по траві на ліве крило фронту...

За годину звідти чулося пекельне торохтіння кулеметів, гупання бомб... і потім гучне „гура!“..

„Наші вибили білих“—передавалось по фронту.

Щільно припадаючи до землі, повзло двоє озброєних китайців.

Час од часу вони спинялись... передихнути. Один з них ледве волікся, другий, тримаючи в лівій руці гвинтівку, правою допомагав товаришеві.

—Фан-і-куан!—скрикнув Дзі. Схопився і, пригинаючись, побіг назустріч. Взяв на руки і переніс пораненого за горбок.

Нервово розірвав пораненому куцину—сорочку...

На зеленожовтих грудях, у двох місцях, слизилась кров...

—Дзі...—захрипів дідок,—перед смертю попроситись...

Він узяв за лікоть Дзі, щось хотів говорити, але ковтав слину, стискав щелепи, мов здержував щось із грудей, що лізло до горла.

—Я радо вмру... Скажи там... коли будеш...

Він підвів руку і хотів вказати на південь... але раптом одкинув її, перевернувся, захрипів. Кров бурхнула з рота і, паруючи, заливала коліна Дзі, звідки сповзала на мерзлу землю.

Товариші сумно дивились на свого старенького повстанця.

Знову заторохкотіли кулемети.

Дзі здригнувся...

—Поховай його, Квен-гвен,—глухо промовив він... Хотів ще щось додати, але мотнув головою, мов упевняючи себе в тім, що міркував, і швидко пішов на своє бойове місце.

Там його вже ждало кілька посланців: зв'язок із штабом і фронтовими командирами.

*

всюди—на величезній обширі колишньої імперії, де кипіла запекла боротьба: у фронтових лавах, партизанських загонах, що спадали на голови прислужників буржуазії, на барикадах проти гнобителів—скрізь, на боці червоних, разом з трудящими росіянами, українцями, татарами, грузинами були Дзі, Лі-чани, Цзю-ї й дідки Фан-і куанги... Вони віддавали життя за трудящих... за робітничо-селянську владу. З насолодою, як леви, кидались вони в бій... бо знали і були певні, що трудящі, свого часу допоможуть і їхнім братам-бідакам, тюнгуюм, скинути ярмо гніту...

Так жив, умирав червоний Тюнгуй.

Де він зараз?!

Агов!

*

За довгим Каспієм, за круглим Аралом, за широченними крученими скелястими горами, що гордо розляглися ген-ген аж до жовто-буро-„Зеленого Клину“; за солончаками й великою пустелею, на Східнім Півдні миготить Червоний вихор...

То стихає, то знову дме, стрибаючи на всі боки зразу за тисячі кілометрів серед людських комах, серед людських спрутів...

То тут, то там безперервно здіймається червоне мариво...

Іде глухий, але грізний гомін...

Шумить у повітрі...

Сонце щасливо блискає... Зірка промінням про-
низує нічну пітьму, освітлюючи шлях бійцеві, що
іноді блукає...

То Тюнгуй...

Червоний Тюнгуй шумує...

1922 р.

НА ЧУЖИНІ

I

Перший раз Михась чув про брудних дикунів, косатих китайців, коли йому було десять років. Дома батько розмовляв про них із сусідом, читаючи з газети про цих розбишак, які хочуть порізати всіх православних, скинути білого царя та запанувати в краї.

„Ріжуть і старих, і малих“...

Серце йому стискалось, і він із жахом поглядав на батька. Потім, коли батько пішов Михась, довго дивився на малюнок китайця в газеті, що ножем різав дитину.

Незабаром після того, коли одного разу Михась, тримаючись за спідницю матері, ходив по ярмарку він побачив їх, страшних, обшарпаних, не схожих на всіх людей, з розбишацьким виглядом і довгими косами... Незліченна сила їх визирала з чайника, кришку якого одкрив їхній найстрашніший ватажок. а, може, й цар... І солдати,—люди, як всі, яких Михась бачив навкруги,—кололи тих мерзотних китайців багнетами.

Його маленьке серце колотилося з радощів:

„Так їх брудних, так!“

Тоді Михась тягнув матір за спідницю, вказуючи пальцем на фарбисту картину, що красувалася на розісланому долі рядні книгоноші.

— Хай їм абищо!—бридко сплюнула набі його ненька.—Ще гроші витратити на таке... Ходім краще куплю цукерків...

Але Михась цупко тримав матір за спідницю й мовчки вказував на картину.

— Сонники оракули! малюнки! Біі нашого війська з китайцями-хунхузами!—по п'ять копійок!—вигукував книгоноша.

І мати купила малюнок за п'ятака.

Завжди, коли вкладали його спати, Михась вкривався з головою, боячись подивитися в той бік стіни, де висів яскравий малюнок із страшними китайцями.

А одного дня, коли нікого не було в хаті, він став на стіл і виделкою поштрикав усіх огидних істот, допомігши тим солдатам з генералом на чолі винищити страшних розбишак, що визирали з чайника...

Потім іноді він погордливо чув, як тато або мама пишались ним перед дорослими, оповідаючи про його відвагу в боротьбі з ворогами-китайцями.

*

Через два роки, одного разу, Михась вискочив з двору, покинувши годувати курей, і подався на край вулиці.

„Китаєць!.. китаєць!..“—чулося з двору в двір.

Коли він прибіг до натовпу дітей і дорослих, протискався—побачив: в дивнім убранні, з дивним вилицюватим та косим без брів обличчям, з довгою косою, що заплетеною чорною стрічкою теліпалась за спиною, на якій той тримав якийсь пакунок,—стояв китаєць!

Живий китаєць!

Китаєць соромливо поглядав навкруги, намагаючись протиснутись до ближчого двору.

Це було серед вулиці.

— Товар... Чи-су-ча... дешево,—шепелявив китаєць.

Натовп гомонів. Дорослі реготали, дітвора верещала. Тоді Михась гордий, сміливий продерся ззаду китаєця, смикнув того за косу і... зник у натовпі.

Голова китаєця хитнулась назад, він ледве не випустив свій пакунок. І всі реготали.

А Михась, гордий своєю відвагою, стояв осторонь, ззаду натовпу і, заклавши руки в кишені, серйозно слухав поради своїх малих приятелів:

— Щоб то ще зробити косатому, косоокому?...

Підіймалась курява. Немов вихопившись з міху закрутив серед натовпу; пилюкою забивав очі, тріпав розхристану одіж і зривав з голови кашкети...

II

Невеличкі сімейні достатки, сприятливі обставини та власна спритність опинили його вже в технологічному інституті імени помазаника—ім'я рек.

Михась-юнак був уже на передостанньому курсі.

Завірюха світової війни закружляла всіма. І Михася, одного з найвидатніших „з кебетою до техніки“, послано, коштом держави, до спільниці в боротьбі з німецькою навалою,—до Франції.

Париж... Версаль...—Центр вікових велетніх подій, боротьби людей, рідних національністю людей між собою...

Але не час до сантиментів та аналізу великого минулого цієї країни, цього центру: він мусив негайно взятись до виконання обов'язків—практики виробу найдосконаліших гарматних набоїв, контролю вже виготовлених та перевірки, підрахунку тих, що їх надсилалося до своєї країни

Тисячі замурзаних, брудно-зелених, мозолястих рук обточували ці сталеві пляшки, вкладали в ящики, навантажували вагони.

Часами приходили озброєні люди, забирали десятками, сотнями цих володарів зелених рук—і кудись гнали...

Французи — французів.

На фронт. А, може, ще куди...

Їх місце заступали нові. Але озброєні знову приходили й знову кудись гнали...

Вже не вистачало людей. Їм припадало вдвоє робити.

У них уже бракувало сили, і вони іноді не приходили на роботу.

Їх знову кудись забирали озброєні люди...

Спочатку Михась мало розумів у чім річ.

Але, коли добре вивчив мову і випадково прочитав невеличку листівку, в якій було загорнуто капсулю, що принесено йому для перевірки й досліду, він—почав розуміти.

Знайшов того, хто приніс. Попросив ще добути щось із тих писань.

І йому принесено. Цілу купку листків та невеличких брошурок.

Михась зрозумів тоді, чому забирали робочих озброєні люди, чому мозолясті руки одмовлялись часом робити, чому гнали їх на фронт, для чого вироблялись ці набої, на чию користь він сам контролює здатність набоїв і нащо потрібний той контроль...

А йому платили добрі гроші: франками..

Його часто запрошували на бенкети, де генерали, офіцери й елегантні цивільні пили за здоров'я його країни—спільниці проти ворога.

Але ось, по заводських дворах, майстернях, конторах заворушилось:

— Прибувають китайці!

І дійсно, тисячі обшарпаних людей. напівголих, брудних, од яких поганий дух заволокав повітря, заповонили двір.

Іх хутко розподілили гуртками.

До нього в майстерню теж потрапило дві сотні цих брудних, але кремезних китайців.

З ними вже не панькались. Вони робили од ранку до пізньої ночі й з ночі до ранку.

Вони замінили тих, кого забрали озброєні...

Мов електричні черпаки, що зі стогоном підіймають на гору руду, вугіль, безугавно працюючи, так і ці тисячі без'язиких людей, безперервно, мов воли в поганого господаря, безупинно, без відпочинку, в знесиллі робили й робили...

Поводилися з ними теж, як з худобою.

Він помічав, як у тих косооких, часом, блищали зелені вогники в очах. Але озброєні люди, що доглядали тут порядку, не давали довго жевріти тим вогникам.

Триста тисяч „робітників“ дав уряд Китаєві для альянсу¹.

Одного разу прийшли озброєні люди й наказали Михасеві теж іти за ними.

Коли побачили це китайці й ого цеху, вони жалібно дивились на нього. А в очах деяких з них з'явилися крапельки гіркої роси.

Михась лагідно кивнув китайцям на прощання й пішов за озброєними...

III

А через два роки Михась, тепер товариш Михайло, знову здібався з ними.

Знесилений, майже без відпочинку вже кілька днів, він із загоном повстанців-червоногвардійців, обороняв місто від навали білих.

Підмоги не було. Зміцнений новими силами, ворог продирався до міста.

¹ Альянс—Союз держав, що воювали проти німців.

Але несподівано, ніби з-під землі, біля його штабу з'явилося кільканадцять китайців.

„Твоя помогай... Послав Чин-фу л'ян. Із село Микалайка... Перепливай річка, прийшли твоя розпоряджень... Наш пролетаріят скоро прийшов... Не бойсь білий гвардій“...

Так говорив до нього старший з них.

А білогвардійці разом з французами та греками вже обложили місто.

В околицях точилась запекла боротьба: „Певне, червоні з тилу натискали на один з флангів облоги“...

Він мусив прорватися через фронт лівої околиці, щоб вивести невеличкий свій загін червоних, бо вже не сила йому була дати опір численному ворогові.

Білогвардійці цього не сподівалися. І фронт було прорвано. Міст узято, і червоні, з усім майном, вирвалися з облоги...

Треба було з острівка пробитись на другий бік— на свою територію.

Доки буде зроблено операцію відступу, треба затримати ворога. Треба оборонити підступ до мосту. Захист його—це явнісінька загибель...

Ворог уже перекинув кулемети, зосередив гармати, пославши одного набою до мосту...

— Хто хоче вмерти, щоб врятувати інших?— лишайся зо мною!—гукнув Михайло до своїх червоногвардійців. — Кулемети в захист!—І кинувся в лаву...

Заторохкотіли кулемети.

Ворог трохи охолов. Раптом, попереду його лави і червоногвардійців на землю плеснулися китайці... Деякі з них опинилися біля кулеметів... Одіпхнули червоногвардійців-кулеметників.

На хвилинку зчинилась замішанина...

Тільки кулеметний підвів проти китайця ногана, гукнувши:

— Зрада!

Китаєць спокійно, не звертаючи на нього уваги, керував кулеметом, вичищаючи щереги білих, що вже наступали.

Зради не було.

До Михайла підліз старший і суворо промовив:

— Твоя збирай своя гвардій, одступай: я і моя товариші буду обороняй.. Ми можна умирай. Твоя не треба... Твоя і червоногвардій дуже, дуже революцій треба, ніж моя... Ти мову знай, ми не знай...

Але він не міг цього стерпіти. Гукнув: „Назад! Швидше на острів, до наших!“

Китаєць, старший, спокійно відказав:

— Твоя не хош... Так ми захош...

Миттю вхопив його дужими руками на оберемок і вихром одніс через міст у перебалок...

Промовив:

— Хутко, хутко давай своїм команда отступай... Ми будемо захищай!

І старший помчав туди до своїх.

Червоногвардійці вилізли за міст, на острівок. Звідти, слідом за валкою, що відступала, — на другий бік, до червоних.

Раз-у-раз, уривцем, цільно тріскотіли кулемети. Рушниці були вже гарячі в руках... Але китайці уперто, мовчазно, захищали відступ, давали одсіч.

Білогвардійські гармати безупинно садили по мосту, трощили його, змішували з землею людське м'ясо — тіла китайців — захисників підступу.

За якусь мить, не було мосту, не стало в живих і навіть сліду від кільканадцятьох китайців з їхнім старшим.

Це сталось за кілька хвилин.

І ці хвилини навіки лишилися в його пам'яті.

Михась пригадав своє юнацтво почервонів од сорому...

Срібний перлик заблищав у нього під віями...

„Твоя треба революцій більше, чим моя“...

Чи так?

*

Так на чужині, за революцію, помирав тунгуй.
1923 р.

НОТАТКИ

(ЗАКОРДОННИ НАРИСИ)

1925 р.

В ДОРОЗІ ДО ЧУЖИХ КРАЇВ

Радянський поїзд розтинає морозне нічне повітря. Лагідно хрумкаючи, мчить до кордону. Нещедра електрика вагону навіває сон. Приятелі попростягалися на наших добрячих вагонових лавах та полицях. Ніби сплять.

Один з них час від часу поправляє пенсне та вмощує під головою незручну валізу; другий—автоматично крутить між пальцями хризантему

Всі мовчать. Удають, що сплять.

Внутрішньо бо нервуються.

*

— Та!—пирхає носом і крутить головою приятель візаві, одганяючи тютюновий дим.

— Олесю, кинь палити свої смердючки!—не втерпів нарешті той, що пирхав носом.—Здурів, чи що? Бач, які хмари напустив,—дихати не можна... Невже всю дорогу будуть такі муки? Це ж насильство над некурцями!

— От дивак! Алеж вагон для курців. Чим я гірший за інших? Адже всі палять...

Приятель мовчки пирхає носом, і підложеною під голову рукою ще нервовіше крутить хризантему.

Поїзд лагідно хрумкаючи, мчить.
Тихо, спокійно.

На кордоні

У пакгавзі митниці здибалися всі закордонники. Ось четверо чоловіків і три жінки східнього типу, суворий німець, кілька радянських громадян, що їдуть гостювати до родичів у Ригу.

І нас троє.

Уважно, чемно провадиться контроль речей... Політконтроль оглядає наше книжкове добро.

— „Червоний шлях“... — „Красний путь“ — перекладає голосно. „Гарт“ — „Закал“...

— Можна.

Поїзд рушає далі. На кордоні перевірка паспортів. Латвійська жандармерія. Знову перегляд речей. Дбайлива конфіскація газет. (Мабудь у них такий голод на пресу).. Суперечки латвійського офіцера із службовцем, що забув узяти охоронну грамоту.

За кілька верстов лишився новий світ. Поїзд врізався у старий, що одягнув новеньку англійську уніформу, блискучі гудзики й назвав себе латвійською республікою.

*

Станція Зілупе. Буфет з латвійським каламутненьким квасом-пивом, „лати“ замість карбованців.

„Кіоск“.

—Прошу говорити по-руськомому, бо я така латвійка, як і ви,—лагідно шамкотить баринька у старенькому бурнусі.—господарка кіоску.

„Народная мысль“—орган „ліберальної“ єврейської думки.

Шпальти „ліберального органу“ розважають своїх землячків „колишніх людей“, що мріють повернутися до керування „измученной родиною“, розмовами про бідолашного короля Георга V, що з бюджетних міркувань повинен був усунути свого цилюрника, який раз на рік зачісував його для „параду“; про колись замучених графів кардинальської Франції, що вигнанцями жили у злиднях, але останнє своє добро офірували на визволення від змовників на кардинальський престол; про „завідателя комінтерну“ Стеклова, що порядкує „великою неподільною“. Брудні пашквілі спорохнявілих бульварних публіцистів, перемелюються на шпальтах газетки дрібненькими нісенітницями, за відомостями „від власних кореспондентів“ із Радянського Союзу.

Чудернацька ота „Народная мысль“ у Латвії!

ЛАТВІЯ

Р и г а

Рига—столиця Латвії. На станції повно людей різних національностей, навіть персів та індусів. Всі вони ідуть на Захід через Латвію, бо Польща вбачає в кожному, хто хоче переїхати через її кордони,—більшовика. Тим користуються латиші й литовці, маючи з проїжджих матеріяльний зиск.

Духота, тіснота. Дехто пропонує лишитися на добу в Ризі, щоб оглянути „Палац чорних“ із лицарської доби. Це охоче підтримує й носій—він готовий до послуг, бо матиме з цього заробіток—від пасажирів і від готелю, що править за добу постою втриє більше, ніж найкращий готель у Москві.

Але що нам Рига?—„Дайош Європу!“ Провінцію ми й у себе побачимо, а колонії зможемо дослідити і то типовіші,—далі на Захід... Перед нами ще Чехія...

Латвія таки добула десь комплекти вузькоколіїних вагончиків—розхитаних, потрісканих, з гостинними щілинами для вітру..

Сідаємо в один з них і, скулившись від настирливого протягу, що гуляє всюди, „мчимося“ до Німеччини.

Наш сусіда—купець німець. Увесь час він уважно розглядає свій „гандльбух“, студіюючи класифікацію вояжевого краму та його технічну якість.

— Чому ви такі веселі? Адже ви—росіяни? Певне тому, що вирвались із більшовицького раю?—забалакав раптом купець.

Ми пояснюємо йому, пальцем тикаючи у щілини вагона II класи.

Німець кисло всміхається.

— М да...—відповідає,—але чим же ваш край кращий? Ось наш (тобто Німеччина),—то інша справа!—і він показує нам білого металю німецьку марку.

На відповідь—приятель дзенькає коповиком широкого срібла з малюнком робітника, що б'є по ковадлу молотом...

Німець здивовано придивляється, дзенькає ним, морщить чоло, кисло всміхається і на диво робиться балакучим. Питає про торгівлю, імпорт, про якийсь ґатунок тканини. В його словах чути, незадоволення гандлем у Латвії та Литві, йому хочеться їхати з своїм крамом до СРСР.

— Ну й чому ж не ідете?

— Е,—пихкнув цигаркою.—Знаємо вашу свободу. Коли б я збив зайву копійку, ваш „неп“ скаже мені: „А ну, лишень давай сюди доляри, давай

свої червінчики“...—і він зручним рухом прикаж-
чика загібає однією рукою в долоню другої зі
столика порох, демонструючи, як у його відбира-
тимуть доляри...

Ми сміємося з його наївності. Сміється й він
сам, витираючи забруднені долоні.

За півдоби поїзд встиг перевезти нас через
Латвію й Литву, що різняться одна від одної хіба
лише тим, що в останній носять блакитну фран-
цузьку уніформу—і підвіз до Німеччини.

НІМЕЧЧИНА

Старий кордон—Ейдкунен.

Уважний німецький перегляд речей. З когось стягнули мито за десяток цигарок, із когось—за півкіло ковбаси... Німці дуже уважні. Люблять точність... Коли не можна перевозити без мита цигарок—плати їй за 10 штук, якщо забув їх покласти до кишені...

Воно дрібниця, але з дрібниць складається бюджет. Хіба ж можна ображатися через це на німецьку „точність“? Що там колись з бюджету викинеться сотні мільйонів „золотих марок“ рурським підприємцям або провокаторам,—це ж дурниця для держави!.. Головне, щоб була точність і зиск з усього.

Нарешті поїзд рушив на Берлін... Чистенькі, мініятюрні вагончики із зіпсованими електричними ліхтариками в купе—стиснули пасажирів, замкнули у душних комірках тих, що мали спальні місця, і—гайда.

Вночі при переїзді гданського району—польські жандарі охороняли спокій пасажирів та перевіряли міць замкнених дверей. Це нічого, це ж усе для спокою робиться...

Ранок показав пасажирам мирний краєвид Дейчлянда. Смутні сірі хутірці, завмерлі містечка й їхні станції, прилизані нивки й гайки, рівненькі рівчачки та бруковані шляхи. Сніг зник. Мокрою зеленню сумує земля.

Тут використано кожен шматочок, кожен рівчак.

Та й дивно було, коли б цю мініатюрність за капіталістично-розвиненої промисловости не використати! Що ж тоді й робити?!

— Спробуй у нас використати простори шостої частини земної кулі,—за мало розвиненої, як на територію, промисловости! А, проте, німці ще й досі тягають вози на станціях людьми, замість наших зручних платформок. Німці й досі (як і вся Європа) мучать людей у своїх дитячо-мініатюрних вагонах...

Одначе, ось уже й Берлін. Туман із димом повив сірі, приліплені один до одного, передміські будинки, що почорніли від цих постійних хмар. Сумні будівлі виблискують електрикою через недоладні малі вікна (і це вдень!).

Поїзд прийшов на три чверти години пізніше, ніж призначено розписом. Нічого не вдієш... європейська точність... не нам рівня!

Берлін

Одноманітні 4—5-ти поверхові будинки. На вулицях безупинно сновигають авто, трамваї, автобуси, гуркотить підземна залізниця. Здається,

ніби цілий Берлін їздить з одного району в другий, бо підземка, автобуси, трамваї,—геть чисто переповнені. Куди вони їздять? Що вони роблять оці метушливо-спокійні люди?

Берлін... Центр технічних досягнень, центр торгівлі... Він породжує силу-силенну всяких агентів, перекупників, вояжерів, акціонерів компаній. Ці можливості дають навіть службовцеві, що заощадив невеличку копійку, пустити її в обіг, увійшовши, потайки, до компанії якихнебудь „вільних“ приятелів.

Так утворюється той дрібний капітал малих компаній, що рухають торгівлю. Вся ця „шатія“ переповнює Берлін з його кафе, ресторанами, видовиськами та розпустою.

Гонитва за легкою розвагою паразитних елементів утворила в Берліні, як і в усіх великих містах Німеччини, силу всіляких кафе, кабаре, шантанів, нічних „пристановищ“...

Увесь Берлін обплутано театрами—„Рев'ю“. Це щось подібне до американських мініятюрів, тільки з загостреною еротикою... Зміст цих „Рев'ю“ всюди майже однаковий, лише з різними відтінками „французького балету“, що неодмінно закінчується появою мало не голої жінки. Дивовижно-бульварний гумор-сатира; еротичні етюди, променад модного вбрання та трішки мілітаристичного духу—гри в „солдатики“.

Кафе, ресторани — з відповідною музикою, напоями й повіями всяких станів. Все це одверто!

Все це в законено! Все під захистом влади й доглядачів державного порядку.

Тут не говориться про робітництво, що принишло в околицях. Їм не до цієї фешенебельної розпусти „вищих верств“...

*

Після того, як готелі навчили нас розуміти, що таке є німецька „точність“, „чемність“, „акуратність“, хутенько зорієнтувавшись, ми знайшли собі „родной“ пансіон.

Правда, це клуб усіх „покривджених“ долею „родной страны“. Тут можна здібати найризиковитішого спекулянта валютою, професора, чи просто собі купця-болгарина та ділока-голландця, що має півквартала будинків у Берліні, а сам чомусь живе тут, і переселенця до Америки, що другий рік чекає візи, і службовця, й „поета“, що живе з процентів від свого внеску до банку... Що й казати — інтернаціонал соціальних станів і професій.

Привабливо й спокійно. Правда: часом у вашій замкненій валізі, портфель, що лежить на споді, випадково опиниться зверху та дивом буде одчинений і з нього зникне плян Берліну... Алеж то дурниця: не треба було приходити додому невчасно, тоді б було все як слід і він був би на місці й замкнений... а щодо пляну Берліну, — він же, певне, випадково зник: на другий день ви його знову там знайдете!

Проте, не турбуйтеся за Іжу і т. ін. Господиня взагалі прихильниця людей літератури! Вона з них дуже дешево править. Знаючи не німецьку звичку „земляків“ завжди приходити додому не тоді, коли це звичайно належить, вона замовила для нас ключі від замків усіх п'яťох дверей...

Неприємно тільки служкам готелю. Вони не мають спочинку. Цілий рік працюють сім днів на тиждень, щодоби 14-18 годин і не мають платні. Живуть з ласки пожильців. Ніякої тобі культ-освіти, охорони праці та інших заходів і турбот... Добро!

Повіі

Скрізь на вулицях, в їдальнях, пивницях, кафе, ресторанах, театрах—сила жінок. Не дивно, що їх сила, а дивно те, що вони так марнують час... Чемні, навіть не нафарбовані. Невжеж тут так багато ледацюг, що животіють коштом своїх чоловіків, і тиняються від нудьги скрізь, де тільки може ступити людська нога?

Але це так здається... Навсправжки це не ледащиці,—це теж перекупки, комісіонерки, та торговки—але власним тілом... Повіі.

„Чесні“ жінки своїх чоловіків—ото, бач, в прохідці з собачками на ремінцях...—То „єдина“ їхня розвага, під час відсутности „дружин“...

Чому така сила проститутток?

Умови буржуазного ладу, що творять паразитів і безробіття, породжують величезну касту зо-

гнилих бахурів, даючи простір до проституції—до шукання заробітку власним тілом.

Усе це гнойовище спекуляції й розпусти, що животіє на тілі Німеччини, викрив і викриває своїм талановитим пензлем великий німецький художник Георг Гросс.

Чи бачив хто заборонений альбом Гросса „Ессе моґо“?

У своїх малюнках, які може й незрозумілі для декого, хто не знає німецьких обставин—Гросс, Шліхтер і ціла генерація молодших художників, малярів викривають паскудство буржуазного ладу та його побуту.

Тим то не дивно, що уряд завів нові артикули закону про малярів. Він садовить їх до цюпи, штрафує на десятки тисяч марок, конфіскує малюнки, через поліцію контролює те, що вони малюють, і силою різних махінацій намагається задушити їхню творчість.

Проте цей герць між урядом і малярами не спиняє їхньої роботи. У своїй творчості вони ще запальніше відбивають клясові взаємини, що існують в Німеччині, викриваючи перед робітництвом паскудство і комедіянство гнобителів та їхніх льокаїв—соціал-зрадників.

Художник Гросс

— Нашу техніку та художність творів буржуазія визнає за найдосконалішу в сучасній Європі. Проте нам не можна потрапити ні до музеїв, ні до ви-

ставок, що влаштовують урядові заклади. Але ми маємо аудиторію серед робітництва. Я особисто не вибираюся із штрафів і конфіскацій за „образу нації“, „парляменту“, за антимораль і т. ін. Але це роботи не спиняє. Нас любить робітництво, для нього ми живемо. Ми навіть не зачіпаємо уряду і всього того згнилого „народу“—перекупців, спекулянтів і фабрикантів, керівників сучасної Німеччини, яка котиться до монархії. Ми тільки влучно їх змальовуємо, ми відбиваємо пензлем ті умовини, в яких живе робітництво. Адже кожен може бачити це навкруги. Чому це не можна бачити на папері й полотні?

Тов. Гросс усміхнувся.

— Ось маєте,—лагідно промовив він: раз, два, три альбоми... дев'ять, десять... сорок малюнків, що конфіскував уряд.

— Проте, хіба цим спиниш перебіг подій?

Вже сьома година, треба поспішати на демонстрацію. Сьогодні ж робітництво зустрічає звільненого з тюрми свого поета.

Ми теж поспішали. Ще по склянці чаю, і—гайда.

Зустріч

На майдані люду, як на ярмаркові.

Автомобіль, трамвай чи автобус, ані поткнись—нікуди.

Звислі з струнких стовбурів блакитні пузири промінням електрики залили все навколо; тисячі

робітничих голів, що над ними мають, виблискуючи золотими зірками, серпами й молотами— червоні прапори, сотні лакованих касок поліції, кінної жандармерії, щітки блискучих багнетів жовнірів...

Шумить, мов у вулику...

— Геть кровопивців! Амнестію сімом тисячам!
Хай живе радянська Німеччина!

Перелякані обивателі, спиняючись на панелі, кидають стурбовані погляди праворуч, ліворуч, назад. Але всюду—кремезні стіни з людей. Сірі, змарнілі обличчя робітників і робітниць... Очі блищать ненавистю, відвагою, рішучістю..

„Ми молода гвардія робітників, селян!“—лунає з протилежної вулиці... Тисячі юнацьких голосів.

— Чого б ото я перся дивитися на якогось там арештанта?—кидає в повітря сонна одгодована пика.

— Що? Чого? Ах, ти ж, паскудо, спекулянтська стерво, мерзота! Ти, грім твоїй матері, падлюко, оце вийшов у прохідку після розпутного дня, ще й базікаєш?

І пішло й пішло. Обличчя робітниці пащить ненавистю. Кулаки робітника, її сусіди, стискаються й він сунеться до панелі, до отетерілої пики.

Грім „Інтернаціоналу“ розтинає повітря...

— Хай живе робітнича революція!

Гамір обертається на погрозливий шум морського прибою...

На авто, повагом, ідуть товариші.

Капелюхи, кепі замаяли в тисячах кістлявих рук над головами.

„Ми молода гвардія селян, робітників!“—вигукує юнацький загін у такт маршеві своїх шерег.

Митці й революція

В часи революційного буяння в Німеччині літературні творці захоплено прилучалися робітничого руху. Проте, коли німецьким капіталістам пощастило задушити революцію, вся ця шатія посунула до табору соціал-угодівців, а дехто подався далі, геть аж до німецьких націоналістів.

Капіталістичні бутер-броди соціал-угодівські теки й різні привілеї, що мала буржуазія, притягли до себе й „революційних“ літераторів. Панівна кляса—буржуазія має тепер з них своїх ідеологів.

Тут яскраво виявилася хитка психологія міщанина-інтелігента, що хтів трошки погратися в пролетарську революцію, а потім, раптом, завагався й почвалав до буржуазії.

Цього вимагала буржуазія й від інших творців.

„Ми хочемо творця слова—Мюгзама, але без червоної голови“—писала одна націоналістична газета з нагоди звільнення його з тюрми.

Отже, тоді, як революційне мистецтво-малярство іде наперед, революційна література пішла назад. Толери пішли правіш, а серед лізих лав, на всю Німеччину лишилось кілька витриманих борців—Бехер, Юнг...

Творча Німеччина зрадила революцію й залишила пролетаріят майже без мистецтва боротьби за долю пригноблених.

К о м у н і с т — „ ф а б р и к а н т ”

Німеччина хвалилася своєю радіо-виставкою. Справді, вона варта того.

Величезний дерев'яний павільйон з бальконом другого поверху, набитий тисячами люду. Невеличкі кіоски тягнуться в кілька рядів з кінця в кінець. В кожному з них—виставлено якусь частину, чи ціле приладдя радіо-машин різних гатунків. Пароплавні, аероплянові, аеростатові, каюти—з радіо, копія радіо-кабіни „цеппеліна“, якого Америка подарувала собі за версальською угодою, і який свого часу полетів до Сполучених Штатів, а там не можуть ще й досі дати собі ради: що з ним робити.

Різноманітні винаходи й удосконалення в галузі радіо. Ось кіоск механічних і технічних приладів, там конструктивні моделі новітніх башт, антен; ось збоку притулився маленький кіоск із радіо-пляшками. Увесь апарат коштує 2 марки; він міститься на звичайній пляшці. Зайшов до крамниці, спитав пляшку „вина з радіо“, випив—і маєш—пляшку з прилаштованим апаратом... Правда, тобі треба буде придбати ще й навушники, а далі штепсель, а там хатню антену...

Аж ось—гримнула музика... З прирехтованих під стелею двох різнобічних рупорів—лунає симфо-

нія Вагнерового „Лоенгріна“. То розпочали радіо-музику... Одночасно й з рупорів, що вмонтилися на покрівлі цього величезного дерев'яного ательє, на кілька вулиць,— навкруги гремить музика з найдрібнішими звуковими деталями...

Коли хочеш зайти до кабінки радіо концертів (що розплодились скрізь по Німеччині), візьми каталог, одягни навушники. умкнись в перший-ліпший №, залежно від того, що тобі хочеться слухати. Навіть театру не треба. Або поставив собі в дитячій кімнаті гучномовця—і дітвора, лежачи в ліжку, засипатиме під приємне оповідання казочок, що ам десь. у певний час хтось старечим голосом, розповідає для сотень тисяч діток¹.

Наш провідник, член комуністичної партії Німеччини, сам був механіком радіографії; працював все життя, ще хлопчиком почавши, на механічних заводах, де позбувся свого слуху. Це, а також його активність, як комуніста, що свого часу відмовився йти на імперіялістичну війну, не дають можливості працювати з „вільного найму“. Тому він почав майструвати сам. Останні роки він удосконалював радіо... Нарешті, він винайшов спосіб вживати радіо, як механічно-технічну силу з передаванням і з перехоплюванням радіо-хвиль. Він сконструював апарата, що може без спеціальних машин одночасно бути радіо-апаратом для слухання, де-

¹ Коли це писалося, у нас сила люду ще на іть не розуміла, що воно таке за слово, хоч тепер всяке мале може прочитати про радіо цілу лекцію.

пешування, музики й механічною машиною—графофоном. Чотири моменти вжитку радіо. Цей невеличкий апарат коштує 200 карбованців... Він одержав патент. В компанії з другим своїм товаришем—одкрив майстерню й тепер виготовляє ці апарати для торговельних підприємств. Він з „К⁰“ теж мав на виставці свій кіоск. Правда, його павільйон тільки всього й мав, що апарат на столику...

— Ну, а як ваше підприємство, ваша К⁰, чи не перешкоджає вашим партійним переконанням і роботі?.. Бо якось не той... винахідник, підприємець, так би мовити, акціонер (К⁰) і разом—член компартії?

— Аж ніяк. Не забудьте, що ми фабрики не маємо, а сами в кількох працюємо, і заробіток ділимо поміж себе... Заробляємо ніби від „хазяїна“. А коли й зароблю стільки грошей, що можна буде поширити підприємство до фабрики, то що ж?—Це буде комуністична фабрика... Однаково, нам колись треба буде будувати свої фабрики. Ріжниця буде лише та, коли візьмемо владу—а ми її таки візьмемо...—що свою фабрику не доведеться націоналізувати—вона вже буде сама собою націоналізована. Чи, може, думаєте, що це збочить мене з комуністичного шляху?.. Ого!—Він весело усміхається і потирає руки.—Я вже двадцять років комуніст, не соціяліст, а комуніст. І хоч не був на війні, а володію рушницею вправно... Та й радіо тоді не пошкодить...—

Візьмемо! Хай хоч як крутиться буржуазія, а візьмемо!

Якось дивно було слухати таке від „фабриканта“...

Пригадався син сенатора, верховного прокурора одної Німецької республіки, комуніст, поет, літератор, що активно бореться з „татом“, і перманентно пересиджує в тюрмі... Згадується професура, люди науки, що теж ділять разом долю революціонерів робітничої класи в умовах жорстокого поліційного режиму монархо-буржуазно-„соціалістичного“ уряду.

Такі умови країни розвиненого капіталізму, удосконаленої техніки й великої промисловости. Вони утворюють таку диференціацію різних верств громадянства, що мимохіть тягне або туди або сюди. І розумніші, чесніші з них, ідуть в робітничі лави.

Кооперація

Коли з радянської країни—значить більшовик. Коли більшовик—виходить червона пошесть. А коли пошесть—так і на фабрику капіталіста потрапити зась: слуги капіталу вхід забороняють... „Знаємо, що ви там будете робити. Знаємо, чим воно дхне“...

Соціал-демократи, що стоять на чолі кооперативного товариства великого споживчого підприємства—трохи вагалися... Потім, певне, стало соромно. Подумали не сказали: „не зручно ж буде одмовити—подумають, що ми боїмся комунізму..“

Аджеж ми теж прагнемо до нього“... Але зиркнули до контори, чи нема кого з охранки з заготовленим наказом—„не пускати“.

— Тільки швиденько, [швиденько!—Чорняві вусики, а la Wilhelm, удаючи чемність, повели нас.

Фабрика годує щодня хлібом і іншими споживчими виробами, півмільйона берлінського люду. Правда, білий хліб, бісквіти, цукерки, вино, штучні мінеральні води, сир, масло—не вживають робітники, навіть ті, що на фабриці, але „населення“ Берліну годується...

Механізовано, машинізовано чудово. Один робітник на автовагонетці перевозить щогодини до складів і звідти до фабричних цехів до 15.000 кіло різного продукту... Добре мусить робити...

Проте, кваліфікований робітник дістає 80—100 марок місячно: звичайний 45—60.

Роботи 9—10 годин.

— От тільки життя дорогувате: квартира без світла й опалення—мінімум 13—18 марок, за містом, переїзд забирає до 10 марок, обід 30 марок, так що на вечерю й сніданок, хоча б на картоплю, та на світло, паливо, одягу і т ін., не вистачає. А хто має сім'ю,—зовсім кепсько... Тяжкувато та й на випадок хвороби чи що, тоді просто заріз. Безробітному краще,—той, принаймні, має всі підстави десь кинутися сторч головою в канал, чи ще якимсь способом позбавитись цих мук... А робітникові, що має „щастя“ робити, гірше: і роби до нестями, і все голодний, холод-

ний, а дивлячись на сім'ю, що пухне, або йде шляхом повій, просто жах бере... Ох, ні, таки що не кажіть, а безробітним краще... А тут, як на гріх щодня куди не кинь, пики з триповерховими, мов у бугая, шиями, в ресторанчиках вони, в театрах, скрізь—все вони... ну, просто диво, з чого вони живуть... Їм не до каналу!..

— Так це ж кооперативна фабрика, соціялісти керують нею... чому ж вони так погано коло вас ходять?..

— А, грім та блискавка його вбий! Іншим ще гірше. Он, кажуть, у Берліні завжди до 70.000 безробітних... Будь задоволений з того, що є, коли не хочеш опинитися серед їхніх лав...

Машиніст боязко спинив машину, тяжко зідхнув, подумав щось і кивнув головою на сусіду, що мовчазно усміхався й безперестанку шарудів рогачиком в плискатому чавуні, де смажилась кава—й стиха промовив:

— Отой, теж, каже...—і не договорив. Сусіда на момент відхилився від свого чавуна, ляснув по спині машиніста і весело промовив:

— Нічефо!—й додав по-німецькому до нього:— Ти, брат, тільки з нами тримайся... всі ці бугаї до чорта полетять!

— Капуста!—ніби рекомендуючи приятеля додав він нам, мотнувши головою на машиніста.

Як переходили контору, позбавлену архітекторами денного світла, електрика освітлювала десяток голів і зігнуті спини людей, що схилились за величе-

зними столами, заваленими статистичними картками, книгами... Деякі службовці мовчазно підвелися зиркнули сонними, втомленими, бездумними очима, й знову нахилилися над роботою...

Ці теж працювали. Чи вони думали про щобудь, взагалі? Важко сказати. Але, що вони не хотіли опинитися в армії безробітних, це було ясно.

Особливо ота дівчина з червоно-жовтим кучерявим прядивом волосся й смугами під очима. Вона, певне, не здає позицій, а її шовковий дульет нагадує, що вона вміє боротися за існування й знає не одно „кафе“, не один „готель“, не одну вулицю, осяяну електрикою ночі...

То також боротьба...

Імперіялізм і революція

Передвоєнний німецький капіталізм так виріс, що вилазив поза свої державні межі. Він не міг задовольнитися з своїх колоній, і звиваючись гадюкою навкруги колоній, що належали до інших держав,—пролазив в країни з малорозвиненою промисловістю. Там він спіткався з гадюками капіталізму інших капіталістичних країн. Ці спрути намагалися розміститися на просторах тих територій. Одначе, вони заважали один одному створити кубельця. Кожен хотів мати своє сідало. Гадюче сичання, нарешті, закінчилося тим, що ці змії сплилися в запеклому герці смертельної боротьби. І—вибухла війна. До герцю могутній капіталізм потяг і своїх підданців, захопивши разом

у це коло й ті народи, серед яких точилася запекла бійка цих чужоземних капіталістичних спрутів.

І майже цілий світ закрутився в танкові смертельного бою.

Подолали спрути інших держав, і німецький капіталістичний звір нині одпочиває, притиснутий на власній території. Тепер він ссе кров для свого животіння й нової сили з своїх підданців—трудящих мас, силою яких, свого часу, намагався здолати інших спрутів. Відпочиває й ссе кров із свого робітника. Робітнича кляса Німеччини, за прикладом пролетаріату колишньої Росії, намагалася вислизнути з обіймів цього спрута. На допомогу своєму вчорашньому ворогові—німецькому спрутові—кинулися інші чужоземні спрути й не дали робітництву подолати, втопивши борців в морі крові.

Найкращі ватажки робітничої кляси лежать мертві на берлінському кладовищі.

Низенькі зелені могилки щільно притиснулись одна до одної, як свого часу в борні щільною лавою йшли на бій ті, кого сховали вони під собою.

Карл Лібкнехт, Роза Люксембург—всередині; поруч збоку та в дальших щерегах могилок—ще тридцять шість борців-ватажків великого повстання за комунізм.

Низенька дротяна огорожа навколо, живі квіти на могилах...

Ця приступна, сумна фортеця, хоронить відважних борців за диктатуру пролетаріату.

Це центр постійних думок робітничої Німеччини. Він нагадує їм, як треба офірувати життям за велике майбутнє, за робітництво, коли вирішається його доля.

І робітнича кляса Німеччини це добре розуміє.

Лібкнехти

Карл Лібкнехт був не тільки відважний революціонер-політик і стратег робітничої кляси: це була універсальна людина, марксист, історик і знавець мистецтва майже всіх культур. Він вивчав їх, накидаючи безліч критичних нотаток; він слідкував за всіма літературами, намагаючись читати їх в оригіналах. В одному листі до сина, листі, що ще не увійшов в друковані збірки, К. Лібкнехт пише йому про одну із стародавніх книжок, яку на запит сина, радить йому прочитати, даючи їй основну критичну оцінку, що її треба не забувати, читаючи.

Велику залю обставлено з усіх боків шахвами, що набиті книжками не лише з усіх соціально-економічних та філософських наук, а й з світової художньої літератури.

Немає їхнього господаря...

Тут панує якась горда тиша. Гості теж мимохить проймаються цим оточенням смутної пошани. Тихо. Болісно.

Багато матеріалів збрала дружина К. Лібкнехта, Софія Лібкнехт, велику силу матеріалів ще не збрала, не зредагувала... Багато часу треба, щоб виготувати їх до друку.

Карл Лібкнехт більшість матеріалів накидав на манісіньких-манісіньких папірцях дрібним-дрібним письмом. Треба багато часу, щоб їх підібрати, впорядкувати.

Великий смуток опанував ці жіночі істоти, повні любови.

Далекі від обивательського животіння „нормального“ громадянина, завжди самі, бо звикли до арештів Карла Лібкнехта, й нарешті покинуті ним,— сумні... А він лежить там на кладовищі, мертвий, хоч дух його й живе серед мільйонів трудящих Німеччини.

Письменники й суспільство

Коли світ запалав пожежею комунізму, коли за справу диктатури клали своїм життям ватажки німецького пролетаріату—творці культури, літератори, малярі не встояли проти такої величі. Вир захопив найвражливіших із них. Толер, Газен Клевер, Леонард Франк, Штернгайм, Голегер, Бехер й ін.; художники—Гросс, Шліхтер; артисти й режисери Вангетайм, Піскатор і інші,—всі пішли з робітничою клясою.

Але буржуазія, за допомогою соціал-зрадників,—перемогла.

Коли художники й творці театру щільніше стали в шерехи робітничої кляси—літературно-мистецькі сили зрадили пролетаріат. Хитка інтелігенція, мистці слова здалися на принаду буржуазії. Штернгайм опинився у соціал-зрадників, Газен

Клевер пошився у пацефісти, Голегер покотився до монархічного табору, Толер пішов на все, аби догодити новій владі капіталістичного захисту...

На боці пролетаріату лишився Йоган Бехер та революційним шляхом пішли Франц Юнг, Леонард Франк, Гермінія Цюр Мюллен та ще декілька... От і вся літературна когорта робітничої революційної Німеччини.

Йоган Бехер—син верховного прокурора одної з республік, що складають сучасну німецьку державу, державу—монархо-буржуазії.

В той час, коли батько садить до тюрем сотні тисяч революційного робітництва, вигадує провокації, інсинуації на комуністів,—його син Йоган що відмовився від такого батька, живучи в найзлиденніших умовах, провадить безперестанну боротьбу з капіталістичним ладом, гнобителями трудящих мас, ворогами комунізму, із своїм батьком, з тими, кому він служить... Це не лише поет-комуніст, що своїми революційними маршами, проклямаціями, безперестанку бадьорить робітництво кличе до бою: він є організатор нового кадру революційних письменників, комуністів та звичайний партійний робітник.

Йому нема часу творити нове мистецтво, не тому, що буржуазні видавці його не друкують, а уряд утворює безперервні судові процеси на його твори й забороняє їх,—а тому, що поліцейський чобіт буржуазної Німеччини підштовхує робітництво до ще більшого зміцнення своїх ше-

регів, організованости й вивчення тих соціально-наукових істин, що так потрібні пролетаріатові у його боротьбі. А це в першу чергу стосується Йоганів Бехерів...

Deutschland

Німеччина—„Deutschland“. Німецький край. Німецьке царство. Навіть не республіка.

Не диво, що уряд соціал-зрадників так дбайливо зберігає назви та наймення кайзерівської Німеччини з нахабним „Deutschland, Deutschlandi über alles“...¹— Кайзерпляц ² Фрідріхштрассе ³, Гогенцоллернам⁴ та інші пам'ятки вокзалів, шкіл установ освіти, музеїв імени тих гнобителів, з якими боролася навіть буржуазія й від яких так запально відсахуються соціал-зрадники. Не диво! Соціал-зрадникам перепадало від гнобителів. Вони чесні перед ними. „Хто стару хліб-сіль забуває“... і вони не забувають. Хоча соціал-зрадники разом із капіталістами безперестанку гноблять у тюрмах тисячі робітників-революціонерів, хоч вони не вагаються ніяких засобів, щоб душити робітництво в морях крові залити всякий його опір капіталістам,—зате вони неутральні до гнобителів капіталістів, буржуазії і взагалі всяких там монар-

¹ Германія скрізь і всюди „вище за все і всіх“.

² Царів майдан.

³ Вулиця Фрідріха Великого.

⁴ Вулиця—висип Гогенцоллернів (царської фамілії).

хістів... Організований фашизм із широкою пропагандою, акціями путчів за Гогенцоллернів, демонстрації, святкування царських днів, допомога капіталістам із державної скарбниці на розвиток їх прибутків та необмеженої експлуатації робітництва,—все це прикривається нейтральністю, а в сальонах ллється в пельки шампанське за їх здоров'я.

Тому хіба дивно, що преса буржуазії так захламлюється, щоб якнаймайстерніше підкреслити іменини Вільгельма, одвідини кронпринцем шпиталю, візиту Врангеля і т. ін.

Німеччина Гогенцоллернів під гербом кайзера на монеті й урядом монархо-буржуазії з соціал-зрадниками-- живе...

Вона наповнює кафе, бари, ресторани, нічні пристановища жіночої й гомосексуальної розпусти... Вона перетворила театри на ревю, як перший вечірній ступінь еротичного роздратовання зvierоднілої буржуазії, де голе жіноче тіло відіграє першу роль; вона удосконалила німецьку техніку в кіно руками робітників для демонстрації тупих, сантиментально-обивательських або нейтрально-гумористичних фільмів...

Кіно

Доки через третю особу не загітували одного капіталіста прокатника кіно фільмів,—потрапити на фабрику не щастило.

Він уявляє, що має справу з кіно-підприємцями. Хай! Нам від того не буде душно. Правда, надворі весь час стоїть тепла літня година (це в лютому).

Розповідає про те, що Німеччина не задовольняє себе кіно-фільмами; йому хочеться мати справу з СРСР. Як же—сенсація! Прибутки! Гешефт! Шкодує, що мало може продати в СРСР. „Не беруть чомусь“,—кажуть, не годиться. А чим вони не годяться, коли найкращі в світі артисти грають! Чудова фотографія, шедевр уміння, 200—300 тисяч доларів одно ставлення... Кажуть, немає змісту... Та скільки експресії, гри, кохання, убивства... королівна привела сина від двірського... вибухає революція—син стає революціонером... рятує матір... потім його обирають за короля... стає королем... Хіба ж не революційна?!

Капіталіст—знижує плечима... Але цей, певне, не дуже поіннятий німецькою культурою... він навіть взявши на всіх квитки на „Untergund“¹ не хоче, щоб повернули йому 70 пфенігів... Це зовсім не по-німецькому.

Що за чудасія?..

Наш чичероне тихо пояснює: „він—не німець. Російський єврей, живе тут з 1914 року“.

А в буфеті кіно-фабрики платив кожен за себе окремо... не хтів навіть, щоб за нього платили за пиво.

На фабриці в однім боці будували льодову гору. По інших кутках провадилось фотографування.

¹ Підземна залізниця.

Артисти—кіно-королі з Німеччини, Швеції, Голяндії...

Підвели славетну зірку екрана—центральною фігурою фільма „Дочка Рафке“... Росіянка... Нагадує дебелу ігумену з монастиря. Але приємно усміхається... Частенько зідхає...

— Я так звикла тут... Ніколи, ніколи не вернуся назад, хоча ось вас побачила й хоч ви хто й зна хто—а я рада... Я ж не політична... люблю театр і кіно. Моє життя—це театр, кіно... але як згадаю.. За віщо? За віщо одібрали од нас театри (ми з чоловіком орендували в Петербурзі, Києві, Одесі) і залишили нас старцями... Добре, що в нас було трохи в банках закордоном... Та й заробляємо—тут... Правда, працюємо зранку до пізньої ночі... Ой, так втомилася... Я вже кажу чоловікові: ну, для чого ото ми зберігаємо... А, проте, тягне... Якась звичка, та хіба одмовишся, коли платять готівкою...

Гримоване мертве обличчя не рухається, лише очі бігають, як у телиці... Зідхає...

Її кличуть „на перший плян“. Знімають фільм „Краса розкоші“. Служки безперестану воскують поміст... Сотні „юпітерів“, з сотнями тисяч свічок сліплять кут ательє... Розкішні вбрання артистів, артисток, чудова бутафорія—вбирають очі.

Для чого то все?

— Гора вже готова!—зараз в ній буде тонути й рятуватися один із джентлменів „Розкошів“.

А осторонь, мов курчата від шуліки, притислися біляві пажі—статистики.

Однаковий зріст, повиті смутком обличчя, погляд на здіймання... Вони раді, що за двадцять годин роботи гри пажів дістануть по 2 марки... Адже вони будуть на фільмові!.. А може яка з них упаде в око режисерові, директорові, або, принаймні, якійсь славетності... і вона може стати такою... Вони добре відчувають, що їхнє життя залежить од випадку... Мало таких було... мало таких є... Хіба Пікфорд славетною вродилася? Що багато подруг після лікарні пішли на вулицю... так що ж: з голоду й не на таке підеш... Ніхто не може ручитися за себе...

Гарна техніка, чудова машинерія, освітлення, апаратура...

І все.

Більше нічого...

— Хто ж ставить фільму, пане директоре?

— Ні—і ще двоє, в компанію..

— А режисер хто?

— Він же.

— А сценарій чий?

— А там, один його приятель, родич—разом написали..

— А чому не видно з чого грають?

— А навіщо. Режисер і так пам'ятає...А артисти?.. —у них і так виходить... Напрактикувались... Це не тяжко... Це ж усі вже досвідчені... Славетності...

— А скільки вийде метрів?

— Фільма буде тисячі зо дві... Вертять тисяч шість-сім.. потім комбінують.

— М... да.

Епізод у саду

Величезний парк Тир-Гартен сумує в задумі мряки.. Гіпсові статуї вчених, ченців, кайзерів, королів, лицарів—мертвим кладовищем дивляться на широке асфальтоване шосе. Ці монументи тупі і безбарвні.

— Чого вони тут виставлені, немов зразки підприємця похоронного бюро?

— Тут відбита ціла історія Німеччини з її „великими“ людьми. Шедевр кайзерівської академії. Оздоба Берліну.

Цвинтар.

Сутеніє.

По алеях парку, обнесеного низеньким присадком з написами „Переступати й ходити поза огорожею не — можна“,—майже ні душі. Он лише плентаються дві зігнуті постаті в „котелках“, що віджили свій вік...

Але, ліворуч парку, якесь шарудіння—гамір.

Купа людей щось немилосердно молотить кулаками й ногами.

Але—ні галасу, ні крику.

Що за чудасія? Така бадьора розвага лупцювати один одного й без веселих вигуків?..

Мить—і кілька поліціантів полетіли алеями, на ходу висмикуючи свої палиці.

Їхні лаковані гусарські каски полискують електрикою, що порснула з вуличних ліхтарів.

Ще момент, і поліціанти в натовпі молотять палицями, а за хвильку двоє з них брязнули об землю: їх, певне, теж не минули стусани бійців.

Засюрчали свистки й купа кинулася врозтіч.

Поліцаї вже встигли підвестися і помчали навздогін за втікачами...

Але,—що за диво: парком—ані душі.

Лише по алеях, зигзагами, біжать двоє, цивільні, а за ними, слідком, поліціанти...

Ось, цивільні мчать просто і, раптом, крутнули в другу алею, праворуч. Знову крутнули ліворуч алеї, праворуч, просто, назад... А за ними, також, стежкою, праворуч, ліворуч, просто, назад, знову праворуч—по алеї мчали, наздоганяючи втікачів, двоє поліцаїв... Ось двоє цивільних мотнулися в сутіні парку ліворуч і зникли в темряві...

За кілька хвилин, витираючи хустками лоба, поверталися назад... заспані двоє поліцейських.

— Чому всі вони бігли алеями?.. Хіба не краще тікати чи ловити навпростець?.. І швидше й ближче!..

— Чудасія... Хіба ви забули, що там є написи: „переступати й ходити поза огорожею не можна“?

Певне нікому й на думку не спало таке безглуздя, що можна дременути через присадок.

— Нічого не вдієш. Коли заборонено—то вже не можна. Це, брат, ще з матернім молоком...

— Невже так буде... коли революція настане?..

— Та де там!..

— Мені розповідали анекдоту...

Приятель якось особливо зиркнув на мене, і я замовк...

Не смій думати

В Німеччині легально існує комуністична партія— авангард робітничої класи Німеччини. Легальність ця полягає в тому, що уряд, через поліцію, щодня заарештовує провідників її. Головна мета правителів—різноманітні винаходи... (що на них не шкодують грошей), як урядження на робітничих мітингах та в комуністичних книгарнях фашистських путчів, після чого винні бувають звичайно ті, кого поліція намітила ізолювати. В таких випадках комуністи „признавалися“ в злочинах, в змовах та замахах... документально... То дарма, що, згодом, виявилось, що ці „комуністи“ були не хто інші, як простісінькі тобі службовці жандармерії. Це пусте... Головне, „роздути кадило“... А там, хіба хто повірить із справжніх німців, що то інсинуація?.. Пусте! Хіба даремно в штабі поліції сидить „комісія для дослідження нових випадків злочинів“. Справа „ЧК“—гамбурзька історія—це ж шедевр винахідливих митців „захисників Німецького Царства.“

„Демократичний“ уряд, безперечно, засадив би всіх комуністів, але не вистачає місць... Та й де набереться судів, щоб судити, бож „цивілізована“

Німеччина—не Польща, де без суду садовлять тисячі... Тут усіх судять!

А чи знає хто, що значить бути активним у Німеччині? Активним у тій країні, де панує психологія обивателя, атрофувавши всякий протест, всяке думання?

Зась думати так, як ти хочеш! Не смій протестувати!

За тебе думає уряд, а ти думай і роби так, як вимагають оті німі написи—„не займай“, „ходити не можна“, „стільки то роботи“, „тоді їсти“ „тоді спати“. Одне слово, за кожний твій крок, потурбувався уряд, а що поза приписом—те „від лукавого“...

А тут—на тобі: якісь такі гольтіпаки в заялозенних блюзах щось по-своєму думають та ще заявляють якісь дивацькі протести...

Кайзерові вихованці й приписи—щиро й неухильно провадять велике діло машині заці й стандартизації мислення...

Легальність?—потрібна річ. Вона ж дає кращі можливості виявляти, хто що думає, як думає і що гадає робити...

Цілком зрозуміло, що при таких легальнім становищі збори організації „легальної партії“ одбуваються кожен раз таємно, іноді переносяться кілька разів за вечір з одного викритого шпиками місця до другого. Отож не дивно, що для того, щоб літератор міг переговорити про літературні справи з поетом чи випити кави,—треба тихцем

упорядкувати рандеву десь на кухні, або у якоїсь не в т р а л ь н о ї особи... бож хіба приємно при „легальнім“ становищі, коли ти належиш до КПГ, а за тобою ходять назирці, сидіти у себе з приятелем і кожну мить відчувати, що ось-ось набіжить поліція й мов „шукаючи злодія“, що, мовляв, сюди втік, почне трусити, оглядати... кишені.

Вчора, приміром, поетові Х спекли діло за те, що літ із десять тому він закликав школярів повалити уряд та вихваляв уряд, з яким Німеччина була не в приятельських відносинах, а художникові „пришили“ діло за „антиморальний“ малюнок, образу парламенту та невизнання кодексів реєстрації думок, і за те, що він без дозволу, почав малювати те, що за приписами не слід було малювати...

Одне слово, повне легальне становище в „цивілізованій“ демократичній Німеччині—царстві кайзерят, стіннесят, барматят...

Д а в м а х у

Сьогодні тепла година. Неділя. Квіти біржо-торговельної Німеччини після нічних оргій ще сплять. По вичищених за ніч асфальтованих панелях сонно, проходжуються лише продавці, клерки, та конторські панночки. Іноді проскочить авто, прогуде автобус та завершить розхитаний, німецької „доскональної“ техніки, жовта трясогузка—трамвай. Поліцай поважно походжає на перехресті

вулиці, поблискуючи свсею лакованою каскою-драгункою. Але, раптом, всі спиняються.—Увага! Кілька шерег юнаків, у зелених куценьких штанцях і кашкетиках.

Зелений прапор спереду. Ноги в такт. Легенька, веселенька німецька патріотична пісня.. Люди усміхаються... раді. Задоволено крутить вуса поліціант; чемно дає дорогу юнакам...

Фашистська молодь.

Насупроти, на балькон, в оксамитовому халаті, виткнулася заливна баранина з короткою щетиною на голові, яку тримає триступнева шия. Конячою усмішкою розсунула губи. Покивала пухлою рукою...

Але ззаду в далині знову ще більший загін марширує...

Пика в халаті ще раз посміхнулась, капустяним мішком метнулась у двері, гукнувши туди: „дай квіти!“ і подалась до покоїв.

За хвилину винесла чудовий букет квітів, з корінців яких ще капала вода...

Халат утопив на мить свою пику у квіти і, нюхнувши востаннє, кинув їх у новий гурт юнаків...

Але обличчя раптом скривилося невимовним жахом, а простягнуті руки так і повисли в повітрі...

Квіти впали під ноги юнаків, що несли червоний прапор... Це вже не були одноманітні зеленовбрані бойскавти: робітничі блюзи, сорочки, жакети впереміш з жіночими сірими, темними охватами—кашкети, брилі.

Молоді, веселі, задьористо-погрозливі обличчя..
Повітря бухнуло:
„Ми молодая гвардія селян, робітників!!!“
Комсомольці робили контр-демонстрацію фаши-
стятам...

На панелі скислі обличчя: де-не-де промінцем—
радісний блиск очей.

Не диво. Гешефтмахерський квартал..

Пика, насупроти, наче змії зиркнула... проси-
чала прокляття, погрозливо ткнувши в повітря
кулаком і зникла в дверях темних покоїв...

Дав маху...

А вслід йому, знизу, хтось із юнаків, шпурнув назад
на балькон його прогнилі квіти. Пучок розсипався

„Я р“

Пожелание

С Новым Годом!..
С двадцать пятым,
Пусть счастливым и богатым
Будет этот год для вас—
Пусть, как сказочное зелье,
Опьяняет вас веселье
Каждый день и каждый час...
Пусть без штук и без панамы
На руке у вашей дамы
Снова вспыхнет бриллиант.
Пусть в умах царит беспечность,
Пусть живется хорошо!..
Пусть не мажут дамы губы
И под котиковой шубой

Пусть не млеют у Рушо..
Пусть взбодрит нас Мум французский—
Встретим Новый Год по-русски,
Как велит нам ритуал...
Пусть всем дышится свободней,
И за счастье новогодний
Подымаю я бокал...

З цього новорічного віршу видно, як мало бажає чорно-жовта еміграція.

Надіймося на Мума й вільніше дихаймо. Не забуваймо про діаманти на руках наших дам, що мусіли вони спродати (о, гірка доле!), та побажаймо, щоб вони не тинялися нафарбовані біля кубел розпусти, куди кинула їх тяжка доля...

Тут вся біографія еміграції. Три шари її: невеличкий верхній, що мав грошики, встиг присмоктатися до німецького капітальця і разом з ним, потроху відновляє свої „втрати“, поповнюючи капіталець із того, що часом дає їм європейсько-американський імперіялізм на боротьбу за „велику неподільну“.

Середній—це той, побажання якого висловлює вірш,—він тепер за все: і в ресторациях за кельнерів, і до послуг поліції за агентів, за вояжерів, за комісіонерів, він тепер іде на те все, що колись творив, як ідеолог і керманіч та слуга царату, через інших...

Третій шар—це диваки, що повзли хвостом за цими двома—світ-заочі; тепер покаялися і мріють повернутися. Їх душить чуже оточення, їм далекі мрії перших двох шарів—їм однаково—аби дали

жити, служити, торгувати, втопитися в науку або працювати фізично, як це вони працюють на чужих“...

Їх завжди повно в присінках паспортного відділу заступництва СРСР і консульств...

Перед вами широко розчиняються двері й чемний, стрункий, вже літній красунь, притримуючи однією рукою двері, — другою запрошує до господи, низько вклоняючись... Черкеска від уклону щільніше облягає стан, а кубанка трохи зсунулась на лоба.

Музики метушаться, нервово хапають інструменти... Циганка, танцюристка, стає в „па“, вигинаючи свій стан.

Одним словом, московський „Яр“ 1912 року...

Але... маленьке „але“. Різниця лише та, що в тім „Ярі“ перед ними розчиняли двері, метушилися музики, циганка ставала до „па“, тепер— вони сами це роблять...

О, хіба не зуміли вони піднести цю галузь на належну височінь?.. Хай знають німці й чужоземці—що „Велика Неподільна Росія“ живе, що традиції її не вмерли.

Одначе порожненько в цім „Ярі“, щось мало приваблює він чужоземців. Певне, не можуть збагнути дивних традицій „Великої Неподільної“... А може сором їх бере користати з льокайських послуг тих, з ким не так давно вони ділили здобич, гуляли в „Ярах“, здобували „прибутки“, катували „чернь“.

Ось чому „чужоземці“ свого фатерлянду й інших, дружніх за Давсом країн, краще підуть в

Русско-немецкій ресторанъ

Deutsch-Russische Restaurant

де господар і служки—німці, де не стріваються вони з льокаями, своїми „вчорашніми“ приятелями, де краще на вчорашніх приятелів дивитися з-за столика в штучному присмерку кабінок. як вони триндикають на балабайках, вибрязкують на бубках, витріскують „на ларьках“, старанно, зухвало, до хрипу співають „національних“ веселих пісень та вихрясто, як колишні їхні—„Ваньки й Таньки“ двораки або „по заказу“ в „Ярах“, „Медведях“—цигани витинають до нестями „Тріпака“...

Краще їм, непомітно, через служку, подати „на чай“ за „увеселение“, аніж почувати їх кожному мить біля себе.

І сюди, повеселитися, подивитися на колишніх „людей“, князьків, княгинь—людей з великого панства— ідуть фатерляндці й давсовці.

„Скачи, враже, як пан каже!“ Тільки паном тут лишилися вчорашні приятелі, а вони скачуть...

На Гамбург

Таксомотор, приємно гойдаючи своїми німецькими ресорами (бідний Форд!), за кілька хвилин домчить до вокзалу. Шофер, за „німецькою“ звичкою ретельности, окружить пару зайвих кварталів, щоб більше підігнати плату, бо ж приїжджі не знають шляху навпростець, а коли знають, так можна ж відповісти, що „там сьогодні не можна їхати—заборонено“, а коли заборонено, це ж по-німецьки—не абищо! Чому заборонено—це не його справа. Далі хутенько мотне таксу, щоб непомітно побачити, скільки „натаксомоторило“ й скаже—сім марок, не забувши додати в це число пару марок од себе. Ваш німецький приятель купує квитки, а ви з земляком стережете речі та рекаєте разом ще одного земляка, що на „хвилину“ одбився поголитися, а там йому сказали—поспішати нема чого, бо поїзд піде на Гамбург не о 9^{1/2}, а о 10^{1/2}, і, таким чином, він спізнюється і лишається до другого дня...

Нарешті, квитки є, ви нервуетесь за третього приятеля, йдете шукати до буфету, замовляєте кухоль пива й, хоч воно вам не до смаку, ви платите належні 20 пфенінгів і 10 „на

чай“, бо інакше не можна,—цього вимагають етичні правила користування чужою працею... Нарешті, за дві хвилини сідаєте в поїзд і він мчить вас в напрямку Гамбургу. Правда, що в вагоні душно стає—від опалення та тютюну—й ви мусите відчинити вікно, бо досконалі надвіконні вентилятори не допомагають. Проте, ви не сидите як мумія, бо вузенькі вагонові ослінчики муляють своїми смужками і ви крутитеся, мов в'юн, а від сусідів, що щільно притислися до вас, вам стає знову гаряче... Що тісно—то пусте, так заведено— третина метра на душу... а що сядуть коло вас сусіди, які мають трохи більше, ніж третину метра, так хіба кондуктор винен? Адже він мусить, за правилами, посадовити на ослінець чотирьох, тоді він спокійний, бо на дверях коридору у нього будуть заповнені всі номерки... Що згодом вас по голові торохне валіза з полиці,—хто ж тому винен—не треба всім пасажирам мати валізки довщі як тридцять три сантиметри і ширші як двадцять... тоді б вони лежали рядочком і якраз у сіточці, а не одна на одній; не випиралися б з вузенької полиці і не злітали б вам на голову... Хто винен, що сами порушуєте порядки, заведені німецькою залізницею!..

В такому веселому стані ви й не побачите, як промайне годин вісім, і ви опинитеся в Гамбурзі. Правда, спочатку ваші коліна, що цілий час були зігнуті під кутом в 45° , одмовляться розігнутися—але то дурниця. Зробіть швиденько масаж, тріпо-

ніть кілька разів—і все минеться. Тоді ви ви-стрибнете з вагону прожогом, як задьористе теля.

Поспішаєте до виходу. Але мимоволі ётовпом спиняєтеся: ставите на асфальт валізу, бо перед вами напис „Halt“. Звикнувши коритись написам, ви навіть забуваєте, що інші пасажери не спи-няються і йдуть собі. Вас наздоганяє приятель і запитує, чому спинилися й коли киваєте на напис, а він додає, що то ж, мовляв, для паро-воза...—Ви, дійсно, читаєте, що нижче великих літер дрібно таки написано: „паровозе, стій“. Тоді ви домірковуєтеся, що вам певне замакітрилось, а щоб сховати свою наївність—весело регочете немов би з напису „паровозе, спинись!“—мовляв, хіба ж паротяг уміє читати... й весело простуєте далі. Здаєте валізу в „сторожку“ й у добро-зичливому настрої виходите на вулицю. Але пригадуєте, як вашим кишкам доведеться бовтатись у трамваї та як ваші мозолі будуть плакати, а гудзики одлітати, коли будете „вісідати“,— і вам стає знову сумно. Та настрій знову міниться, бо ви бачите, як шестеро струнких поліціантів чи жандармів, всдуть „під руку“ двох людей в робо-чих блюзах. Вам стає приємно... От, мовляв, як чемно поводяться з нашим братом—„під ручку“ ведуть, і така почесна охорона!.. Ви забуваєте і за кишки, і за мозолі та гудзики й простуєте до трамваю.

Вам напевне закортить побути серед таких, як ото повели.

Замуровані люди

Робітничий район. Робітничі квартали. Це щось окреме від Гамбургу. Тут замість широких вулиць, кам'яниць, що милують око, вузисінькі, в три-чотири кроки, бубликом кручені, вулички. П'яти-семиповерхові будинки муром піднеслися вгору, своїми горішніми катрашками завісили вуличку од неба й заборонили сонцю та повітрю навідуватись сюди. Колодязі „двори“ такі великі, що не дозволяють обертатися навіть одній хурі— лише мала тачка може там рухатися... Загускле повітря в цих куточках і дворах примушує незвичлих подорожніх швидше вибиратися звідси— до іншого Гамбургу. Побудовані з цегли, напів з дерева будинки щільно притулилися один до одного, немов накопичені одна біля одної шахви, витримують наскоки вітру... Тут нема де розгорнутися робітничому господарству, і єдиний скарб— білизна, простягалася на мотузках, що немов дротами оплутали подвір'я, стіни будинків, горища.

До квартир ведуть старі, вузисінькі й шербаті заялозені східці, на яких ковзаються ноги.

А коли не триматися за стіни, бо поруччя вже встигли від давности зникнути, то, сходячи вниз, незвичла людина миттю покотиться колодою...

Кожен будинок має в собі силу квартир, що складаються з малісіньких, низеньких комірок... Замість „парового опалення“, звичайних пічок— ці кімнати „нагрівається“ чавунними або залізними

пічками—„буржуйками“, що несуть своє „тепло“ залізними рурами по всіх кімнатах... Ці пічки правлять за кухні й лише денедє прилаштовано самими комірниками—газові пічки, що містяться тут же в кімнатці-їдальні, вітальні, спочивальні, „кабінеті“. Однорядні вікна, що скрипом відгукуються на кожний порух, лише з „вулиці“ дають „світло“. В задніх кімнатах—постійна темрява, а в деяких навіть зовсім немає вікон.

Але верхні—щасливі,—там є повітря. В нижніх поверхах треба завжди тримати вікна навстіж, щоб хоч трохи добути повітря. Електрику можливо мати тільки в одній кімнаті, інші й так обійдуться... Жодних комор... і убоге господарство купчиться тут же в кімнатах... Правда, власники будинків, що споруджували ці труни, мали рацію: господарство таке, що вміститься і в самих цих малесеньких кімнатах: стіл, двоє стільчиків, пічка, пара рондлів, що висять тут же на стіні, кілька тарілок, ложок та кухликів для кави, ліжко, сінники на підлозі для дітей та на мотузці—лахміття, робоча одіж і білизна, а на гвіздку „костюм“.

Тут десятиліття—вік—плодяться, „виростають“ „живуть“ люди—робітники... Мала дітвора—сидить заперта в кімнатах од ранку до вечора, доки не прийде мама чи тато з роботи; на той час забивають вікно, щоб не вбилося... і замикають двері, щоб не скотилося по східцях... Підлітки вовтузяться на „вулиці“. Діти зелені, бліді, тонкошиї

кривоногі, тонкорукі... Дорослі—сірі, сухорляві, із впалими грудьми... вимучені, зелені... Завжди бухикають, сухоти з ними ніколи не розлучаються... Більшість із них помирає в юнацтві і лише меншість, що працюють на повітрі, живуть більше як 35—40 років.

Десятки тисяч робітників замуровані в цих вулицях жахливих подвір'їв.

І за це, кожен з них, повинен ще платити 12—15 марок за житло...

„О люди. люди, небораки!
Нащо здалися вам царі,
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки...“

сказав один робітник складач, що колись був у Ляйпцігу в друкарні й, набиравши там „Кобзаря“, вивчив ці рядки...

Ми розмовляли з ним про житлову справу..

Жіноче питання

В Гамбурзі, постійно, не менше як тридцять тисяч безробітних... З чого вони живуть?..

Юнакові всього 24 роки. Він тендітний, блідо-зелений... Має батька, вже діда, не здатного до праці, теж колишнього робітника, якому пощастило дожити до 54 років... Більше він нікого не має... Мати, сестри, брати померли... бо вони жили в цих кварталах, бо вони завжди були робітники...

Він і батько безробітні... Перманентно... Живо-
тіють тим, що він має роботу раз на тиждень і
дістає 80 пфенінгів... з цього живуть... Правда бать-
кові дають у їдальні раз на день юшки з-під квасолі...

Січень місяць... Артур в літньому жакетику, те-
плого у нього нема.

Він наш провідник по Гамбургу.

Артур з батьком характерні особи для тих
30.000 перманентних безробітних.

Не диво, отже, що в Гамбурзі були жорстокі й
одчайдушні смертельні бої робітників—за владу рад.

Цікава жіноча загадка.

Що робити дівчині, що опинилася в обставинах
Артура? Що робити дівчині, що має роботу
й дістає 40 марок місячно, при умові, що на її
утриманні двоє старих, німецьких: батько й матір?..

Що вона повинна робити? Де порада для неї
в стані голодного, холодного жаху?

Чи дивним буде, після цього, що Гамбург давав
найбільше за всю Німеччину проституції, що ро-
бітничі квартали Гамбургу десятиліттям створили
в себе в закутках комерційних кімнатки повій... що
в Гамбурзі саму Saint Paulé щоночі запружують
тисячі бідачок, що мусять заробляти тілом?

Хіба диво, що пивниці, кафе, танцюльки повні
дівчатами—зовсім на вигляд не професійними
проститутками, але які мусять десь якимось
способом заробляти—йти на явну неминучу заги-
бель—сифіліс, і поширювати венерику навколо
себе?..

Не диво й те, що різно національні торговці ж і ночим тілом осіли тут не з учорашнього дня із своїми вертепами, пивницями, ресторанами, танцюльками, поширюючи свою агенцію, через порт,— на цілий світ.

Не диво!

Япанські, китайські, грецькі, італійські, англійські притулища складають цілі вулиці. Найзаконнішим чином, геть аж до листівочної реклями,—вони закликають до себе охочих.

Европеїзовано, взаконено й під захистом монархо-соціал-демократичної влади... Бо іншого рятунку немає. Або здавай позиції робітничій клясі, або реклямуй проституцію, бо хазяї—капіталісти мають із того зиск.

Плякат

На розі робітничого району—робітничий клуб.. Умови капіталістичного ладу примусили цей клуб утворити під виглядом легального бару—пивниці. У двох невеличких кімнатах завжди повно робітників, особливо вечорами, коли „безробітних“ доповнюють ті, що „пошабашили“ й тут у передній половині „клубу“ шматком хліба та ковбаси з кухлем пива заморюють свій денний голод.

Проте, в задній частині пивниці молодь розбилася на купки; частина лагодить прапори, що тут же складені в кутку, частина розкладає нові пля-

кати, листівки, розподіляють прапирці, марки Модру, частина розважливо воює в шахи, а невеличка кучка диспутує про події денні...

„Господар“ справно задовольняє товаришів, які теж допомагають йому, через що він встигає побігти й до задньої кімнати порадити, як лагодити прапори, розподілити плякати, модрівські марки...

На перехресті вулиць спокійно походжає поліцей. Постійно доглядає порядку в цьому районі і чомусь саме цього перехрестя.

Йому певне муляє великий портрет Леніна, що на весь зріст стоїть, перегнувшись у бік руки, якою вказує вперед.

Час від часу плякат хтось зриває...

Але другого ранку знову стоїть великий ватажок, немов чудо, що його ніяким чином не знищити...

Ленін завжди тут своїм зважливим рухом вказує робітникам—„на барикади“.

Ляссалю, Лібкнехта, Енгельса, Маркса дбайливою рукою заведено в рями й вони прикрашають стіни другої кімнати клубу.

Пара чудесно виконаних з пап'є-маше карикатур на мілітаризм і володарів висять в кутку між шахами... Тут тепло, приємно... Робітники сподіваються добути собі кращий клуб. Бож приміщень для того є досить. Правда, там тепер розважаються, там гуляють... Але... Гамбург вже навчився на страчених жертвах, як треба здобувати...

Стіннес і Карл Маркс

Поруч Гамбургу—будівель-кам'яниць та кам'яно-дерев'яних гробів, де фізично вироджується робітничий люд—є ще величезне світове місто, Гамбург—пароплавів, доків. Величезні споруди, що виконували для цілого світу пароплави, доки, пакгавзи, елеватори,—міцно осіли посеред Ельби, створивши ніби надводні острівці. Навкруги розташувалися всяких розмірів пароплави. Сила-силенна пароплавів заїжджає сюди—які на відпочинок, на ремонт, а які вивантажитись й навантажитись промисловим добром. Бразилія, Греція, Англія, Японія, Америка, Еспанія—всі країни світу маячать тут своїми прапорами на шоглах і провах пливких складів-готелів. Тисячі кораблів скупчилися тут, розташувавшись без краю, немов вози на величезному ярмаркові. Одначе, цей ярмарок пароплавів—мертвий. Мовчать пароплави, стоячи осторонь причалів, ледве подимлюючи своїми димарями... Застигли коловороти.

Немов би всі заїхали тепер сюди лише на відпочинок, щоб завтра вирушити в дальшу мандрівку.

Мовчать і стіннесові велетні—доки; не чути цокоту молотків, не чути гуркоту підземних машин, вщухла метушня. Мовчить порт; сиротою стоять бльокгавзи й елеватори, легенько нюхаючи своїми грантами повітря, втопивши свій зір у небо.

Лише біля одного пакгавзу американської компанії сумно вештається кілька вантажників,

поволі вивантажуючи дерев'яні скрині з чорними плямами „Форд“.

І все. Смутно в порту, тихо в порту... Справ нема, роботи нема.

Коли раніш повітря двигтіло від гомону, грюкоту й шуму молотів, коловоротів, парових важелів, то тепер тихий покрик сумної чайки дражливим відгомонам лунає серед тиші великого світового порту.

Колись тут, щоб налагодити зіпсований ланцюг, треба було пароплаву чекати тижнями на чергу, щоб причалити до доку—тепер сенсацією є на весь Гамбург і цілу Німеччину, що в порту робиться док Стамбула.

Наслідки імперіялістичної війни поділили ринки і промислові центри, а пазурі, в які взято цей німецький порт, ніякі викрутаси соціал-зрадників, не в силі розтяти.

Непотрібною тепер здається й велика техніка, що продовжала попід водою ґрунт та створила залізо-бетонний тунель, поверх якого хлюпочеться Ельба, що по ній сновигають на десять тисяч тонн пароплави. Цей тунель, що не встигав своїми ліфтами з поверху землі спускати та підіймати валки навантажених авт та мажар, що миттю перетягали вантажі на другий бік Гамбургу—тепер стоїть сиротою і лише інколи радо спускає до себе за день пару мажар, яким пощастило винайнятись для перевозу меблів чи горюдини...

Наш мотор жваво сновигає поміж доками й пароплавами, дивуючи поодиноких сирітливих людей, що без діла вештаються там... Колись—хто б звернув увагу на якийсь мотор, що скіпкою метушиться величним морським містом? А тепер? Дивно—що якісь люди чимсь цікавляться тут.

Але диво дивне, чудо чудне. Чи не здорова галюцинація?

Поміж „Формоз“, „Лінкольнів“, „Тьєрів“, „Папандопула“, „Кяйшів“ та інших назов пароплавів, промайнуло велетенське „Карл Маркс“.

— Задній хід! Хвилину назад, он туди поміж доком і „Еспанією“!

Справді, „Карл Маркс“. Наш союзний пароплав. Хоч і малим він здається серед гігантів Америки, Англії—але своєю величчю одної назви затирає все навкруги.

— Туди, туди!—гукає стерничому наш гамбурзький товариш.

Його сумні очі запалали вогнем, він увесь тремтить...

Швидко вилазимо на причал, хутко виносимось на чардак. Капітан, профорганізатор—матрос, шкіпер радо вітають. Захоплені тягнуть до вітальні. За хвилину вільні з команди оточують... нервові запитання, оповідання...

Пароплав „Карл Маркс“ по дорозі до Англії мав аварію і випадково зайшов сюди, щоб підремонтуватися. Правий бік прови розчавлено й пробій затинається новими залізо-чавунними плитами.

Підправимо, й знову гайда!

Росіяни, українці, латиші, англійці—складають півсотні команди. Тут іде життя... Освітні гуртки, своя стінна газета, клуб.

Німецькі товариші благають дати на згадку фотокартку пароплаву...

Одначе на пароплаві не сподівалися й не гадали, що це буде потрібно й — не фотографували пароплав. Але хтось зник в кубрик. Знайшов випадково свою картку з групою біля пароплаву, що фотографував колись його приятель для себе...

Безмежна радість.

— Це буде щось надзвичайне для всіх, всієї „Карл Маркс“ їздить по світу... Одною назвою він протягне до себе тисячі трудящих. Ми збільшимо картку й поширимо серед своїх. Хай знають, що Радянський Союз всюди нагадує своїм пароплавом про обов'язки цілого світу, хто знає це ім'я...

Пароплав „Карл Маркс„ перевернув усю нашу програму оглядин порту...

Журналіст у зоопарку

Чверть, години їзди в околиці—авто до „Тір-Гартену“. Це не Берлінський „Тір-Гартен“—парк, де нема жодних звірят,—це справжній тір-гартен¹.

Величезна площа. Сад.

Африканські, індійські, китайські узгір'я, природні скелі, по яких сновигають мавли.

¹ Зоологічний сад.

Білі скелі північного льодового схилу, де по-важно гойдаються білі медведі, в штучних басейнах борсаються, пірнають, жирують тюлені—морські леви, а з другого боку вусаті моржі...

Різноманітні звірі, різного сорту птахи—мають свої природні містечка й лише леви, леопарди, вовки, лиси, бурі ведмеді, слони, бегемоти—в клітках сумно чекають на літнє тепло, щоб із скляного теплого павільйону перебраться на свіже повітря.

Змії, гадюки, ящірки, різні тварини, комахи, південні рослини посідають окремий майдан саду, теж перебравшись на зиму до особливих павільйонів.

Але людей, глядачів, майже нема. Нас четверо, та он несміливо зазирає до кліток тварин якась зеленкувата постать.

Постать незабаром пересовується до нас, і ми оглядаємо разом.

— Вибачте,—несподівано по-руськомu звертається особа, після довгенької мовчазної співкомпанії.— Ви, певно, українці? Я колись теж був українцем... правда, я не вмію ще говорити, але... я з Києва...

З похапливих поясень, дивацько льокайської запобігливості видно, що це один з „емігрантів“...

— Чого ж ви тут?..

— Та бачте,—підлесливо, винуватим тоном пояснює..—Я журналіст... З німцями евакувався... Безглуздо зробив... Хіба я капіталіст? А тепер ось шість років, немов Каїн... Тягне додому... Що його робити? Чи не порадите...

— А звідки ви знаєте, що ми з радянських республік?

Постать зщулилася... Справді, як безглуздо ви йшло в неї... Як вона так зразу... Треба було трохи б поспитати...

— Нічого не порадимо... Ми лише можемо співчувати...

— ...Мда...—І постать, непомітно, зникає...

Це з тих, які служили всім: і жовтим, і білим, і німцям; з тих, що українізувалися за гетьмана та забули мову, з тих, що служать німецьким, французьким охранкам та іншим, хто, як собачку, полащить та кине шматок м'яса.

Цікавий зоопарк добором звірин, тварин та рослин.

Але даремно ви будете шукати цікавого в Гамбурзькій музеї. Тут накопичено, правда, всього по троху—скульптурних копій та оригінальних малюнків, як у старовника, що дає деяку уяву і про Рим та Асірію й про німецьке, голяндське та італійське мистецтво. Проте, чогось суцільного нема... Надто бідно. Правда, тут є й з футо-кубізму останніх часів Німеччини 1924 року, але все це своїм змістом таке мізерне, таке порохняве, що не дає жодного уявлення про мистецтво 1918—1924 років.

Ми знаємо, що Німеччина цього часу має великих майстрів пензлю, що відбивають епоху клясової боротьби й розкладу буржуазії—проте, їхній творчості немає місця в цьому музеї, хоч вони й мають катедри при академіях...

Влада не хоче зберегти музей, як відбиток епохи, вона зберігає лише те, що їй до вподоби, що не породжує в головах глядачів нових думок.. Тим то й немає тут творів великих революційних майстрів. А Гамбург такий багатий на них!

Розважаються

Передріздвяні тижні для Гамбургу—повні розваги й веселощів.

На майдані побудовано ціле містечко розваг.

Дерев'яні конструктивні будівлі перемішалися з ташевими, брезентовими. Американські електро-санчата, різні каруселі, „петрушки“, маріонеткові піддашки, манежі для їзди кіньми, віслюками, тіри, „безпрограшні“ лютерії, дитячі іграшки, гарячовобасні пивниці—все це кільканадцятьма кварталами розлізлося по вулицях. Електричне сяйво заливає це тимчасове містечко. Десятки тисяч людей гойдається, сновигає тут серед різних див, втопляючи свій гомін в різноголосому реві музики, що несеться від кожного піддашку, кожної будови, кожної катрашки й таші.

Загальний гам веселої музики переходить до натовпів. Публіка регоче, скиглить, пищать жіночі голоси од лоскоту під пахвою чи ущілку за ногу, п'яними пельками, мов коні, іржуть чоловіки.

Натовпи посуваються від одного піддашку до другого. Он компанія розсілася на каруселі й скаженим вихорем понеслася в колі... Ось уже літня дама дотягла нарешті по зворотних східцях

догори, що рухливими ступенями тягнуться вниз— підобгала спідницю, сіла в корито: прожогсм не- сється з стометрової височини вниз... Дама ахає, весело сміється, обтріпуючи спідницю.

В манежі аматори їзди, під ляски батогів, стри- бають на змучених конях у сідлах, уявляючи себе вершниками, жокеями... Але десять кіл—і коні спиняються—їздців замінюють інші, що не шко- дують 10 пфенінгів.

Дивним здаються всі ці розваги для дорослих, а задоволені фізіономії гуляк додають жалю.

Розважається міщанство. Робітників нема тут,— їм не до розваг, у них нема часу на це,— бо вони або безробітні, або не мають на це зайвих пфенінгів. Хіба голодним людям до розваг?

Тисячі дрібної буржуазії, міщанства, сновигають тут, пустують у мізерній розвазі.

Поліціанти задоволено походжають на пере- хрестях сумежних кварталів—нарід веселиться, п'є—це радує серце захисника порядку, бо, ви- ходить, не будуть кидати на нього смердючими яйцями.

Кинувши ще раз оком на місце, обмите кров'ю робітників останнього повстання за диктатуру,— можна вже рушати з цього „файного“, архі- тектурного й технічно удосконаленого міста— центру шкіряного виробництва, де робітники ходять без черевиків... де 99⁰/₀ робітників мають сухоти...

Ляйпціг. Друкарня... Гох!

Шлях Берлін—Ляйпціг цікавий тим, що, переїздячи Вюртемберг, спадає в очі старовинна церква. Не так цікава її архітектура та оригінальність, що їх залишимо на увагу вченим архітекам, а цікава вона тим, що викликає в уяві панораму 400-літньої давнини, коли Мартин Лютер розклеював на ній свої проклямації, церковні революційні тези. Згадка про те, як громадсько-господарські умови життя висували відповідні гасла зміни релігійних форм. Чотириста літ тому перевів цю своєрідну революцію син шахтаря, професор од християнства Мартин Лютер..

Ляйпціг—центр друкарської промисловости Німеччини. що видає 40% усієї німецької продукції. Це він розкинув свої сітки не лише на Німеччину, а й на цілий світ, найдосконаліше виконуючи друкарські роботи.

Коли, скажімо, вам доведеться добутися до одної з найкращих друкарень, до Шпаммера, що видає 25% всієї німецької продукції, то її не можна оглянути й за один день. Коли ж вас будуть тягати як на буксирі, щоб часом ви не заговорили з ким із двох тисяч робітників, то ви встигнете її оглянути й за один день... Та, навіть оглядаючи на швидку, ви побачите, як машинізовано підприємство, як машинізовано робітників і робітниць. Робітники працюють 9 або 14 годин на добу, не маючи можливости згаяти ані хвилини. Тут точно

поділено обов'язки кожної машини чи людини, що часом її заступає... Робітники задихаються від духоти й випарів кислоти, виробляючи кліші гальванічним способом; на ваших очах протягом одної доби можуть видати чудову книжку так аркушів на двадцять із чудовими ілюстраціями та обкладинкою в колосальній кількості примірників. Тут ви побачите сотні різних друкарських і палятурних машин і всі вони німецької марки. Правда, наколи ви бачили американські, то вам за асоціацією прийде в голову: і для чого то німці ставлять свої штампи? Невже тому, що переробили з рівної на криву підвалину або те, що стояло простопадно, поклали поземо?.. Тут після двох годин оглядин відчуєте, як у вас болить голова, вас за- нудить, але ви не звертайте уваги на задушливість, відсутність вентиляції, на низенькі стелі, машинові випари та чад, що стискають горло... Адже робітники працюють в таких умовах... Робітники за 9—14 годин працімають півгодини відпочинку, коли встигають підснідати тут же біля машини, збігати надихатися повітрям на останні $4\frac{1}{2}$ —7 годин праці... Найкваліфікованіші з них мають 120, а звичайні 35—40 марок на місяць... Запитайте хоч би отого художника гравера із зеленим запалим обличчям, або оту дівчинку, що має вигляд ніби мумії й очі якої безтямно од перевтоми кидають на вас жалібний жах... Вони вам скажуть, що для них це цілком вистачило б, якби додали ще по 50 марок та твердо встановили 8-мигодинний робіт-

ний день, та давали б годину відпочинку, або, принаймні, їсти на повітрі, щоб хоч надихатися... що з них 90% не витримують більше від трьох літ роботи—це пусте, і за це подякували б голодні черги безробітних...

Коли який цех випадково дізнається, що ви з радянських республік, ви почуєте: „Гох!“ Нам поясняли, що це вони вітають менеджера, що за провідника нам... а наколи б „випадково“ менеджер не шмигонув у двері, а всі робітники, душ сто, не гукнули нам: „Genossen, wir sind komunisten auch! Hoch SSSR!..“¹ ми б повірили менеджеру, що то його вітають...

„Ця фірма існує з 1840 року: капітал підприємства дорівнює понад мільярд золотих карбованців. Замовляйте тут усі, коли маєте що для друкарської роботи. Фірма буде вдячна“...

Гадаємо, ми виконали цим обіцянку фірмі, щодо реклями...

Ляйпціг—тепер рухливіше за Гамбург місто. Тут центр друкарської промисловости, що без перерви працює; це центр торгівлі хутром... Тут фабрикуються процеси над німецькими комуністами, тут на весь світ задумано й виконано величюного процесу „змови“, „нелюдських вбивств“ комуністами,—процесу німецької „Ч. К.“.

¹ Товариші, ми також комуністи! Хай живе СРСР!

Даймо йому спокій і загляньмо хоч одним оком до Дрездену.

Дрезденська галерія

В Дрездені ви конче повинні навідатися до знаменитої галерії, де зібрано шедеври малярського мистецтва, і взагалі розглянути Дрезден з погляду його архітектури. Він вартий того; про нього говорить кожний показник туриста.

„Дрезден — це не Німеччина“, — сказала одна німкеня, художниця. „Дрезден — це концентрація пишнот архітектурної старовини, що випадково опинилися в Німеччині“...

Щодо краси, то вона має певну рацію. Краса стародавньої готики тут перемішалася із світовим ренесансом, що витворив особливий німецький стиль. Дрезден поділено Ельбою на дві частини, що з'єднуються старовинними, прекрасної роботи, важкими мостами, підпертими кам'яними гігантами-биками. В цій частині він казкове місто з повітряними палацами. Старовинні палаці чудової орнаментики, на тлі широкої тихої Ельби, ніби заплелися кучерявими поверхами. Мощений рівним камінням брук, немов вилисіла голова, на якій осіла оця визерунчаста корона — Дрезден

О, це не нудний казармовий Берлін, не жахливо трагічний Гамбург і не легковажний джигун Ляйпціг. Стоїть ця оздоблена кам'яна корона кременем — і промовляє про те, як люди витворили цю красу з крові й поту робітників, що з цієї

краси не користалися... Тепер посіли тут ксьондзи, поміщики, герцоги, „правителі“ країни—пани.

О, хіба не треба пишатися, маючи таку красу, таку велич, як дрезденська галерія—цей палац великого роду князів, королів...

Тут залишились душі творців, що визирають з рямок стін, амбразур у великій кількості картин... Одна „Сикстинська мадонна“ чого варта! Біля неї завжди сидять приковані дамочки й знавці мистецтва...

Тіціян, Рубенс, Корінт Рені, Тома і т. д., і т. д.—митці пензлю, своїми картинами дають навіть змертвілому потяг до життя, до людських красот.

Хочеться жити, забути всю нудоту, нещастя людства...

Забуваєш, що живеш за доби жорстокої класової боротьби, що людство створило два табори й по-хижацькому визискує другу частину його.

Не хочеться навіть думати, що кожну мить вимирають мільйони з голоду, що мільйони корчаться в передсмертних соціальних хворобах, породжених визиском.

Хочеться гукнути на весь світ—Хай живе життя! Геть думки, турботи!

Тисячі картин світової краси... Краси „великого світу“, краси еротики, краси богохвалення...

Жадного малюнку проблеми рсззою людства, побуту того часу, „нижчих шарів“... Великі майстри віддавали свої таланти до ніг тих вельмож-

них, що могли піднести їх на п'єдестал велетнів, од ласки яких залежав їх добробут... Знаменитий музей—це чудова установа класичної малярської краси, це архів класичної краси і згадка про те, для кого свого часу була творчість великих майстрів.

Це жорстокий осуд, од якого здригнеться серце вченого, серце людини науки, знавця мистецтва.

Чи не має рацію німецький товариш Лео, що сказав, розглядаючи одну центральну залю, обвішану чудовими витворами великих митців:

— Як до речі було б отут упорядкувати бар ка-
баре „Національ“, що ото у нас на Фрідріх-
штрасе... Прикраса навкруги готова...

Чи можна погодитися з ним?..

*

Але що ви, хіба ж можна так? Це ж була своя епоха—тепер же інший час?..

В такому разі загляньмо на „Велику виставку“ останніх витворів митців, учнів тих, що творили красу галерій, що відкрилася в Дрездені поруч світової галерії.

Фото-кубо-експресіонізм намагається в інших формах, тонах відбити той архів краси, що зібрано у світовому музеї світової краси. Жодної риси, жодного натяку, відбитку того, що твориться в суспільстві. Лише кілька картин Люкріца Кравзе, Ебе та Рудольфа дають фото-етюди жовнірів, робітника на заводі, матір, дитину й робітника „історичної проблеми“.

Останнє:—міщанська хатня ідилія, типи паній, ландшафти, тіло. . Мистецтво цих творців, узаконених державою, далеке від життя... Бо справжнє мистецтво не може побачити світа й воно під доглядом влади зберігається в квартирах його творців—Гросса, Шліхтера й сотні інших, хто зрозумів світ. Вони ждуть свого часу. А покищо людство бачить „красу“ творців певної „епохи“, але без її відбитку...

ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНА

До Чехії

Настирливий фотограф намагається неодмінно вас зфотографувати на фоні музею, ратуші чи Ельби. Щоб одчепитися од нього, єдиний ваш аргумент може бути тільки те, що ви за десять хвилин їдете з Німеччини. Тоді він дає вам спокій, тільки купіть у нього пару гарних листівок або чудово виконаних порнографій. Ви мусите хоч листівки купити, бо вам шкода кожної хвилини, а в'їдливий торговець буде увесь час вимотувати вам кишки...

Краса Дрездена примушує вас іти пішки до вокзалу. Нарешті ви купуєте квиток до Праги. Забуваючи, що вам доведеться знову корчитися на своїх місцях у поїзді і проклинати всю цивілізацію Європи, ви, сподіваючися, на відпочинок, поспішаєте до вагону. У ваше купе набивається комерсантів з валізами, до верху набитими рюкзаками, що в час руху будуть випробовувати, чи міцна у вас голова й шия... Поїзд рушає...

„Не помітивши“, як ви пересиділи ногу, ви чуєте голосні, різкі покрики, що вже Баденбах, кордон Чехії.

Поспішно переглядають ваші речі. За кілька хвилин ви вже п'єте чеське пиво, заощаджуючи на кожному кухлі цілих 12 німецьких пфенінгів...

„Самостійна“ Чехія

От ви вже й у Чехах. Тепер ви помітили, що ви істино їдете в чеських вагонах, пізнаючи те по чеських та французьких написах. Ви питаєте „до чого тут французькі написи? Хіба в Чехії багато є французів?“

Адже Чехія, мовляв, складається з чехів, німців, прикарпатських українців, мадьярів тощо.

Хіба дивно буде, коли, випадково попавши до Альжіру,—ви там теж побачите французькі написи, а на Філіпінах—американські (англійські), а в Індії—великобританські (англійські), а в Кореї—япанські?

Адже ви там себе не питаєте про це, бо знаєте, що то колонії відповідних країн. Чому ж ви дивуетесь у Чехії?

Тут треба пояснити. Чехія—самостійна держава. Має свій парламент і президента. Коли заглянете в енциклопедію (не німецьку, звісно, бо чехи їй не ймуть віри), ви дізнаєтеся, як Чехія боролася за свою самостійність як ні один король, ні чеського ні німецького роду не зберіг держави, не дав самостійности чеському народові; як, нарешті, чехи здобули ту свободу після імперіялістичної війни—„за допомогою“ Франції й Америки..

Тож не дивуйтеся, що тут написи по французькому, а один з найголовніших вокзалів має ім'я Вілсона, та що американська „армія порятунку“ має тут більше прав, аніж чеська чернь. „Чернь“, що здобула „самостійність“, що працює на фабриках, заводах, оре землю.

Так от, кінець-кінцем, ви опинилися серед цієї Чехії—самостійної країни, а як історики кажуть, дуже старої своїми традиціями самостійности, що доходить аж до тисячі літ.

Чехія виробляє вовняну матерію, скло, кришталю, фарфор, цукор, пиво. В її надрах є й срібло, оливо, сірка, руда й вугіль. Що й казати—всі ознаки для самостійного економічного існування, особливо маючи приятелів Францію та Америку.

Людність. Цікаві племена

Крім корінних жителів Чехії, що складають до 60% чехів і решти німців, прикарпатських українців і т. ін., тут є ще багато інших племін і рас, особливо російського та українського походження. Ці племена походять з верстов князівських, генеральських, поміщицьких, куркулівських і „наукової інтелігенції“, як пишуть вони в анкетах, коли хочуть виїхати до Радянського Союзу. Чехія—країна республіканська. А „всяка республіка“, як відомо ще здавна, давала притулок усім політичним емігрантам. А що ці племена сами себе вважають за політичних, то хіба ж Чехія може одмовити їм

У цьому. Навпаки: вона навіть допомагає їм існувати. Ходять чутки, ніби у винарнях під час сварок білопогонників з чехами, коли патрони нагадують безпритульним білим, що вони їх утримують— білі відбивають ці закиди такими епітетами: „А чеське золото хіба не перелите з миколаївських голівок?“, „Хіба не ми вам допомагали вивезти сюди від нас золоті запаси й інше добро?“ Проте гостріші на язик кажуть: а хіба Антанта та Америка даремно має параграфи „на видатки колоній та запровадження порядку в них?“. Але годі про це, бо як почнемо всякі підрахунки, що ніби лише на одну українську еміграцію видається до 75.000 карбованців щомісяця і т. ін. і т. ін. то ще почнемо докопуватися, звідки ж Чехії набратися таких грошей?.. А це не є завдання цих нарисів... Далеко краще розповісти про „соціяльну“ трагедію— цих нещасних емігрантів. Діло просте, каже один „мемуарист“. Коли межі Чехією та Угорщиною майже не пройшло до війни, емігрантів почали вдягати у військову уніформу і вивели на муштру (бож за послуги треба платити...). Адже на фронті такі вояки, як жовто-білі, теж будуть у пригоді... Місцеві робітники не дуже раділи, що чужоземців мали кинути в бій першими... Проте їх заспокоїли: на фронт, мовляв, будуть послані свої, а чужі залишаться охороняти добробут країни від усяких небезпек... А ці капосні небезпеки чомусь так і лізуть в робітничі квартали, так і тягнуть синьоблюзників на вулиці та майдани,

щоб гуртом подолати різні напасті, що морять їх з дітьми голодом, нівечать сухотами...

Подумайте тільки—хіба ж після таких прохань уряд може не потурбуватися про спокій своїх підлеглих?...

Болгари в Чехії

Невеличкою купою тримаються тут і болгари. Мовиться не про болгарів „громадян царсько-демократичної“ Болгарії, що сновигають по Чехії і єдина „розвага“ яких—це „гешефт“, а про болгар, вигнанців та втікачів з тої Болгарії, де панує терор більший, ніж в колишній царській Росії.

Єдина розвага цих болгар—стежити за подіями в своїй країні. Вони переживають страждання тих, що безсилі вже боротися з жахливою реакцією... І вони терпляче сподіваються на краще майбутнє своєї батьківщини.

Їм тяжко мати безпосередній зв'язок з краєм: їх листи з краю перлюструється, а той, кого накинє оком болгарська поліція за зв'язок із ними—негайно сідає до в'язниць чи „під час утечі“ квітається з життям.

Але ці вигнанці все ж не поривають зв'язку і стежать хоч за культурним розвитком своєї країни.

Ці вигнанці знають, що з письменницької когорти в їхньому краї нараховуються лише одиниці, здебільшого новелісти та поети. Вони знають, що й старі болгарські Коцюбинські, Горькі, Джавахашвілі: Ніколай Рейнов, екзотик Йордан Йрков, Елін Пелін,

Кіріл Христов, Антон Страшимиров—не в силі йти поруч з реакційною Болгарією і співчувають своїм колегам опозиціонерам до сучасного ладу: Христосу Ясинову, Людмилу Стоянову та клясовому пролетарському письменникові побутовому новелістові Расцветнікову й Георгу Бакалову. Вигнанці болгарки знають, що хоч пролетарський письменник Христос Смірненський, і помер на 26 році життя, проте майбутнє дасть нових крицевих Смірненських... їх виконає „Хіперіон“, „Нов-Пот“¹.

„Рятівники неньки“ і їхні вороги

Гадаємо, що про російську еміграцію нема чого казати. Хіба ми не бачили її в Німеччині? А от українська—варта уваги. Хіба дарма кажуть деякі чехи: „не второпаєш, що воно у нас за країна: де не плюнь, там і Україна...“

Ці не заводять ресторацій на кшталт колишніх царських князьків. Їм досить і тої „української ідальні“, що орендують чехи, але де земляки можуть поїсти галушок та вареників, згадавши при цьому про своє життєве призначення... Вони не вередливі і їм досить тої дещиці, що перепадає з антантівських кишень через чеську бухгалтерію. Проте ці „герої“ великі мастаки на свари й пасквілі. Особливо улюблені перегони між ними—це хто вигидає найдотепнішу лайку й пасквіль на своїх зрадників-радянців та на СРСР. Дехто з них

¹ Журнали революційного напрямку; „Нов-Пот“—клясовий журнал.

служить, а хто не служить, дістає так, за ясні очі „допомогу“ і мріє про широкий Дніпро-Славути, про чорні жупани та червоні смуги на голому тілі тих, що одібрали земельку й позбавили їх панування... Ні!—Вони ще вболівають за „рідну культуру, за рідну мову й свій край—„где все обильем дышит...“ Багато з них—це ті, що стали „щирими українцями“ в часи гетьманщини, або тоді, коли відкрилась каса Антанти, а найщиріші ті, що виїхали за кордон „на якийсь час“; ці просто звикли до того, що „така вже доля чайці небозі“ і чесно несуть свій хрест, аж доки на Україні не замаячить стяг золотої пшениці й полтавського неба... Проте хіба їм не однаково? Хіба їхнє діло кумекати про що? Адже вони мають на таке ватажків. А їхні ватажки чесно виконують свої обов'язки. Вони їздять з Праги до Парижу, з Берліну до Відня,—на прощу до Скоропадського, Вишиваного, Масарика, іноді завернуть до польської сестриці, навіть деякі з них посидять у присінцях Вашінгтону... тихцем прикуповують акції копалень, і по дорозі, на всякий випадок, вкладають вимантачені „на повстання“ доляри, марки, франки—до банків кількох держав... Щоб підбадьорити своїх „щирих“—іноді завітають до них, таємничим тоном збрешуть в сотий раз про „розпочату роботу“ й, задуривши без того диваків,—знову рушають у путь...

Але не всі такі. Є й такі, що зрозуміли нарешті себе й своє становище, що ним спекулюють ватажки.

Вони зрозуміли, чого прагнуть їхні мандрівні вожді, і згадали про своїх батьків, безштаньків. Але, як тільки вони це відчують, з того часу вони стануть „запроданцями“. Тоді їх позбавляється „допомоги“, їм уже небезпечно ходити їсти галушки до своєї чеської їдальні, і вони мусять гуртуватися окремо. Так висівається з мішаних шерех чисте зерно, залишаючи кукіль. Так утворюються два табори клясово різних людей: націоналістичну свідомість опановує клясова і викристалізовані групи стають одні проти одних.

Цікаве явище. Націоналістичне коло за різноманітними назвами „гетьманців“, „есдеків“, „монархістів“ та інших „соціялістів“ і „культурних діячів“ утворюють одно ідейне клясово ціле. Ці знавці національного питання, які полотніють за рідну мову, культуру, що „гине під чоботом Москви“— оці столовники чужоземної буржуазії, маючи в Чехії притулок, зовсім не цікавляться національним культурним розвитком тієї країни, в якій вони живуть і здебільшого не знають, не хочуть знати, мови того народу, частина коштів якого йде на їх утримання.

Поети, белетристи, професори і політичні діячі— що їм би навіть за своєю „професією“ треба було вивчати чеську мову, а через неї й культуру, здебільша невігласи чеської культури.

Націоналізм, шовінізм, обплутаний неуцтвом, а не лише клясовою ворожістю, опанував більшість цих диваків. Їм не тільки далеке всяке

розуміння якогось там наукового соціалізму, матеріалізму і його філософії та розвитку людськості—ім далеке взагалі всяке розуміння культури—навіть буржуазної, уламком якої є вони сами.

І ці неуки—наївні немовлята—намагаються белькотати про культуру—про своє „українське“ (?) культуртрегерство...

Проте, ті з них, що позбавились маєтків, земельки, що скупили акції копалень галицької нафти, ті, що заборгувалися селянству за катування в часи гетьманщини—тільки ті мають ясну лінію, що визирає з-за спини Вишиваних, Скоропадських, хоч як би вони не намагалися приховати її своїми вболіваннями про рідну культуру.

Культурно-творчі сили

Чехія з часу створення „власної“ держави поволі сунеться назад,—кажуть „ліві“ громадяни. Вони пояснюють це тим, що „державна“ втягла багато культурних сил до державної роботи. Один гарний поет Махар став чудовим інспектором армії.

Правда, тут у Чехії зародилися нові, молоді угруповання, але вони покищо нечітко уявляють ролі мистецтва в класовому суспільстві.

Виховані на модернізованій французькій літературі серед дрібноміщанського оточення, ці молоді угруповання боролися між двох сил: „французьким впливом і комуністичною інтуїцією“. Нарешті оточення перемогло й молода генерація вдарилася в футуризм власного виробу, йдучи до дадаїзму.

Отже молоді сили відірвалися від класових завдань. Забули кому повинна служити їхня творчість і почали творити революційну форму без класового змісту, без пролетарсько-класової лінії.

У Празі, крім тих, що туманили своєю плутаною ідеологією молодшу генерацію, є ще окремі пролетарські творчі одиниці, що не зв'язані ні з якими угрупованнями...

Останнім часом ці поодинокі творчі сили об'єднані однією метою: через класове мистецтво—організація мас—з'єдналися й утворили групу, до якої приєдналися й такі наукові сили, що стоять на пролетарсько-класовій позиції, як відомий цілій Європі професор Неєдлі, знавець мистецтва й музики, та філолог проф. Мотезіус, що взявся перекладати на чеську мову пролетарські твори літератур народів Союзу Радянських Республік.

Крім цієї групи—варта уваги група молодшої генерації „Дев'ять сил“. За ватажків цієї групи можна вважати архітекта Тайге й поета Зайферта.

Це одна з тих груп, що вдарилася в своєрідний футуризм з домішкою дадаїзму, запозиченого від різнобарвної французької літератури.

Ця група, чи її окремі особи, кидають гасла конструктивізму як основи доцільності. Своєю ревізією одного з найкращих пролетарських письменників небіжчика Волькера, твори якого просякнуті глибокою класово-пролетарською ідеологією й відповідним змістом,—ця група якраз відкидає цей зміст—даючи пошану самій лише формі не беле-

тристичних, а поетичних його творів. Не дурно ж ця група складається з поетів, юнаків-експериментаторів.

Своєю позицією вони нагадують нам колишніх українських аспанфутів...

Але життя йде своїм шляхом і майбутнє з них візьме своє...

Прага — „маленький Париж“

Прага—центр чеської промисловости.

Стародавнє місто, покручене вузькими вуличками, з оригінальними будинками готично-„візантійсько-французького“ стилю. Не дарма чехи звать Прагу маленьким Парижем. Бо, справді, деякі стародавні частини міста дуже важко відрізнити від стародавніх кварталів Парижу, де дхне історією, де пахне льохом, куди сонце рідко заглядає, де вночі можна блукати поміж суточок без надії з них вибратися. Це певне й спричинилося до такого порівняння. Бо, в цілому, Прага так схожа на Париж, як, скажімо, заєць на верблюду.

Прага сидить мов у місці гір і пагорків, тому не дивно, що на неї сідає вся сажа з фабричних димарів, будинків, кіптяги з гір... З цього всього мають найбільший зиск пральні й крамарі білизнаю та комірцями. Вікна в будинках одкривати тут не рекомендується, коли не хочете, щоб ваша оселя була пристановищем фабричної сажі, пороховиння й іншого бруду, що безперервно снує

в повітрі та настирливо намагається пролізти до кімнати... Але повітря Праги й над Прагою таке густе від тої кіптяви, диму й куряви, що коли б хто забажав жити в Празі й дихати чистим повітрям— йому треба було б сюди перетягти Ейфелеву башту і винайняти на самім її шпилі кімнату...

„Мауста“

Є дуже гарне чеське слово „мауста“... Воно може означати добридень, „до побачення“, і т. ін. і т. ін. Одне слово, універсальне, зручне слово. Це щось подібне до паризького „комса“, що погоджується теж на всяке значіння: „добре“, „так“, „отак“, „чудесне“, „подібне“, „гарзд“ і т. ін.

Відомо, що чеська республіка вихваляється на всю Європу й Америку своїм розшуком і „охранкою“. Адже не дарма сюди навіть із Сполучених Штатів надсилають для авторитетної аналізи нові винаходи в цих галузях. І коли чеська охранка й розшук сказали „добре“—будьте певні, то таки справді добре і його можна вживати до „діла“..

Щодо чеської охранки—навряд чи буде хто конкурувати з нею в Чехії, проте з розшуком конкурують. Разом із найдосконалішими заходами поліції йдуть вигадки злодіїв.

У Празі є найвищий суд, що охороняється належною сторожею, особливо під час розправ. В тому суді, як установі найвищого „правопорядку“, найдосконалішої охорони—був годинник, стародавній, надзвичайної ціни, годинник. Цією

старовинною річчю, що протягом віків не схибила точности часу, пишалась ціла країна. Власне країну мало обходив цей годинник—але владарі її фетишизували його... Не дарма ж його повісили в найвищому суді на знак неухильної долі часу...

Урочисте засідання суду.

Заля набита урядовцями, оборонцями порядку, заступниками „народу“.

Урочисту тишу порушує скрип дверей. До залі, ледве пересовуючи ноги, всунувся старенький дідок в заялозену лапсердаці.

Суд заворушився й урядовці кинулись були туди, де порушено тишу, але дідок байдуже причинив двері й добротливо проскрипів:

— Мауста!

І пошалабудив, не помічаючи нікого навкруги, до стіни, де висів годинник...

Всі заспокоїлися.

Дідок висякався, присунув до стіни стілець, попрохав пристава потримати його, щоб не завалився, потягнувся до стіни, уважно оглядів годинника, зняв його. Потім обережно обмотав принесеною шматинкою, одставив стільця, і, повернувшись спиною до засідателів, промовив:

— Мауста.

Голова суду, посміхаючись з дивака, теж відповів:

— Мауста.

Дідок потюпав до дверей, обережно, по-старечому тримаючи під пахвою дорогого годинника

— Ото дивак!—перекинулисьь судді один до одного.

— І припреться ж під час засідання!—доброзичливо буркнув до свого колеги жандар на дверях.— Ох, ці годинникарі!..

Але дідок почовгав, ніби не чувши цих реплік... Одкриваючи двері, він знову прохрипів мелодійне:

— Мауста.

Таким чином, годинник пішов рехтуватися...

За пару днів виявилось, що ніхто не давав розпорядження лагодити годинника—й ні один годинникар у Празі, а згодом, по цілій Чехії, не знає про цей годинник...

Так чеська „маліна“ обкрутила чеський розшук.

Деякі сміхунці кажуть, що цей годинник „підкупив“ найкращий чесько-американський фармазонник-злодій і спродав його до музею одного мільйонера колекціонера. (Адже всім відомо, що американські капіталісти, для розваги, конкурують поміж собою хатніми музеями, і не шкодують нічого, щоб добути яку цінну річ... Хіба світ не знає що аж троє капіталістів Америки мають прах Колумба... Кожний з них вихвалюється, що саме в нього, а не в кого іншого „справжній“ прах, а в інших підробка...).

Дехто припускає, що чеська „маліна“ береже цей годинник, чекаючи на гарний викуп від уряду й розшуку...

Кому вірити—хто й зна.

Примітка для знавців Чехії: це не про той відомий годинник на церкві „Старого Наместя“, що о 12-тій годині випускає півня та „апостолів христа“, майстрові якого, як каже легенда, король виколов очі, щоб він нікому іншому не зробив подібного... Ні, це про теж старовинний і теж визначний, але що був у „найвищому суді“... (В сучасній Чехії ж усе старовинне й усе знамените!).

Крамар—учений

Коли вам заманеться побувати в кого з представників культури—вчених, літераторів тощо, що на них молода Чехія покладає великі надії, а особливо у тих, хто всім серцем і душею прагне до цивілізації,—вас не мало здивує те, що в шахах та гардеробах, де б мала бути література і інші дослідчі манускрипти, ви побачите всякі доморобні, але мистецьки зроблені речі, що взагалі вміє робити чеський робітник (адже не дарма він хоч і п'є пиво, але славиться на весь світ своєю досконалою художньою роботою),

Ви спочатку здивуетесь і будете міркувати (бож спитати не зручно), чому він збирає в себе музей?.. Хіба для цього нема відповідних установ і приміщень? І як це взагалі стосується до його творчої роботи та майбутньої чеської культури?..

Проте, ваше сумління хутко буде розвіяне. Ваш друг і без запитання пояснить вам, що ото все добро—на продаж...

— На продаж? що ви—жартуєте.. Грішним ділом, оце й подумаєш: ото Європа! Професор хемії чи академік мистецтва і разом, „спекулянт...“ Чи ти—ба!..

— Нічого не зробиш... Доводиться,—зідхне наш чеський приятель вчений...

— Наші робітники так пишаються своєю владою і тою клясою, яка стоїть при ній, що мусять постійно заощаджувати собі копійку на випадок герцю.

„До чого тут робітники? Що він мермекає?“ гадаєте собі.

— Бачте,—бере вас ніжно за петельки приятель,— їм торгувати незручно... Та й кому робітник продасть? Адже це все речі розкошів—не для їхніх знайомих... тут треба „цивілізованих“ знайомих. От і доводиться продавати... Страйкові комітети дуже вдячні тим багатіям, що, купуючи це, дають прибуток їхній касі... Це робітники роблять і здають на продаж—на страйковий комітет...

— Ось о-о вирізьблена кришталева цукерниця... ніколи не скажете, що її не художник творив... А проте—це робота звичайного робітника... Одного шістдесятилітнього дідуся... робив уривками шість місяців... Хіба вона не варта триста корон?.. Та всякий буржуа в крамниці заплатить за таку—тисячу... Дідусь-робітник, передаючи цю річ, зауважив, що певне це його остання робота...

Приятель чех зідхнув і задумливо дивився на цю чудову річ... Нарешті промовив:

— Справді, старенький таки вже нездужає.. А як йому хочеться ще щось зробити для страйкового комітету... Скільки то він вже страйків одбув.. А все й досі не втрачає надії... Твердо вірить: „наша таки візьме!“

Любий читачу, правда, варто придбати цю річ на згадку про чеських дідусів?!

Поет зідхає

Коли вам остогидне така Прага—їдьте поїздом хоча б у Черемушино, де перед вами розгорнеться український краєвид, хоч і без Дніпра, так з чеським „Дінцем“ покрученим по зелених луках змійкою, з млином, соснами і взагалі всім тим, на що багата Київщина.

Такі місця люблять поети. І справді, ви таки там здибаєте поета, та не будь-якого, а колишнього українського революційного поета велетня

Дивиться він, бідачисько, на цей краєвид із своєї холодної мансарди, лле гіркі сльози за рідний край, шле громи й блискавиці на нещасну долю, що загнала його сюди, а не до Дніпра... ридає над „Журбою“, що колись обіймалась з „Радістю“, і, пойнятий тугою за рідними степами, весняним пташиним льотом—пише казочку для „Івасика-Телесика“ про „гуси, гуси, гусинята...“

Згадуєте ви чеського поета Махара, що став інспектором армії, і думаєте: „Кому з них краше?“

Шкода старого, що заплутався в сітях колишніх „інспекторів“ з поетів і інших „близьких

приятелів"... І ніяк не виборсається.. А він таки, слово чести, не хотів бути інспектором...

Ей-га!—Як казав гуцул, згадавши в салдатчині про рідні верхів'я, осяяні сонцем.

Музейні „цінності“

Ми згадували про те, що чехам, за державними справами, нема часу воловодитися з культурою. Ще б пак: тут тобі треба випробувати на угорських селянах налиті оливом нагаї, що прислала Америка на „аналізу“ (адже чехи, добрі експерти, мають над ким випробувати), тут тобі безперестанні наїзди французьких друзів у справі державної ревізії деяких пунктів угоди... тут тобі клопоти над транспортуванням робітників до Франції, а до того ще ціла низка комбінацій, щоб зменшити платню робітникам... Турбот-турбот!... Чи ж є час на творення якоїсь там культури...

Хіба дивно буде після цього, що найкращий театр в Чехії це німецький, що хоч і бабрається в тисячолітньому минулому Хіни й виколупує скарби дивацьких п'єс та намагається їх виконати а-ля Курбас...

Хіба ж дивно, що теорію чеської поезії склав російський теоретик поезії Р. Я...

Хіба дивним буде після цього, що якого завгодно чеського творця підприємець купує з гузд-ром за тисячу корон (тобто 50 карбованців)... Не хоче—так чеська література може обмежи-

тися й газетами, що до них звик люд, та орендованими американцями кіно з виключно американськими фільмами...

Чи не досить вам буде і тих старовинних культурних цінностей, що ними так пишається кожний пражанин—ну, хоча б, приміром, старовинним льохом, пивницею, де сам Карло пив пиво?...

Вам треба інших надбань?—маєте музей, що суворо оглядає майдан Карла... Там ви здибаєте засмучених студентів, що схилилися по куточках і вивчають каміння Чехії. Можете пройтися по інших залах з висохлими звірятами й птахами. Тут рідко ступає нога оглядачів. Певне їх тут тому не буває, що знають це все з того часу, коли воно було ще на вітринах крамарів та цирюльників міста... Проте, серед залі археології етнографії можна зачаруватися дивацьким устаткуванням китайської аптеки, зробленої за останніми фотознімками аптек Хіни...

Але до чого тут, скажете, археологія? В тім то й заковика музейної диковини, бож музеї взагалі існують для дивовиж...

Новорічне

Новорічна ніч є свято чеської молоді та взагалі одчайдушних гуляк. В цю ніч влада мусить поступитися... Не диво—треба ж мати одвірок, куди б виходила молода енергія... В цю ніч небезпеки для краю не може бути—бо всі п'яні, веселі...

А раз веселі та ще п'яні, чого жахатися? Хай собі погуляють ніч, хай п'яними лавами швендяють „наместями“, горланять всілякі нісенітниці, атакують дівчат і приступом беруть од верескливої жертви новорічний податок—поцілунки; хай обблюють вулиці, кафе, ресторани, одне слово. хай все нутро вивітриться радощами безглуздя, непристойними піснями, реготом, пустуванням, блюваками. Поліція певна, що все буде спокійно,—ранком двірники попідбирають п'яних, побитих, знівечених,—позмітають все нагіджене... І знову піде життя гармонійно, як у добрій оркестрі, під диригуванням поліцаїв у білих рукавичках.

Робітничі маси—не беруть участі в цій блювотині—вони наповнюють залі винайнятих театрів музичних та театральних кабаре, де в цей вечір дуть вистави культурно-пропагандистські, за керівництвом авангарду робітничої кляси.

Робітничі маси в цей вечір справляють „Червоний новий рік“.

Їм не дозволяється мати залі на всю ніч, але все ж кілька сеансів за вечір перепустять через аудиторію силу пролетарів. Вони мусять для цього скорочувати програми, але що ж поробиш: вони, покищо, мають опікунів, що доглядають їхнього здоров'я—тож мусять коритися їхнім приписам, переводити які доручено найдосконалішим у світі оборонцям порядку ..

Коли ці вечірки чи збори урочисті, а особливо коли їх упорядковують чужоземці,—до президії

зборів неодмінно сам себе обирає комісар з поліції... (Кажуть, в Чехії такий чудовий звичай шаноби представників влади!) і він чемно устанавлює регламент та інші демократичні форми вечірки... Коли ж вони мають характер спектаклю, тоді його почесне місце в першому ряді ніколи не буде порожнім, і другого дня „нечемні“ виконавці можуть бути певні, що їхні любі патрони дадуть куди слід найдетальнішу „рецензію“ їхнього мистецького виконання театральних нумерів...

„Армія порятунку“

Ви хочете знати, що таке „Американська армія порятунку“? Звичайно, рятувати людину може тільки та країна, що свого часу рятувала цілі нації. Хіба не Америка врятувала Чехію? Хіба ж не вона врятувала філіпінців, гавайців etc.?!

Ось дивіться!

Невеличкий загін, душ двадцять, чвакає бруком. Спереду кілька музик в американським військовим одязі, а за ними кільканадцять душ цивільних каптанчиків. Ви бачите з їхнього вигляду, що це люди, яким треба, аж кричить, ті десять корон, що одержить кожен з них за участь у поході...

Загін ведуть: обермайстер у військовим і ватажок армії з виглядом мумії і очима напівбожевільного фанатика... одним словом—індивід місіонера з п'єси „Седі“... Але армія вже на майдані, вона вже спинилася, утворила коло, музика завила жахливою мелодією. Обермайстер розкладає

ілець і за хвилину над головами „армії“ вже випросталась постава „мумії“. Гнилий рот випльовує англійською мовою патетичні слівця, а коли він часом передихує, обермайстер урочисто перекладає їх на зрозумілу чехам мову; а музика підхоплює їх своїми „мажорними“ звуками, такими мелодійними, ніби це концерт верблюдів, осяче скигління, собаче виття, кошаче нявкання, навпридачу з барабаном, що гупає, як той прац на річці..

Не дивно, що біля такої „вистави“ поволі збирається публіка, вільна від праці, публіка, якій однаково, де згаяти час. Такі видовища особливо приваблюють „фацетів“, що, протиснувшись у натовп, непомітно для стороннього ока, „переморгуються“ один з одним краєчками губ та ледве помітним кивком голови, ніби кажучи:

— Почекай но, не поспішай з кишнями... хай більше люду набереться...

Але ось ззаду натовпу спинилося кілька молодих дівчат. Їм весело. Вони пирскають і дразливо гукають в такт патетичної промови обермайстра.

Їхнє веселе пустування захоплює глядачів... Чується безпричинний регіт... До реплік дівчат хтось кинув гостре слівце, стає весело...

— Ото б посадити його на димар нашого заводу. А в оту зелену мумію встромити дудочку та надути... чудовий бальон для зельтерської вишшов би...

— „Вони врятують ціле людство?!“ Чи ти ба? Публіка потроху рухає плечима... Дехто плюнув на бік, зневажливо кивнувши очима на обермайстра. Натовп потроху розходиться.

Комсомолки раптом замовкли і над натовпом залунало їх дружнє:

— Ду-ри-сві ти!—Гримнувши це, вони теж посунули геть...

Їхні дзвінкі голоси пронизали натовп, публіка, що певне й сама не розуміла, чого вона стоїть, засоромлена, почала хутко розходитися...

Ватажок безтямно повів навкруги телячим поглядом, а обермайстер, бачачи таку халепу, моргнув до музики... „грай, мовляв, визволяй“...

А насупроти автомат-їдальня. Спорожнюються крутілки з бутербродами, пирскає в склянки пиво, гарячі ковбаски хутко зникають у пельках їдців.

Проте на столиках лишаються шкурки од ковбас, шматочки хліба, кістки, обгризені риб'ячі голівки, а на споді склянок краплинки пива.

Кілька людей непомітно для похапливих їдців—згрібають недогризки, зливають рештки пива до купи й, притиснувши обличчя в куточок, щось ворожать над тією поживою.

Де ж армія порятунку? Адже то голодні батьки сімей, щоб не подохнути з голоду. їдять ті недогризки—шкурки од ковбас, кістки од риби, обережно загортаючи „краші“ шматочки в папірець... додому, для діток... для сім'ї.

Ці дужі люди не мають роботи.

ФРАНЦІЯ

„Як німці та по-французькому заговорили“—так малось на думці назвати цей розділ, але мабуть цей важливий нарис буде без назви.

Відомо,— що перед світовою війною, Франція гострила зуби на Ельзас-Льотарінгію, що свого часу таки належала до Франції, та яку 1870-71 р. забрала знову до себе Німеччина. Одне слово, Франція зазіхала на „свій“ Ельзас так само, як Німеччина накидала оком на інші території в самій Франції та в її колоніях.

Після війни Франція таки „визволила“ бідну Ельзас-Льотарінгію з-під німецької кормиги і приєднала до себе (адже відомо всім, що Антанта—це ж „ненька“ всіх поневолених націй—тому частка Антанти—Франція—мусіла визволити цю країну з-під німецької „неволи“). Хіба дивно: в Ельзас-Льотарінгії живе аж до 10% французів, кілька відсотків інших племен, а решта німці.

Після цього вийшло так, що два мільйони німців опинилися під Францією (всього в цій країні понад два мільйони людности). Правда, для Франції трохи дивним здається, що ельзас-льотарінгці не

розуміють по-французькому... Та не лише не розуміють, а молоді салдати ні в зуб не втнуть французької команди. Французькі філологи хитають головами й нарікають, мовляв, як то німці спаскудили бідних французів? Проте дідусі, бабусі й татусі та мамусі ельзас-льотарінгців припускають, що певне то є через їхню німецьку породу. Взагалі тут якесь непорозуміння: з усіх ознак виходить, що ельзас-льотарінгці—французи; бо німці люблять пиво, а ці п'ють вино, німецькі жовніри мали сірий одяг, а ці тепер мають блакитний та ще й з куховарськими пиріжками на головах, а німці в кашкетах... Німці доять молоко з корів, а ці із кіз. Вся біда лише в мові та в сердитих і досить одвертих репліках цих „нерозумних“ ельзас-льотарінгців про те, що їм не личить бути під Францією, бо які ж вони французи, коли вони німці!.. Чудасія! Отже „плебісцит“, що його „переводила“ Антанта, виказав, що ельзас-льотарінгці „безперечно“ французи... І чого ото вони хочуть? Невже знову мати свої німецькі школи, щоб навчатись неньчиної мови?

Чудний нарід! Він мусів би пишатис тим, що по французькому вчиться, а деякі вже й заговорили. Правда, заговорили так, що парламент цілих два тижні бився вирішити щось, та так і не вирішив.

Страсбург складається з коренів німецької мови: штрассе—„вулиця“, бург—„місто“. Це „столиця“ цієї країни. Тепер за етнографічною назвою у фран-

цузькій географії оце „французьке“ місто зветься... теж Страсбург...

До християнської ери ця країна звалася „Перша Германія“ (Germania prima). Як бачите, безперечно ця країна ще здавна належала Франції...

Ельзас Льоран

Коли переїздити із Страсбургу до Парижу, можна завжди мати приємність бути свідком веселих розмов поміж ельзас-льоранцями та парижанами (відомо всім, що по цих дорогах їздять здебільшого французи, опікуни Ельзас-Льорані та ельзас-льоранці, що тепер мусять здавати сво податки до Парижу...). Веселість ця полягає в тім, що ельзас-льоранці чомусь нападають на французів за їх силувану крадіжку Ельзас-Льорані, а крім того, чомусь гудять французький демократизм, що не дає можливости їм самовизначитися та знову приєднатися до Німеччини... Французькі опікуни в таких випадках починають „викладати історію“ цієї країни та докоряти ельзас-льоранцям невдячністю за своє визволення... Ельзас-льоранці на це дають інші історичні довідки та заявляють, що французами таки їх ніколи ніхто не зробить, та що вони таки знову, хоч крути, хоч верти, а приєднаються до Німеччини...

У таких випадках—французи-опікуни необережно кидають в повітря, що „тут дхне німецькими марками“—і ельзас-льоранці, розуміючи чим

це дійсно „пахне“, замовкають. Тоді „торжествує“ французький демократизм...

Німецька допомога французько-чеській залізниці

Отож, ви йдете з Чехії до Франції, спостерігаючи пасажирські видовища. Переїжджаючи Німеччину, де поїзна чеська бригада змінюється на німецьку, ви помічаєте, як відразу в поїзді починаються інші порядки: чеська байдужість до вагонів і пасажирів змінюється німецькою уважністю... Ця уважність переходить у злість... Можливо, що злість та не безпричинна, бож ваші вагони дріботять, як розхитана таратайка, а сміття в них не заміталось ще з самої Праги... Тут є чого злоститися тим, хто не звик до такого „порядку“... а коли зважити те, що німецька бригада повинна здати французам „усе в справності“, то уявляєте, як то німці мають себе почувати. Як тут доглянеш, коли під час руху і чомусь то саме на німецькій території, десь повипадають з вагону шиби, обірвуться гальмові колоди чи одірвуться якісь двері коло купе...

Хто, скажуть, винен?

Німці... Це, мовляв, вони умисне таке роблять з чесько-французьким поїздом...

Проте ми ж знаємо „ретельність“ і чесність володарів Німецької держави... Тому не буде дивним, що на якійсь станції поїзд затримується на пару годин, поки німецькі жандарми не стягнуть

з усіх пасажирів вагону певної суми, щоб по-
лагодити двері чи вставити шибу і не дозво-
лять поїздові рушати далі, щоб через який пере-
гін знову повторити те ж саме...

Хто кого ошукує—чи чехо-французи німців,
намагаючись їхнім коштом підремонтувати свої
пасажирські поїзди—чи німці тих, справляючи
попсоване коштом пасажирів, так, щоб на фран-
цузькій території двері знову відпали, та шиба
вискочила... Ясно лише те, що інтернаціональним
пасажирам від того мало прибутку і що зиск
напевне лишається на німецьких залізницях...

Аж ось нарешті ви „домчались“ до французької
території.

Сумних німців змінюють веселі французи. Жваво
перелускають вас через митницю, паспортний
огляд... Безжурно насвистуючи, урядовець меха-
нічно трахає печаткою по ваших паспортах,
уважно приглядаючись до тих, що не мають
чеської обкладинки (бо чехи можуть їздити до
Франції без візи, як і французи до них: приятелі
нічого не поробиш!), і, швиденько занотовуючи
на окремий папірець тих, хто має паспорти з на-
писом на обкладинці „Пролетарі всіх країн,
єднайтеся!“

Це вже не Німеччина, де за всяку тобі пилінку
не знати що й буде...

Тут сидиш собі на таких, правда, як і в Німеч-
чині вузеньких сидальцях, розгортаєш свою їжу
і смітиш собі помаранчевими, яєшними шкаралу-

лами, шкурками з ковбаси, огризками—під ноги—собі й сусідам...

Тебе, задля веселости, підтримують сусіди, сусідки... За годину, другу, вже всі ходять не по підлозі, а по шкаралупах, огризках, недокурках... Шкаралупами вам муляє під тим, на чому сидите... Шкаралупи у вас на колінах, куди їх безжурно жбурляє веселий дідок з небогою, що снідають візаві... Взагалі ви їдете без жодних зауважень і думок про якусь охайність... До вас зазирне кілька разів веселий кондуктор,—жартома запитає, чи нема кого тут, щоб доплатив за квитка, мовляв, може хто забув взяти на станції... Одночасно чвиркне з-під люльки вам під ноги...

А коли ви витрете хусткою частину його харкотиння, що відірвалось і попало вам на коліно, та ніяково, з телячою усмішкою, відповісте, що ви їдете випадково не тим шляхом, як за квитком значиться, він сяде коло вас на лавці, а—нема місця—напочепки—витягне свою заялозену квитанційну книжку з пообшарпаними краями, напише вам квиточок на 10—20 франків штрафу чи доплати і zarazом розповість пару цікавих анекдотів...

Ви чемно заплатите, щиро посмієтесь з його гумору, а він, ніби жалкуючи, що мусить розлучитися, знову весело кивне вам на прощання головою й, наспівуючи „американське Пікаділлі“, пританцьовуючи, почвалає далі, до другого купе...

В Парижі „х а р а ш о“

Сумна, зелено-сіра Німеччина лишилася позаду.
Її змінила сонячна „весела“ Франція.

Хоч ще й не все прибрано і не все загладжено,
хоч ще скрізь рівчаки, кучугури від колишніх
шанців та зруйнованих кам'яниць—наслідки не
так давно минулого світового бойовища, але крає-
види Франції мимохіть навівають українську пісню:
гаїв, степів, ланів.

Пахне „Гоголем“ і „Полтавою“; замість „тиха
украинская ночь“

„Весела Франція вночі,
бо стогнуть вдень там сукачі...“

Імпровізацію залишмо нашим поетам...

Веселий і прекрасний Париж.

Не дарма ж він став синонімом краси всякого
міста, що претендує на красу. Не дарма на цій
красі спекулювали цілі віки й для захисту його
розпалювали навіть кам'яні серця; не дарма в нім
самім п'ятсотлітня будівля „Нотрдам“ („наша
дама“—так звать парижани „матір божу“) за всі
часи революції не згубила й сантиметру скла чу-
дових мозаїчних вікон.

Ця зовнішня краса Парижу з оздобленими бу-
динками, з бульварами, садами, басейнами, пар-
ками, статуями та мережаними ліхтаревими стов-
пами... Все це схоже на чудово прибрану кімнату
смаковитого знавця мистецтва.

Париж захоплює приїжджого глядача, він втягує в себе кожного, хто має вільний час, хто не потребує міркувати про завтрашній день...

Не даремно російська буржуазія мала собі Париж за постійну резиденцію, за місце розваг і втіхи...

Він дасть таким все, що потрібно.

Не на вітер вигадана пісенька „петрушок“:

„В Париже, в Париже, в Париже харашо!

Нам с тобой, Ванюха, побыть там не грешно!“

Тепер російську буржуазію замінила американська.

Світова війна дала можливість непосидючим американцям побувати в Парижі, а заборгування Франції Америці сприяли щільнішому зближенню кредиторів з дебіторами. Тому не дивно, що Париж пристосовується до смаку американської буржуазії. Вона заповнює всі готелі й вільні квартири, вона заповнює всі кабаре, „Раї“, танцюльки. Правда, американці не дуже намагаються пристосувати себе до французьких звичаїв і мови—зате Париж пристосовується до них. Поволі він американізується, починаючи від звичок аж до мови...

Музей інвалідів

Але Париж має й околиці, де люди не помічають цієї краси й веселощів, і він має цілі табори родин, що розташувалися по незручних, півтемних

будинках, родин тих що свого часу за „великих революцій“ були закатовані, знищені.

Як не намагалися володарі Франції протягом півсотні літ зітерти всякі ознаки великого початку боротьби—проте вони лишилися, вони зберігаються навіть у музеях, чого сами володарі не знають. А сотні тисяч тих, хто працює на це веселе місто, знають кожен куточок, кожен камінець, забризканий кров'ю великих борців... І ці реліквії мимохіть впливають навіть на тих, хто ворожий цій борні. Хіба не дивно, що Ілля Еренбург, цей парнасовець, постійний одвідувач „Ротонди“, той, хто на світ дивиться, мовляв, „наплювать“, „моя хата з краю“, „я всіх ненавиджу й усіх люблю“—він написав „Люльку комунара“... Хіба ті мітральєзи, що переховується в „Музеї Інвалідів“—Наполеонівському пам'ятнику—як зразок минулої мілітарної Франції та її непереможної моці—хіба вони не нагадують собою десятків тисяч знищених комунарів?.. А іржа, що ото повила старовинні музейні мітральєзи, хто може ручитися, що вона не є сліди крові тих, кого розстрілювали з цих мітральєз?..

А чудові малюнки вояків, маршалів, епізоди величних боїв знаменитих Тьєрів, хіба вони не записані в історію клясової боротьби, хіба їх не читають сотні тисяч, мільйони французів?!

І все це тут, в Парижі, в знаменитому „Музеї Інвалідів“,—ореолі мілітаризму „великої Франції“...

Тут не допоможуть ні величні храми з єгипетськими гробницями Бонапарта, ні тисячорічні обеліски, виставлені на Конкорді, усім на показ ніякими красотами „Лувра“ не засліпити очей тих нащадків, що лишилися, що голодують і... що створюють майбутню Францію.

Луїза Мішель

Ці нащадки від часу до часу дають про себе знати, їх бо більшає...

Луїзу Мішель, учасницю Паризької Комуни, поховано на кладовищі ле-Валуа. Ле-Валуа—робітничий район.

Роковини її припали (1/II) на чудовий сонячний день. Десятки тисяч робітників вийшли на вулицю. Прапори з радянськими золотими зірками, червоними хмарками вкрили голови пролетарів. Тисячі рушили кепсько брукованими вулицями околиці... гучно залунав „Інтернаціонал“ під орудою самого автора музики, старенького Дежете..

Вулиці заповнені людом—не видно початку—нема краю...

Ось замовк великий гімн і шереди підхопили „Louise-Michel et le drapeau noir!“

Кожну перехресну вулицю оточують кінні й піші блискучі поліцаї.

З другого кінця вулиці, де покрутилася демонстрація, чути: „A l'un de nos grands amis“, що через невисокі будинки змішалось з співом сусідньої групи величної „Terre et eiberté!“

Середина демонстрації вже йде через майдан, з якого розбіжні вулиці оточені жандарями вельосипедистами. Нашвидку групуються демонстранти, і згруповані співаки заспівали по-руськи „Ей, ухнем!“ Навкруги все остовпіло... На очах демонстрантів заблищали кришталеві росинки...

Задні шереди, проходячи повз близьких нерухомих жандарів, в такт ходи, тисячами голосів гримнули: „Мы Совет!“ і покотилося через усю демонстрацію, підхоплене кожною сотнею од одного кінця до другого.

„Мы Совет!“

Малі дітки, що на плечах своїх батьків беруть участь у демонстрації, погрозово кивають своїми зціпленими кулачками в бік поліцаїв...

Вони теж відчувають темну силу своїх клясових ворогів...

Кілька старезних, вже німечних дідусів, комунарів, учасників Паризької Комуни—гордо йдуть серед цих тисяч, а їхні добрячі очі блищать вогниками: „Наша справа ще виграє!“

Деякі з них, бадьоріші, несуть червоні китайкові квітки й листівки...

— На агітацію,—ласкаво промовляє старечий комунар, підставляючи карнавку за продану квіточку чи листівку..-

Цвинтар де-Валуа не міг вмістити всіх демонстрантів... І довго, майже до вечора, проходили шереди по його доріжках, щоб віддати шану могилі Луїзи.

Демократизм і Жанна д'Арк

Яке багате французьке, а паризьке зокрема, робітництво на минуле своєї боротьби, таке воно бідне матеріально, як в кожній країні, що поневолена капіталом. Так само, як і в Німеччині, робочий люд затиснуто в рямці машин, що витискують з нього прибутки. Різниця лише та, що там його одверто затиснуто в поліційні пазурі, тут же ці пазурі прикрито демократичними рукавичками. Протягом десятиліть цей демократизм створив традиції і в'їдливою бактерією труїв організм, психологію громадян. Через те, що психологія Німеччини не давала змоги, не лише робити, а й думати,—тут психологію „демократизм“ спрямував у бік думання й балаканини, але не більшого. „Можеш собі говорити, що хочеш, а чи буде тебе хто слухати — інша річ“.

Тим то не дивно, що французи дуже чемний, балакучий нарід, готовий до послуг, що й казати, джентлмени, дотепний слівцем та веселий. Цьому сприяє і сама природа Франції, цьому сприяє „демократизм“...

Проти церкви Августіна, що на розі бульвара *Malherbes*, стоїть пам'ятник (роботи П. Дюбуа) Жанні д'Арк.

Сидить вона собі на конику, розкарячивши в стременах ноги, і веде за собою армію, щоб врятувати Францію... Правда, замість війська, ззаду настобурчилась церква, проте духовенство

французьке сповнене втіхи:—воно віддало честь святій Жанні.

Хоч історики кажуть, що вона, як еретичка, і була тим духовенством засуджена і спалена в Руані, та, проте, французькі попи зробили на пам'ятникові напис:

„Замучена і невинно спалена англійцями“...

Це під боком академії, у істориків...

Не вони ж винні—лише англійці..

Чудасія...

Жінка, що колись врятувала Францію... має пам'ятник... Це ж алегорія для жіноцтва... Адже не даремно найкращі художні речі луврського гатунку, починаючи од революцій „за свободу“, ототожнюються з жінкою... Франція свято зберігає цю пошану; жінку звільнено в громадському житті навіть од турбот виборчих прав... Правда, їй ще дозволяють працювати нарівні з чоловіками, та зате її звільнено від турбот діставати однакову з чоловіками платню... Вона тільки половину дістає... Зате їй дано волю, як і в Німеччині, вільно „приробляги“ собі—„на стороні“...

Нічого не зробиш... Певне такий принцип європейської цивілізації й демократизму...

А письменник Дюшен—дістав премію академії за художній роман „Таміла“, в якому він виявив страшенний побут, безправство мусулманської жінки Сходу...

Хто скаже, що тут якась „неув'язка“ між жіночим питанням і виборчим правом, або між Жанною д'Арк і написом на її пам'ятникові?..

Література й творці

Франція останніх часів не має ще класової пролетарської, як ми звемо, літератури. Та література у формі памфлетів, звісток і віршів, похапцем писаних, покищо розвивається в стінних газетах—шматочках паперу, вивішуваних у... вбиральнях, іноді по цехах. Не диво. Пролетаріят Франції ще неспроможний утворити кадри культурників, учених, літераторів. Вони заповнюються з шерогів інтелігенції, так само хиткої, як і німецька.

Хіба дивно, що Анатоль Франс був другом робітництва, або Анрі Барбюс є письменник поневолених? Раз, два,—й кінець.

Зради з боку культурників і ватажків ввесь час були так часто, що робітництво вже зневірилося в них (не забудьмо Бріанів—„друзів“ і ватажків робітництва—що на спинах пролетаріату осягнули „становища“).

Хіба дивним буде, що сотні часописів (а їх у одному Парижі до 500), всі видавництва, письменство—до послуг капіталу.

У Франції кожна верства суспільства, починаючи від сенаторів, вчених і, через клерка та дрібну перекупку, аж до проституток, має свої твори „красного“ письменства. Тільки пролетаріят їх не має. Тут не згадується про творчі одиниці Барбюсового типу.

„Клярте“

Як характерне явище для французьких умов, лише організація „Клярте“ заслуговує на те, щоб спинитися на її історії. Це характеризує і взагалі історію розвитку пролетарської літератури у Франції поруч з розвитком комуністичного руху.

Шляхи цього літературного об'єднання мають у своєму минулому такі зигзаги і такі криві, що потребують вивчення тих громадських взаємин, на ґрунті яких виникла й росла ця організація.

З часів минулого століття, коли почався великий розвиток промисловости і, таким чином, кристалізування пролетаріату... з часів, коли цей пролетаріат хотів узяти до своїх рук владу і героїчно боровив Паризьку Комуни; з часів, коли десятки тисяч комунарів винищено,— в силу різних обставин розквітнув реформізм. Буржуазія зуміла завести „демократизм“, а буржуазні ідеологи, та частково й реформісти, допомогли цей „демократизм“ прищепити масам.

Цей „демократизм“,— так завзято оспіваний разом з буржуазією—соціялістами II Інтернаціоналу—допоміг в часи виникнення імперіялістичної війни запалити до бою й демократію Франції.

Але війна, як така, дала добру науку. Соціялістів II Інтернаціоналу вщерть дискредитовано. Серед „демократії“ настало розчарування.

Коли ж виникла революція в Росії, а опісля Жовтнева революція,—гадалось, що й Франція зробить те саме.

Стихійні виступи почалися вже на фронті, де після невдалого, безглузлого наступу кільканадцять полків вчинили бунт і пішли геть назад з фронту (те саме зробила й одна російська бригада, що була в складі французької армії). Одначе, запілля було не підготоване, і жандармерія швидко впоралася з бунтівниками. Кілька тисяч вислано до Альжіру і, таким чином, початок стихійної революції задушено.

В той час друковане слово соціялістів II Інтернаціоналу вже не мало впливу, а самі події, що насувалися, потребували чогось іншого.

Окремі одиниці буржуазного походження чи ідеології, що побували на фронтах і на власній шкурі зазнали, що воно таке „демократичне“ змагання—також повстали проти війни. Одначе, все це виникло самотужки, без будь-якої організації.

Тоді Раймонд Лефевр кинув гасло створити організацію „Арак“а (спілку колишніх військових) та їх орган—газету „Клярте“.

Найлівіші з соціялістів того часу, як Ваян Кутюр'є, Жорж Бруєр Анрі Барбюс приєдналися до його заклику, і ця невеличка група взялась засновувати „Арак“а організацію колишніх військових та їхню газету „Клярте“. Коли звернути увагу на те, що в ті часи був „демократичний“ та „соціялістичний“ вплив—то це вже був „бунт“ колишніх військових. Так виникла газета „Клярте“ („Світло“).

Часи 1917—1919 року для лівих груп французького громадянства й соціалістичної партії позначилися психологічним роздоріжжям. Протягом цих років „Клярте“ розвинуло велику діяльність. Скрізь засновуються групи „Арак“ і „Клярте“. Активні сили „Клярте“ концентруються навколо масової роботи в „Арак“.

Гадалося, що через неї можна буде підготувати перший етап революції. В цей час до активної роботи в „Клярте“ пристають нові інтелектуальні сили молоді з буржуазії, що в наслідок війни пірвали з своєю клясою і стали на шлях соціалістичної революції—як Берньє, Фур'є й інші.

Однак специфічний французький демократичний соціалізм не дав далі розвинути подіям у тому ж напрямку, хоча в самій соціалістичній партії вже й наростав нахил у бік комуністичних доктрин, клясової, активної боротьби.

До „Клярте“ за період з 1919 року прилипає щораз більше соціалістичних одиниць, що були захоплені новими ідеями, новою течією. І в той час, як активніші товариші—вже комуністи, проводять безпосередню роботу в масах „Арак“,— „Клярте“ поволі переходить до рук тих нових сил, що прибули за останій час. Отже з 1919 року лінія „Клярте“ починає викривлюватися й навіть набирати протиреволюційного напрямку. З органу, який народився для клясового освідомлення мас, для пропагування соціальної революції, нові керівники вже створили цілком протилежний часопис

На ті часи він має такий склад: Ляцко, Цвейг, Дюамель, Мурель (англієць), Скуд (бельгієць), Сіріль, Тольст, Колен, Анатоль Франс, Ромен Ролан.

Як видно, склад найрізноманітніший—від художника слова, що прийняв революцію, як неминучість,—до публіциста, що йде реакційними шляхами, й навпаки.

Цей склад „Клярте“ в своєму коаліційному угодстві називав „Клярте“ органом „інтернаціональної думки“ (т.т.—органом балаканини різноклясових інтелігентських елементів).

Нове „Клярте“ вже пропонує бенкет на честь Вілсона, а один реакціонер, Шарль Рішель, пропонує кляртівцям тисячу франків і приміщення, щоб вони не згадували добрим словом „бандитів“—що створили першу в світі пролетарську країну. Поволі „Клярте“ починає звертати на себе не абияку увагу всіх реакційних елементів, що намагаються зовсім його перетворити на свій орган.

Тим то не дивно, що скрізь у Франції й навіть в Америці, Бельгії тощо починають організовувати групи „Клярте“ аналогічного напрямку (інтернаціональної всеклясової думки)... Одна з цих груп ставить у себе таку доповідь: „Пітагор, як кляртист“... „Клярте“ стає збіговиськом найрізноманітнішого елементу—від люмпен-анархіста-поета до бульварного письменника-буржуа й фігляра.

Тоді старі кляртівці повертаються назад до роботи в „Клярте“ й починають боротьбу всередині організації.

1920—1921 р.р. минають у цій боротьбі. Перед навалою невеликої упертої групи старих кляртівців з „Клярте“ починають втікати ворожі елементи.

1920 року гине Лефевр, і старі кляртівці траплять в його особі свого ватажка й ідеолога.

Не треба забувати, що в ті часи революційно-творча Франція, як і активно-революційні сили, не мала ніякої підтримки й ідеологічного керування. Отож не дивно, що серед більшості ворожого елемента нової формації деякий час старі кляртівці тупцюють на місці. Існування радянської країни дає їм нових сил, принаймні в своїм органі „Клярте“ вони інформують про хід пролетарської революції.

1921 року викидаються останні „нової формації кляртисти“ й кілька „старих“ кляртівців беруть „Клярте“ до своїх рук.

Відтоді почався новий період, період відродження напрямку „Клярте“, ліквідації „пітагорових кляртистів“ та зарекомендованої за роки 1917—1919 опінії.

Кілька осіб (Кутюр'є, Фур'є, Барбюс, Мадлено Маркс, Донзел) цілковито віддають себе справі „Клярте“. Відтепер „Клярте“ змінюють з тижневика на двох тижневий журнал. В листопаді 1922 року В. І. Ленін шле кляртівцям листа, і в нім коротко пояснює конечну потребу боротьби й ті завдання, що стоять перед революційним пролетаріатом.

Це додає кляртівцям нових сил, і вони починають боротися проти „соціалістичного французь-

кого духу, щоб перевести Ленінову лінію в складних фантастично дивних французьких обставинах.

У Франції, де відбувається диференціація, де демократизм переплутався з соціалізмом, марксизмом та чисто буржуазними ідеологіями, що трують мозок суспільства — в цих обставинах дуже цінно мати корективи чи міцну ідеологічну лінію, щоб іти нею наміченим шляхом. Тому й короткий лист Леніна дав напрямок їхній роботі на певний час. Але хіба це гарантує від того, що ця організація знову коли не схибеть? ¹.

*

Франція, а головне Париж, дав цілу фалангу прекрасних художників письменників. Не згадуємо про минулу епоху Вольтерів, Бальзаків, що улюблені ними місця ще й досі відвідують молоді поети та туристи-культурники.

Ромен Ролан, Анатоль Франс, Анрі Барбюс, Бенуа, і ще ціла низка майстрів слова.

Монпарнасівська „Ротонда“, хоч і скупа на талановитості, хоч в ній вечірніми часами має притулок сила невдах, — а втім, вона дасть ще не одного Франса, не одного П'єра Ампа.

Анрі Барбюси народжуються не в „Ротонді“ Там вони лише загострюють свої пера.

¹ І дійсно. За відомостями паризької пролет. преси „Клярте“ за останні роки (з 1928 р.) знову збочила від пролетарського шляху. (Прим. авт.)

Проте, Бенуа, Ампи, Ролани,—коли що творять з тулузьких вітрів або колорадських чи батов'яжських сонячних променів та педжабських підземних протягів—вони там таки побували і таки справді мають змогу малювати їх з натури.

На все те де тільки й змога в них береться?..

Це не рівня Короленкові, що міг із сибірських морозів робити візерунки лише тому, що його туди силоміць возили, або Шевченківського аральського пейзажу, захопленого ним із ласки царської охоранки...

Був такий, кажуть, дуже талановитий поет Рембо.

Французька критика сплітала йому лаврові вінки, а він узяв та й поїхав собі десь до Марокко, чи Австралії і став там колоніальним підприємцем...

„Наплювати мені на письменницьке перо, коли можна орати, сіяти й жати темношкурими“

Так із письменника він став чудовим підприємцем—провідником „великих ідей“ колонізації...

Отже буває й таке...

Хіба дивним буде, що якийсь там англійський соціяліст поїхав до Індії за губернатора—провадити „соціялістичні ідеї“ Британської імперії?..

Цивілізація!.. Вищий ступінь розвитку...

Не нашим письменникам рівня!

Парнасці, дадаїсти, унанімісти

Парнасці, дадаїсти, унанімісти (яке „немилозвучне“ слово!)—це діти-вихованці Парижу.

Про них говорять історики літератури, ними захоплюються юнаки молодих націй, що стали на власні державні ноги.

Адже кволий завжди тягнеться за сильнішим.

Дивно лише, що й до чехословацьких поетів перелізла ця хвороба... І хоча в Парижі II епідемія після війни ущухає,—у Чехії вона ще має антисанітарні умови для розвитку.

Парнасці свого часу, часу перемог і реакції,— часу революційних вірувань, коли французькі поети в своїй творчості спалили всі правила класичності,—врятували поезію від анархії. Так захоплено трактують прибічники музичної і класичної поезії.

Але парнасці були анархічні бунтівники. Вони ніяк не могли утриматися у своїх постулятних рямцях „мовчазної краси“ та професорства в римуванні.

Не дивно, отже, що свого часу такий запеклий парнасовець, як Поль Верлен, іде до символістів, хоч і декадантського гатунку... а Рікара стає революціонером..

Але це „дела давно минувших дней, преданье і т. д

*

Війна породила дадаїзм і унанімізм.

Це ніби роздвій колишніх парнасців: „наплювателів“ на життя імажиністської формалістики і навпаки—художників-космосовців.

Що навкруги діється, серед кого живуть дадаїсти: не цікаво їм.. Що там на фронтах—різанина,

що навкруги стогін і розпутно-тваринний регіт— „кат його бери—що нам до того?!“... „Вихалащуй із себе всякий розум, коли він тебе спонукує озирнутися на життя, навіть коли б тебе прозивали невігласом, дурнем... Така мусить бути твоя поезія й проза—бо ти дадаїст“.

Але таким творцям, певно, не знайшлося місця навіть серед „демократичного“ оточення... І Арагани зійшли з обрію. Тільки де-не-де в передсмертних корчах іноді ще дехто ворушиться...

Унанімізм убив дадаїзм.

Взявши за основу космос,—уманімісти намагаються своєю творчістю розірвати ті плівки людського зла, що заховані в суспільстві.

„Хай живе гармонія життя! Геть усе, що перешкоджає їй!“ гукають унанімісти, намагаючись викрити соціальні неправди.

І Дюамелі штовхають двері в нове життя...

В таверні

Дивна шутка! Чому парижани, що їм протягом десятиліть таки добре остогидли чужоземці, ще й досі не втратили до них інтересу? Не тільки урядовці, скажімо, жандарі та шпики, що десятками роззявивши рота стоять проти дверей Радянського Посольства та любуються, хто входить і виходить...—а й приватні громадяни... Вам не буде сумно ні в таверні, ні в вагоні, ні в крамниці, ні в готелі—ніде! Особливо в таверні. Ви неодмінно будете увагою ввічливих французів—ціла таверна

буде відгадувати вашу національність, який небудь молоденький лейтнант або каменяр стане вам за конферансьє, і почнуться здогадки; спом'януть усі нації, крім, звичайно, вашої, а коли ви нарешті весело назветесь—тоді почнуться згадки, хтось неодмінно розповість щось з цього приводу і ви станете приятелем усіх одвідувачів таверни. Коли ж вам випадково захочеться смаженої цвітної капусти, а ви забудете, як її звуть по французькому—вся таверна допоможе розгадати, чого ж то вам заманулося?

Переберуть усі можливі страви, нарешті почнуть малювати, щоб може малюнком напасти на ваше бажання. І коли „третє“ або „п'яте“ тих, що обідають, простигне, а вони вип'ють по два три кухлі бургундського, чи білого солодкуватого (звісно, за їх власні кошти)—нарешті хтось натрапить на назву бажаної вам страви. Тоді веселошам не буде кінця й краю. Кожен із них радісно зідхне, бож кінець кінцем одгадали, чого вам хотілося...Надалі за вами лишиться місце за столиком, а коли під час обіду чи вечері ви з'явитесь,—кілька десятків одвідувачів зустріне вас радісним: „О! А! Добридень!“

Ви згадаєте Німеччину, де можете прожити цілі роки й нікому абсолютно не буде до вас ніякого діла, а як захворієте, то господар подзвонить до медпункту й коротко передасть: „Заберіть. Захворів із кімнати № 9“. Згадаєте ви й те, як, щойно прибувши до Берліну і ставши на роздоріжжі коло поліцая, спитали його:

— Де Йоxімшталлерштрассе?

А доглядач порядку, подивившись у книжечку, коротко відповів вам:

— Такої вулиці нема,—й одвернувся до виконання своїх обов'язків—доглядати порядку... Коли ви, трохи постоявши й поміркувавши, знову запитали його:

— Так Йоаxімшталлерштрассе за пляном тут же!—він приємно усміхнувся й промовив:

— А! Йоаxімшталлерштрассе? Он вона!—натисне при тім на *a*, яке ви оминули, коли спершу запитували... й ткне пальцем просто перед себе на довгу вулицю.

Практичний словничок

Коли ви приїдете до Франції й вам спаде на думку замість практично удосконалювати свої знання французької мови, теоретично її зміцнити, ви повинні піти до книгарні і придбати (коли не захопили з собою) „Практичний порадник французької мови“ Для того, щоб довести кончу потребу мати такого порадника, процитуємо дещо з нього.

Через те, що досконалого українського порадника ще не створено, наведимо з руського.

а) Взагалі практичні розмови:

- Он поломал себе руку и вывихнул ногу.
- Первый любовник мне не понравился.
- В этой п'есе много слов в сторону.
- Занавес падает.

б) Туалет:

— Поднимите просто волосы и воткните мой гребень с жемчугом. Он в шкатулке с драгоценностями.

— Подайте мне мой корсет и зашнуруйте меня покрепче...

в) Як захворієте то маєте:

— Я получил тяжелую, заразительную, внутреннюю болезнь.

— Я вижу еще два зуба, которые начинают портиться. Я вам советую их немедленно запломбировать.

— Боже! Нет ли средства, чтобы его сохранить?

— Не отчаивайтесь из-за этого.

— Я вам вставлю челюсть...

— Покажите язык. Пульс ваш неровный (у ч а щ е н н ы й с л а б ы й) и очень обложен.

— Во всем теле, особенно в груди и в крестце, у меня такие сильные головные боли.

— Вы измерили себе температуру?

— Вставьте градусник, пожалуйста.

Тільки тут, за останньою порадою, певна річ, не треба помилитися...

Як бачите—практичний порадник—хоч куди! Без нього, як без рук...

Горобці й Тюільрі

Бідолахи паризькі горобці! Не мають притулку поживи... Який може бути притулок на тих розкішних плятанах, що скучерявили всі вулиці Парижу, коли тобі ані руш на долівку, до накиданого, намете-

ного всякого сміття-поживи .. Оті проклятуші авто!
Просто, як ті бджоли метушаться скди й туди

Єдина втіха — Тюільрі... Спокійне привілля
парку... Тут тобі й вода перломутровою мітлою
плеще з водограїв, тут тобі й дітвора шебече
поміж дерев... Тут тобі завжди знайдеться якийсь
дідок пенсіонер, або сантиметальний поет, що
принесе повну кишеню зерна або крихот і сипле,
сипле цим сіреньким пір'ястим жевжикам...

А вони табунцями торгуються, цвірінькають, сва-
ряться поміж себе... І метушаться між ногами бла-
годійника... підстрибуючи у повітря... хапають із
рук, а деякі, мудріші, встигаючи навіть вскочити
аж у кишеню слідом за рукою, що полізла за
крихтами

Дітворі—ніколи цим розважатися; вона захопи-
лася іграми: хто кого перегонить, піймає, хто краще
верховодитиме тими іграми, хто у них буде пер-
ший?!

А мармурові та бронзові статуї Венер, німф,
мавок замислено чи весело дивляться на все це
гадають:

„Чому не всюди така краса? Чому не всім так
радісно.. як нам отут у Тюільрі?!“

Вони були свідками жахливих подій, що отут,
збоку відбувалися на Конкорді... свідками коро-
лівських променадів... їхнього тріумфу.. Ентузі-
язму мас за часів комуни і безтямного гарцювання
„захисників порядку“...

Все це в минулому...

Що віщує ім майбутнє?..
Про те мовчить чудовий Тюільрі...

Лувр

Лувр—світовий мовчазний інститут, музей краси й історії культури часів од вавилонського царства до ХХ століття.

Щоб досконало його дослідити, треба не тижнів, а—місяці, роки. Є тут чого повчитися, хто вивчає історію культури, а особливо—історію розвитку і ледарства тієї кляси, що панує.

Ми говорили вже про Дрезденську галерію, а через те саме нема рації спинятися на цьому у Луврі. Ми можемо вихвалитися тими світовими творами скульптури, малярства і їх творцями, що залишили нам у Луврі свої цінності; ми можемо з піною у рота доводити:

„Е, мовляв, що там не кажіть, а минула мистецька культура далеко вища від сучасної“; ми можемо годинами й днями тут простоювати проти Джіоконд, веселих революцій Делякруа; проти Мілоської Венери; ми можемо захоплюватися красою всього мистецького багатства, але відбитку великих подій Франції ми в них не знайдемо...

Тут можна дослідити розвиток мистецтва і його боротьбу за форму,—реалістів із романтиками, ренесанс свого часу в уїй своїй величі форми.

Відчуєте різні школи: французьку з її клясичним представником—Делякруа, еспанську—з Мурільо, голяндську—з Рембрандтом, флямандську—

з Рубенсом та ранішими італійськими—з Мікель-Анджело й Тіціяном.

Правда, красу Венери Мілоської ми можемо побачити й на ліхтаревих венерчастих поставах паризької опери, що з неї дхне льохом...

Проте, тут є чого повчитися. Лувр є неоціненна оселя для дослідників минулих культур різних народів, прадавніх часів і епох, зразкова лябораторія для митців, особливо малярів.

Лувр оминув епохи великих подій Франції...

Лувр зберіг у собі культуру, що нагромадили Наполеони, Медічі...

Лувр не визнає Маратів, ні навіть Робесп'єрів, як не визнають їх володарі, вчені та знавці культури „бріянівських“ Францій...

Годі! бо почуввається, як наших митців починає курцюбити від таких слів.

Роден

Роден—революціонер форми і, дехто каже, змісту в скульптурі. Він, мовляв, був нелюбом у буржуазії... А щоб залишити людству пам'ять про свою „революційну“ школу—„купив“ палац, що після своєї смерти лишив його Франції, як свій музей. (Так то зневажала його буржуазія, що він зміг купити палац і залишити їй свій музей...).

Чудасія! Революція в мистецтві й Роден!

Дев'яносто відсотків творів Родена є еротичні комбінації в скульптурі.

Але прогляньте луврські (Рубенсові) та дрезденські красоти—дайте їм форму в скульптурі—і от вам твори Родена.

„Мислитель“, „Башта праці“—краса задуму!

Але перед творцем було надто багато історичних матеріалів клясової революційности, щоб спинитися на баштах та мислителеві.

Хай пробачать мої колеги мій гріх,—цим не маюся на думці зменшити велич великого майстра, революціонера скульптурного мистецтва форми.

Його школа повинна викувати нові шерехи наших клясових, революційних скульпторів і митців.

Демократія і брудні афіші

Париж, як і ціла Франція—край несподіванок, диковин та експансивности. Ці несподіванки мають глибоку історичну основу.

Будували Лувр—вийшов з того музей; будували Ейфелеву башту для прикраси виставки—вийшла світова радіо-башта; сікли королям голови, а на честь імператорів будували гробниці, а разом Робесп'єрам та Маратам—навіть у музеях не залишили будь-якого знаку і певне помилково поставили пам'ятника Дантонові... Будовано каземати, а вийшло з того міністерство фінансів...

Історії „Тьєрів“ плетуть теревені, що комунари були дикуни.

А під час Великої революції робітники перетворили знамениту „Нотр-Дам“ на „Музей Розуму“

що пізніш культуртрегери Франції віддали для спекулятивної експлуатації ченцям...

Сьогодні Бріяни є провідники пролетаріату, а завтра, дивись,—вони вже мають на грудях королівські герби...

Найцікавіше це те, що в часи імперіялістичної війни прихильниками пацифістів були навіть сановники. Звичайно, тепер вони йдуть разом з Клемансо та Пенлеве...

На Жак-Кело, вузенькій вуличці кварталу романтичного Парижу „доби Дюма“, примістилася редакція і все видавництво „Клярте“... Щоб дати повітря цьому тісному, старовинному своїми забудованнями району, щоб дати простір світлу й повітрю в нім... де скупчилася сила всяких ателье та підприємств,—почали руйнувати деякі будинки, тому вікна „Клярте“ дивляться на величезну стіну, що на ній залишилися сліди східців, кроков, залізних притолоків од зруйнованих сусідніх будівель... Ця стіна обліплена всяким брудом, старими вже зогнилими афішами, пилюкою, що під час дощів перетворюється на грязюку...

Краєвид із вікна „Клярте“ чудовий...

Цей краєвид люблять кляртівці...

— Це алегорія,—замислено з усмішкою пояснює Моріс...—Як ота стіна—так і наше французьке суспільство... Тільки що почнеш його чистити, і тільки почистиш од бруду низ стіни й почнеш середній або верхній шар, аж, дивись,—знизу знову стільки

вже поналипало нового бруду, що хоч знову, не кінчаючи гори, починай знизу...

На розі є таверна—Кело. Власне вона без назви—тому її й прозивають за назвою вулиці..

Цілими днями од ранку до вечора там мовчазно як скелі, просиджувало двоє апашевого вигляду суб'єктів... Вони безперестанку грали в кості.

Хто вони є, ці постійні партнери в кості?

Невже вони тим і живуть, що ото обіграють один одного.

— Хто його зна. Це постійні гості таверни. Боятися їх нічого. Чужі розмови на них зовсім не впливають... Та й взагалі тут не дивовижа чути найрізноманітніші розмови... Відомо ж, що у Франції про все можна балакати, абсолютно про все... Тільки того не робити, про що можна балакати.

В цьому полягають всі хитрощі демократії. А про тих грачів? хай вони тисячу разів будуть шпиками, але жодного лиха від них не буде...

— „Демократизм“ балачок і писанини тут на те перевівся, що на нього не звертають жодної уваги.

— Нічого не буде дивного, коли завтра в якійсь газеті (адже вони мусять конкурувати сенсаціями) з'явиться замітка, що міністер украв півміністерства.—Гадаєте, це зробить якесь вражіння?.. Аж ніякогісінького!

Взагалі, для Парижу й Франції нема „вражінь“, бо вся вона в цілому є тільки вражіння...

Якось у парляменті наробив шуму депутат соціаліст Спінас; час од часу, для розваги, буржуазія

випускає їх з інсинуаціями. Він такого наговорив про Радянські Республіки „потверджуючи цифрами й документами“, що коли б ми не місяць тому прибули, ми, що звикли вірити своїм газетам, наївно могли б повірити його брехням... А як же французіві?

На запрошення однієї газети довелося з приводу цього давати інтерв'ю.

Спростовуючи всі ці нісенітниці, ми досить гостро напали на інсинуатора, його провокацію і т. ін.

Газета дещо переплутала й яскравіше підкреслила інсинуації депутата.

Ми сподівалися, що за таке можуть вислати.

Як же, справді, можуть нападати на депутата якісь там мандрівники, що майже назвали його провокатором.

Редакція дещо переплутала з нашої бесіди. І ми напосіли на неї.

Але нас заспокоїли:

— Не турбуйтеся це не має значіння. Головне, щоб сказати, що виступ депутата був брехнею й провокацією, а щодо подробиць, про них не варто й говорити. Тут не звикли до подробиць.

В одній газеті вміщено портрета Сталіна, під яким підписано, що то Томський, разом з тим обом дано таких титулів, що ніколи не практикувалися ні в СРСР, ні ніде в світі.

— Ну, чого ви дивуєтесь,—ображався наш приятель француз.—Тут під портретом Пуанкаре іноді

підписують, що то Мекдоналд, або під Бріяном, що то—Спінас... На це ніхто не звертає уваги, головне, щоб портрет був, а що там під ним написано—не має жодного значення...

Біржа і парлямент

Після цього хіба може бути дивним те, що ви, потрапивши на площу „Біржі“, чуєте божевільний лемент.

Спочатку вам здається, що тут десь хтось помер і по нім ридає сила народу, а деякі скиглять блазнями... Можливо тут весілля й п'яна юрма виголошує тости... Все це змішується в якусь божевільну какофонію і вам стає млосно... але, прийшовши до пам'яті, ви чуєте що цей гамір несеться з величезного палацу—Біржі. Вам стає легше на серці і ви простуєте до цього будинку.

Мов рої комах, що збилися купами, або отари здичавілих чорних баранів, люди лізуть один на одного—через голови, попід ногами... вигукуючи і простягаючи до середини руки...

Розіп'яті візитки, розхристані сорочки, розстебнуті комірці й відкинені на спину краватки—все це кидається, верещить, штовхається, борюкається, лізе. Розпатлані й лисі голови мотаються мов манекени... Пекло!—Дантове пекло сьомої стадії у всій своїй красі і силі...

Це все ті, хто заповнюють рев'ю, бари, джаз бандівські льокалі, парляменти, елегантні сальони пишні нічні кабаре... Але там вони краса кра-

вещьких мод Парижу, з обличчям, одягами інститутів краси—і рухами, виразами—повними чемности й елегантії...

Це тут вони божевільні... Бо йде продаж акцій, спекуляція на неіснуючі копальні, „гельферіхсдівські“ заводи... Це тут іде продаж самовизначення Китаю з усіма його капальнями. Це тут регулюється ринок світових колоній... Це тут регулюють життям людства, це тут керують парламентом вільної Франції...

Але не пошкодуйте часу і загляньте до парламенту.

Картина біржі стане перед вами в цілковитій красі, лише з тою різницею, що тут не пишуть крейдою на дошці й цифри не вискакують на електричних рампах, як то є на біржі... Тут безперервна балаканина, лайка й опереткові змагання...

Чорні візитки, що заповнюють ослінці—ніколи не бувають спокійні, їхні володарі звичаєм біржовиків комусь погрожують кулаками, на когось божевільно кричать, хтось із кимось схопиться за петельки... Ціла зграя „капцанів“ центру кинулися до невеличкої купи „блюз“ і, обліпивши їх, мов віялами, махають руками, тупочуть ногами; фраки, візитки метушаться поміж ослінцями, зграйками наскакують на голову зборів, на безжурного юнака в блюзі, що стоїть на трибуні, заклавши руки в кишеню, й іронічно усміхається вниз до фрачної зграї... А там зверху барильце у сурдугі—

з гарбузиком на плечах, підвівшись над промовцем, махає руками, калатає дзвоником, обтирає свого гарбузика хусткою, верещить, падає в крісло, знову підводиться, мотає руками, гикає... А в залі гармидер, гам і шумовиння чорних чмелів, жуків...

Це вже два тижні вирішується справу, чи висилати до папи представника від Франції чи від Ельзас-Льотарінгії?..

Як бачите, страшенно важлива справа...

Наївно запитували добродушного робітника, чому це ваших депутатів так мало в парляменті, адже вас така сила?

Він усміхнувся й відповів запитанням:

— Були там? Бачили?—ми люди діла. Багато не треба посилати Так, для орієнтації, пару, другу... Там місце чорнополим... Хай ще трошки попустують.. Ми собі щось інше утворимо, ніж ота оперетка...

Ейфель і чемодан з білизнаю

Підвелася з чудесного парку залізна рука Ейфеля й, зі зціпленою в кулаці дулею, простяглась до неба.

Дивний, величезний Париж Ейфеля! Мов сажні березових дров розташувались будівлі понад Сеною, поміж парками й садами.

Ось звідси на увесь світ можна кидати червоні радіо-промені.

Як не знав Ейфель, що з його витвору вийде така чудесна радіо-башта, так певне не знає

свого майбутнього башта, збудована руками робітників.

Гарна колись штука вийде з неї...

Лише нічні тіні на тлі блакитно-рожевих променів ласкавої електрики знають це...

Французький громадянин Х. колись, до війни, був у Петербурзі... Там у приятеля залишив він валізу з білизною і убранням. Війна розлучила його з своїм добром. Тепер він іде до Союзного консула і вимагає переслати йому речі.

А „Т-во боргів із Росії“, поназбиравши від торговельних компаній Рябушинських розписок про видачу позик під фабрики, копальні й інше майно в часи французько-врангелівського нападу, з цими документами напевне подасть позов на СРСР...

Правда, деякі з тих громадян уночі (особливо, коли дощить) хутенько присвічують ліхтарика біля дверей консульства, де напис:

Відвідини для всіх—од 12 до 4.

Взагалі Париж—краса. І навіть далеко кращий ніж на фотографічних знятках.

Звісно, краса лиманських полювань під Харковом зовсім іншого стилю...

Сказано мало

Сказано більше про Німеччину, ніж про Францію. Треба було навпаки. Це пояснюється тим, що завжди на початку в усяку річ вкладається більше енергії, ніж наприкінці; а може й через те, що

Франція потребує окремого досліджу, бо тут тільки почасти захоплено Париж... Абож вона не має гачків, що за них можна було б зачепитися...

Хай читач пробачить, що тут не розповідалося про засідання комгуртка та виключення з членів песиміста; про водотяг і вино та про Гавр і більшовизацію; про бульвари й кар'єри професорів мистецтва, про один постамент і нову архітектуру, про дадаїзм у французькій літературі та журнал „Ерос“; про улюблений стиль нових художників та автоперегони; про молодого депутата-комуніста Доріо та втечу до Парижу польських громадян доби Радзівілів, про колишній кордельєрський та якобінський клуби, улюблене вікно Анатоль Франса; про Еміля Золя та американські банки в Парижі; про фокстрот та лисицю з „Chambre des députés“; про величні кіно-залі, рандеву, та як робітники навчили ленінізму одного професора марксиста; про те, як французький робітник дістав пшоняного кулішу, квиток на танцюльку та про „Юманіте“, газету французького пролетаріату; про єлісейський палац та „фліп-фляп“; про радянського дослідника професора профілактики, що ніяк не міг добути візи на в'їзд до Франції, та про сановників—поетів; про заробітну плату, профспілки та юнаків піонерів... Вибачте вже, що оминули тут „Метрополітен“ та Ромен Ролана і газові баки...

ДОДОМУ

Дипломат і городник

Посперечавшись трохи з бельгійським консулом на тему, що „шпилькою не проткнеш залізобетонну скелю“—гайда через „визволений“ Ельзас на Страсбург...

Коли поїзд певно вже перескочив Нансі і окляклі коліна нарешті розбуркали нас, побачили— у куточку купе сидів собі чолов'яга й уважно розглядав малюнки „як прищеплювати садовину“. Але, о, лишечко!—це була книжка Ляпина „Садоводство“.

Чудасія! Руська книжка у Франції. Невже французи не мають своїх підручників, що вчать з російських?.. Чи не диво—знають руську мову?..

Та чолов'яга зідхнув, одіслав на бік книжку й промовив, немов би до старих знайомих...

— Ідете?..—І сумно почав крутити цигарку.— Я теж оце дістав посаду городника на ренчі біля Страсбургу...

— Чи чули?.. радник, посольства у Персії тепер—городник!—промовив чолов'яга сам до

себе...—Дайте припалити... А ви теж певне по роботу?.. Чи може... по комерції?..

Він неуважно зиркнув у вікно...

— А чому ж ви вчите садівництво... коли ідете за городника?

— Та дідько його зна, що воно те й друге... Я добув тільки садівничу книжку й сам не знаю, що воно буде... Там приятель, колишній посол,— за табельника... Може якимось допоможе...

Шкода було чомусь цього чолов'яги... Хай собі іде... Може справді таки буде городником... Людиною стане...

Коли він висідав біля Страсбургу... ми побажали йому щасливої дороги...

Едуард Грей і цигарки „Зефір“

Купе одкупив джентлменистий сер а-ля „Едуард Грей“...

Ідучи через Німеччину, інакше не балакав, як крізь зуби, поводячись як сенатор...

Але ось кордон. Маячить червоний прапор, і на кордонній будочці напис:

„Пролетарі всіх країн, єднайтеся!“

Провідник ввічливо поінформував сера (чи не диво!—по-англійському):

— Тепер можна говорити не „пан“ і „добродій“, а товариш і громадянин.

Сер чомусь скривився і запропонував йому цигару та джину.

Провідник чемно odmовився і почастивав його з блакитної, золотом обведеної коробочки, цигарками „Зефір“.

Сер зняковів і сенаторська пиха перейшла на застережливо доброзичливу запобігливість.

В купе одному йому було чомусь сумно.

А на зупинці провідник жваво щось розповідав червоноармійцеві й обидва весело реготалися.

1925 р.

ЛЕКСИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ПОЯСНЕННЯ ДО КИТАЙСЬКИХ НОВЕЛЬ

В а й к в о т—чужинець	Т і - ш і - н є н—17-й рік
В у - к у а н--офіцер, старшина	Т ч е н г - ф у—уряд
В у - ш і - г а—п'ятдесят	Т ч і - т а й —генерал - губер-
Г с у н - п у—поліціант	натор
Г у а н - т є н—принц	Т ю н г у й—Китай, китаєць,
Г у а н - ч а н г—цар	китайський громадянин
Г о б і (шамо)—пустеля	Ф а г у й—Франція, француз
Д а о - т а й—керівник провін-	Ф а н - д з а (фантси)—хата,
ції (губернатор)	кімната
І н г у й—англієць	Ф а н г - і - к у а н г—тлумач
К у а н - т і н г—кабінет, сальон	Ф у - т а й—губернатор (див.
Л і - верства, кілометр	дао-тай)
Л і н г - ч і - к у а н консул	Х о в—добре, правда, гаразд
Л о - д з а. покруч ішка і ко-	(в розмові)
ня (в німецькій мові—	Х у а й - х у а й—мусулма-
maultier	нин, магометанин
Л о я—добродій, пане	Ч а н (чен)—дрібна монета
Л у - с а н - г а—шістдесят	Ш а м о—пустеля
М е г у й—Америка, америка-	Ш и - є—секретар, керівник
нець	справами
Н о г у й—Росія, росіянин	Я м е н—двір з оселями, де
О г у й--Австрія, австрієць	живе й керує мандарин.
П і н г - т і н г—жовнір	начальник повіту
Т е г у й—Германія, німець	Я н—карбованець
Т ч і - т а й—генерал	

Гоміндан—демократична партія, подібна до російської кадетської, з додатком есерівського демократизму або колишньої української партії „соціал-федералістів“. Вона була провідницею революції, що скинула „богдохана“. Боролась за визволення китайського народу з ярма імперіялістів. Соціальним складом являє мішанину—від аристократа генерала до пролетаря. Вона увесь час диференціює, і з її шеревів вийшли не один десяток дійсних інтернаціоналістів-революціонерів, що вступили до китайської комуністичної партії.

Сун-ят-сен—ім'я проводиря партії „Гоміндану“. Старий, геніяльний на ті часи, національний китайський революціонер. Після революції 1912 року, коли Юан-ші-кай став за диктатора, він мусив тікати з Китаю, не зважаючи на те, що сам запросив Юан-ші-кай до участі в перевороті. За останні часи (1922—24 рр.) Сун-ят-сен провадив запеклу боротьбу з пекінським урядом і в деяких моментах, із своєю партією, тримав контакт з китайськими пролетарськими організаціями й комуністичною партією. Помер 1925 р., залишивши партії Гоміндан заповіта—надалі боротися за визволення Китаю з-під ярма імперіялістів.

Юан-ші-кай—генерал. Брав участь, із своїм військом у революції 1911—12 року, але, коли було скинуто богдохана, повів найреакційнішу лінію і своїм нагнітом в установчих зборах став за диктатора. Щось подібне до Скоропадського, представника української буржуазії й поміщиків. Юан-ші-кай помер. За його почином сучасне реакційно-„демократичне“ керування центрального Китаю ведеться на мотузці імперіялістичних держав, що з ним ведуть запеклу боротьбу, трудящі, Хіни, під проводом комуністичної партії Китаю.

ЗМІСТ

	Стор.
Н о в е л і	
Сірко	7
Піймав	32
Жебрачка	46
На плавнях	65
Там, де живе тюнгуй	121
Місіонери	136
Тюнгуй	159
Дзі	159
У ногуїв	176
Вайквоти	187
Геть дракона!	195
Знову в гори!	214
Ті-Ші-Нен	230
На чужині	239
Н о т а т к и (закордонні нариси)	
В дорозі до чужих країв	251
На кордоні	252
Латвія	254
Рига	254
Німеччина .	257
Берлін	258
Повії	261
Художник Гросс	262
Зустріч	263
Митці й революція	265

Комуніст—„фабрикант“	266
Кооперація .	269
Імперіялізм і революція .	272
Лібкнехти .	274
Письменникт й суспільство	275
Deutschland	277
Кіно	278
Епізод у саду	282
Не смій думати	284
Дав маху .	286
„Яр“	288
На Гамбург	292
Замуровані люди	295
Жіноче питання	297
Плякат .	299
Стіннес і Карл Маркс	301
Журналіст у зоопарку	304
Розважаються	307
Ляйпціг. Друкарня. Гох!	309
Дрезденська галерія	312
Чехо-Словаччина	316
До Чехії	316
„Самостійна“ Чехія	317
Людність. Цікаві племена	318
Болгари в Чехії	320
„Рятівники неньки“ і їхні вороги	321
Культурно-творчі сили	324
Прага—„маленький Париж“	326
„Мауста“	327
Крамар—учений	330
Поет зідхає	332
Музейні „цінності“	333
Новорічне	334
„Армія порятунку“	336
Франція	339
Ельзас-Льоран	341

Німецька допомога французько-чеській залізниці	342
В Парижі «харашо»	345
Музей ін	345
Луїза Мішель	348
Демократизм і Жанна д'Арк	350
Література й творці	
„Клярте“	355
Парнасці, дадаїсти, унанімісти .	359
В таверні	361
Практичний словничок	363
Горобці й Тюільрі	364
Лувр	366
Роден	367
Демократія й брудні афіші .	368
Біржа й парлямент	372
Ейфель і чемодан з білизною	374
Сказано мало	375
Додсму	377
Дипломат і городник	377
Едуард Грей і цигарки „Зефір“	378

Ціна 2 крб. (Р)

М 1454 - 5

elibrary.org